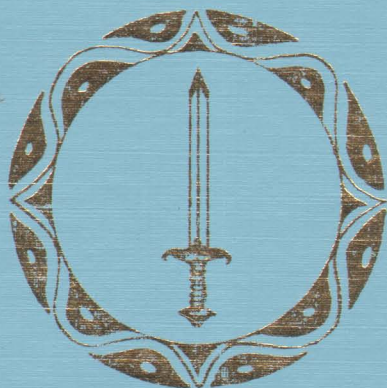

ГАВРИЛО ГОРДІЄНКО

ПІД
ЩИТОМ МАРСА
(СЛОГАДИ)

3

GABRIEL HORDIENKO

UNDER THE SHIELD OF MARS

(MEMOIRS)

Vol. III

1 9 8 3

PHILADELPHIA

PUBLISHED BY AUTHOR'S WIDOW

Neonila Hordienko

ГАВРИЛО ГОРДІЄНКО

ПІД ЩИТОМ МАРСА

СПОГАДИ

ТОМ III

diasporiana.org.ua

1983

ФІЛЯДЕЛЬФІЯ

Накладом Вдови Автора

Неоніли Гордієнко

Мистецьку окладинку виконав **АНДРІЙ МАДАЙ**

UKRAPRESS

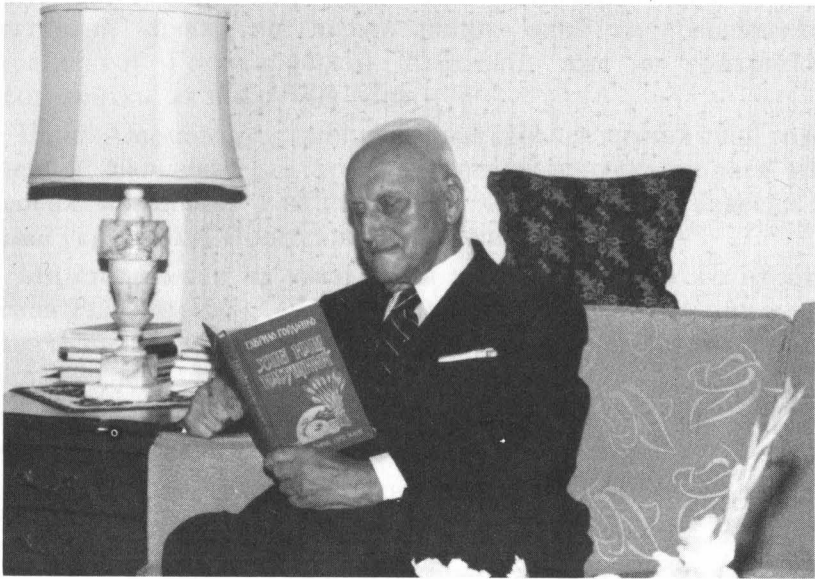

DR IWAN OWENCO
P O BOX 811
DURLEY COLORADO 80622
U S A

Згідно з бажанням покійного Автора, це видання виходить без змін деяких мистік-правових специфічностей оригіналу

*ВСІМ ЛЮДЯМ
ДОБРОЇ ВОЛІ,
ЯКИХ ДОВЕЛОСЯ ЗУСТРІТИ
НА ЖИТТЄВОМУ ШЛЯХУ,
ЦЕЙ ТРЕТІЙ ТОМ СПОГАДІВ
З НАЙБІЛЬШОЮ ПОШАНОЮ
ТА НАЙБІЛЬШОЮ ВДЯЧНІСТЮ
ПРИСВЯЧУЄ*

АВТОР

Іванко Гордієнко

П Е Р Е Д М О В А

Після успіхів, які виявила моя пам'ять при писанні двох перших томів моїх спогадів, приступаю до писання третього тому, в якому збираюся подати читачам, теперішнім і майбутнім, життєвий шлях, по якому пішов один із абсолювентів Української Господарської Академії, вже в товаристві абсолювентки, як подружня пара.

Наша Альма Матер лишила на нас свій нев'янучий слід, тому в нашій діяльності ми стало й завжди притримувалися тих високих моральних і національних чеснот, які ми винесли із нашої української Політехніки на чужині.

Ми стало мали на увазі нести в маси українського народу засади РОЗУМНОГО, ДОБРОГО, ВІЧНОГО, що ми при змозі наших сил, знання та зовнішніх обставин і виконували.

Доля була така ласкава до нас, що наша діяльність відбувалася на національній території українського народу або й поза нею, але завжди на користь українській людині.

Це було нашою сатисфакцією й майже єдиною нагородою, як не зовсім матеріальною, то моральною вповні.

В нашому житті й при нашій діяльності ми часто зустрічали людей доброї волі, яких ми не в стані позабути, тому й цей том спогадів присвячено їм, як незабутнім людям доброї волі. Без них світ не був би таким гарним, яким він у дійсності був.

Автор

Місто Філядельфія, дня 30.червня 1979 р.

Д О Р О Г А

В моєму архіві зберігаються окремі сторінки під загальною назвою «Пройдені дороги й точки затримання». На них занотовано місця сталого побуту або непередбаченого несподіваного побуту, і дороги, якими я вирушав із тих «точок затримання».

Різні бували дороги в моєму житті, і коротші й довші, але, мабуть, усі вони вели мене в невідоме! Такою невідомою дорогою й була та, яку я наступив дня 16.жовтня 1931 року в напрямі на Закарпаття.

Територія Чехо-Словацької Республіки була занадто видовжена із заходу на схід, а бюджет студента був майже відвратно пропорційно вкорочений настільки, щоб не дуже міг собі дозволяти рухатися із згаданих «точок затримання».

Це була одна із причин, що я більше цікавився людьми, як особами із спорідненого до нас чеського й словацького народів, а менше знав їхню територію. Тим ще тяжче було відвідувати далеченьку на сході республіки Підкарпатську Русь, як її офіційно називали.

Хоч одиниці із Подебрад побували й на Закарпатті, не тільки із професорів, але із студентів також. Коли настав час роз'їздитися із Подебрад молодим абсолювентам УГА в ЧСР з інженерськими дипломами в валізках, то більшість направила свої стопи назад до Польщі, звідки вони й прибули на студії до Подебрад.

Мені, як женихові громадянки Польської Республіки, випадало б робити старання й перебиратися до Польщі, але моє серце не лежало до тої дороги. Моя наречена також не спішила назад до Польщі.

Крім того, ще один поважний момент не приваблював мене їхати до Польщі. Коли українці з цілого світу прагнули дістатися до Подебрад чи взагалі до Чехо-Словащини на студії, то не було ані одного випадку, щоб українська громадська репрезентація,

якою був тоді Український Громадський Комітет в Празі, будь-кому перешкодив приїхати або, коли вже хто прибув нелегально, то щоб відмовив будь-якої опіки, такого ніколи не було! Український Громадський Комітет стояв на сторожі української людини.

Зовсім інакше стояла справа з виїздом до Польщі. До Польщі міг виїхати тільки той, хто одержав «благословення» від українських чинників, які щиро берегли інтересів Польщі, а не інтересів української людини, свого вчорашнього студента.

Під добрим настроєм почав я писати цей том спогадів, тому й не буду подавати прізвища тих осіб професорів, які ухвалювали, хто достойний, а хто не достойний виїхати до Польщі. Один із них не був професором Академії, а другий був, якого я ще й дуже шанував. Нехай собі з миром спочивають! Але «скрінінг» до Америки легше було пройти, ніж «скрінінг» до Польщі. Так що від поїздки до Польщі я був цілковито врятований.

В інші країни світу виїзд був цілком виключений. Лише окремі особи могли виїхати до Америки, до Литви, до Манчжурії, до Франції.

Теоретично беручи єдиний куточок світу, де абсолюенти Академії могли би одержати сякий-такий заробіток, це було Закарпаття. Але тільки теоретично, бо практично доступ туди був тяжкий.

Маленький чеський наїрід, який щойно вчора сам визволився з національної неволі, так засмакував почуттям влади, що нерado попускав віжки своєї влади над Закарпаттям. Ну, а зовсім собі так, як ще Наполеон казав, коли йому пропонували створити з українців кінний корпус, бо це ж готові тобі козаки. А він на те відповів, що, мовляв, посадити на коні їх не так тяжко, а як їх потім зсадити із коней?! Себто, як з ними розплатитися?!

Помимо ствердження Чеської Академії Наук в Празі, що населення Підкарпатської Русі належить до того самого українського народу, який заселює компактною масою Україну, чеська адміністрація не дуже прислухувалася до авторитетів своєї найвищої наукової установи й провадила таку політику, щоб там на Закарпатті ніколи ладу не було, очевидно, з таємним побажанням пізніше у майбутньому проковтнути маленьку частину українського народу. Тому стало заgravала на взаємному терті поміж місцевими групами автохтонів, мадяронів, руських, русских. В тому їм помагали жиди з місцевого населення та ворожі чинники з Мадярщини, Польщі та Румунії.

Але, хоч і вузькі щілини, але вони існували, й ними можна було пробратися на Закарпаття. Деякі нечисленні одиниці із української молоді одружилися з чешками. Їм порівнюючи легко давали державне громадянство ЧСР Республіки. Як державні громадяни, вони могли їхати на Закарпаття й там одержати посаду учителя в народній школі.

Цей такий вихід із положення мені не підходив, вже хоч би тому, що я досить міцно тримався свого громадянства Української Народної Республіки й часто голосно заявляв, що я й помру громадянином УНР!

Крім того, я збирався одружуватися не з чеською громадянкою, але якось так сталося, що я ще встиг потрапити в учителі народної школи, не будучи громадянином ЧСР. Після мене вже не давали посад учителів негромадянам.

От так покидаючи Подебради, останні погляди кинув на місто та його околиці, які я так знав та так любив їх. В Коліні, чекаючи на поспішний потяг із Праги, не раз мені тьохнуло біля серця, бо то ж також було місто моєї молодості.

Всі я в поспішний потяг і поїхав назад, у зворотному напрямі, на Схід, з якого я був приїхав дев'ять років тому. Дорога довга, й не спалося, бо думок, думок було в голові цілими роями! Було про що згадати, й було про що подумати про майбутнє!

ДОГОВІРНИЙ УЧИТЕЛЬ

По довгій дорозі вїхав я нарешті на територію Карпатської України, яка на вісім літ стала мені батьківщиною, доїхав до Хусту, тоді ще не столиці Держави. Звідти червоним приватним автобусом доїхав до Волового (тепер Міжгір'я).

Щохвилини й майже на кожному кроці нові свіжі враження, ледве встигаєш їх сприймати. А свіжій людині, щойно з Чехії, було що сприймати! Наприклад, серед дороги пониже Нижнього Бистрого серед дороги тамошній дядько, вже в гуні, хоч щойно був жовтень місяць, голоситься до автобуса. Автобус стає, приймає пасажира й рушає далі.

Власник автобуса був старший віком жид, а всі тамошні жиди були вбрані в свої традиційні лахи, на головах мали ширококрисі капелюхи й пейси з-перед вух. Було на що дивитися! Підходить власник автобуса до нового пасажира й домагається платні за квиток, а тому, що пасажир усів в автобус не на зупинці, а серед дороги, то й відкривається широке поле для довшої дискусії про

те, скільки треба платити за квиток. Між обома сторонами згоди нема, а автобус тим часом їде та й їде. До згоди не дійшло, й господар автобуса дає наказ шоферові стати. Автобус зупинився, дядько не спішить виходити з нього, аж поки не роздався урядовий голос чеського жандарма (по-чеському четніка). Щойно тоді дядько виліз із автобуса, а ми поїхали далі. Як пізніше я ближче пізнав край і людей, то був переконаний, що той дядько й не мав при собі грошей, а, використавши свій природній дипломатичний хист, проїхав даром може зо два, а може, й зо три кілометра! Що й наблизило його до цілі його подорожі. Такі фіглярі там не переводилися!

Доїхав я до Волового, на той час центру Волівської округи (повіту), переночував у цілком пристойному заїзджому дворі, мало що не проти самого Шкільного Інспекторату, куди я й зголосився ранком наступного дня з відповідним папірцем, присланим мені ще до Подебрад із Шкільного Реферату в Ужгороді. Зустрів мене секретар інспекторату на прізвище Калабішка. Людина не зовсім приємна. Говорив мішаниною, тримав себе звисока, відразу ж охрестив мене емігрантом, чим навіть чехи в Подебрадах не зловживали, а тут мов би на українській землі мені в очі кидали, що я чужинець-емігрант.

Дещо враження поправив шкільний інспектор Дубровський, який говорив досить доброю українською мовою, поведився пристійно, навіть приязно. Виконав я присягу на вірність ЧСРеспубліці та пообіцяв сумлінно виконувати свої повинності в державній народній школі. Всі народні школи на Закарпатті були державні, бо громади були настільки убогі, що не в стані були утримувати шкіл. Тому там громадських шкіл і не було. Громада мала повинність опалювати школи та пильнувати за чистотою в них.

Згідно відповідних параграфів мені від тепер належався титул «договірний учитель», або по тамошній канцелярській мові «учитель на договір». Початкова платня народного учителя була річно 7,332 крон чеських. Але договірним учителям виплачували тільки 75% тої платні, а крім того, договірних учителів покликали до праці не завжди з початком шкільного року, тому й без компютерів можна було на око пізнати, які крихти з учительської платні одержували учителі на договір, бо мало коли бувало в машинці або в друкарні «о» з дашком, а написати там «і» було мало що не державною зрадою з відповідними наслідками з того!

При всій відсталості далекої країни, якою була тоді Карпатська Україна, треба подивляти спритністю зв'язку, як

вісток, так і осіб та предметів. З Волового якоюсь оказією я доїхав до Ізок, де був осідок поштового уряду, а звідти трапилася інша фіра, і я доїхав до Вишнього Студеного, де й зголосився дня 19.жовтня 1931 року в управителя школи Івана Реуса й офіційно зайняв посаду договірного учителя.

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА

*Гори сині, ріки чисті,
Ниви рівні, колосисті,
Ні у щастю, ні в недолі
Не забуду вас ніколи!*

*Завтра так само, як нині,
Дома, як і на чужині,
Рідні гори, рідні люди,
Я вас люблю все і всюди.*

(Із закарпатської читанки)

Про назву Карпатської України так багато писали й говорили, що не варто вже повторюватися. Коли назви інших країн походять переважно від імен народів, то в нашому випадкові назва країни походить від хребта гір, і, залежно, з якого боку дивитися на країну, назва виходить ЗАкарпаття, ПРИкарпаття, ПІДкарпаття. А коли з тих назв зробити прикметники, то до них іменники мають немалу різноманітність, як Україна, дуже небезпечна назва, бо насичена політичною вибуховою силою, яку щойно можна виміряти мегатоннами! Менш шкідлива назва Русь з задушевними бажаннями приміняти її до бажаних собі століть, навіть до сучасної Росії, а про старі князівські часи то й говорити не треба, Русь та й годі.

Але винятково талановитий чеський письменник жидівського роду Іван Ольбрахт, побувавши на Закарпаттю, яке дало йому надхнення до прекрасних творів, як «Микола Шугай, розбійник», «Гори й століття», «Земля без імени», проаналізувавши всі назви Закарпаття, пізнавши його дійсність і прагнення його народу, ствердив, що остаточною назвою цього краю буде Карпатська Україна.

Нам довелося стало перебувати у верхній частині краю, на його Верховині у Волівській окрузі з туристикою в сусідні округи, тому Верховина стала нашою батьківщиною, а коли громада села Вишній Студений дала нам громадське право, себто

прийняла нас у число своєї громади, то ми й стали натуралізованими бойками, бо населення того села бойки.

Численні назви тамошніх сел мають прикметники в чоловічому роді, як наприклад Вишній Студений, Нижній Студений, Нижній Бистрий і т.п. Це тому, що ті назви стосуються не сел (середнього роду), а потоків (чоловічого роду). Ще на мадярських військових мапах збережені старі назви — Вишній Студений Потік, Нижній Студений Потік, Нижній Бистрий Потік і т.д. А вже чеська адміністрація вкоротила ті назви, але в чоловічому роді вони так і зісталися.

Населена Волівська Верховина сягає до тисячі метрів над поземом моря. Ліси й полонини сягають понад тисячу метрів. Могучий рослинний покрив краю дає підстави твердити тамошнім автохтонам, що на Верховині є тільки «люфт» — повітря, що відповідає дійсності. Далі йде «вода», що вже не відповідає дійсності, бо гірські численні потоки та потічки стало каламутні, а в межах сел і, санітарно беручи, брудні, бо в потоки стікає увесь бруд з господарського обійстя. Воду для споживання беруть з тих самих брудних потоків, при численних дощах, то не вода, а звичайна каламуть. Копаних криниць майже нема. Природні джерельні кринички малі, нечисельні, водою з них не користаються бо, як правило, в них водяться цілі колонії глистів.

Існують джерела мінеральних вод, ними так само мало користуються, бо, крім всього, вони завжди понижені, затоптані худобою. У Вишній Студений на літо приїздив суддя з Пряшева, сам емігрант із Галичини. Він завжди упорядковував джерело мінеральної води, вичищав його, обкладав камінням, щоб за день-два побачити його знову в попередньому стані! Навіть такі перші кроки цивілізації не приживалися до наших бойків!

В природньому дикому стані росли там дикі яблуні, які витримували тамошні зими. Але культурних садків не було, бо пануючою расою там була рогата худоба, якій вільно було робити й топтати все, що їй забаглося. В таких умовах опускалися руки й від плекання інших рослин, хоч дещо з городини там могло рости і збагачувати тамошній убогий склад меню. Себто, доходимо до третього складника — після «люфту» та «води» ще була «біда», яка була невід'ємним компонентом тамошнього побуту, в чому незабаром і нам довелося переконатися.

Без власної ділянки, хоч би розміром грядки, прожити там не було можливо. Але де її взяти, оту грядку? Господарства малі,

гною не вистарчає на картоплю та капусту, а про щось іншого нема чого й говорити.

А ми ж обоє агрономи! Пробували ми мати маленьку ділянку, яку худоба немилосердно знищила, а решту редьки, яку ми плекали спеціально з цілебною метою поборювати надмір кислот у організмі, сусідній жидик покрав, і то завжди під шабес, бо їм належить мати і «гіркі трави»!

Тому й пішли ми слідами наших прадавніх предків, зайнялися збиральством чорниць, суниць та малини, а щодо грибів, то була справжня епопея!

Я сам з діда-прадіда степовик, із грибів знав лише печериці та сушені грибки в піст. Дружина родом з Волинського Полісся, знала багато грибів. Перебуваючи в Подєбрадах, я захоплювався один час фітопатологією, при тому не поминаючи і мікології. Але то були знання з літератури, а тут, серед букових, а особливо серед смерекових лісів, виявилось безмежне царство грибів.

Я їх пізнавав при допомозі ботаніки проф. Кавіни, я їх збирав, хоч спочатку треба було їх шукати, бо ніхто із грибарів не прозраджує місця, де знаходяться гриби. Місцеве населення цілком байдуже ставиться до грибів, і з метою продати на ярмарку у Волівці низку сушених грибів, збирали їх на все село тільки дві молодиці, одна з них — наша господиня Марія Печара.

Коли я збирав гриби, то мене ніхто не міг випередити, бо я виходив з дому ще затемна, на грибні місця приходив ще затемна й визбирував гриби, нишпоручи по-під смерічкою в темноті. Бог милував, при тому ніколи не протягнув я замість гриба гадину, що там водилися. Як правило, при наближенні людини вони мусіли зникати, й тільки випадково, коли б наступив на неї, вона, боронячись, могла б вжалити мене.

Збирали люди лише правдиві, білі гриби, що й ми робили на сушення, а для звичайного споживання ми збирали всякі — сиріожки, й лисички, й козарі та всякі інші красноголовці. Ходив по них до найближчого лісу, як би тепер до найближчої крамниці по щось, що господиня призабула купити! Сушеними грибами ми додавали смаку до наших страв протягом цілого року. Бо часто це бував єдиний присмак у страві. Любов до грибів закріпилася в нас на все життя, бо ще й тепер платимо баснословні ціни за сушені гриби не тільки на піст чи на свято, але й на звичайні дні.

Від природи Верховини час би вже завернути й до людей, які її заселявали. Ті люди були бойки, що можна би пізнати хіба що по

тому, що їхні молодичі носили стало пов'язки на голові з чорної матерії, тоді, коли в сусідній Свалявській окрузі вже мешкали лемки, або по-закарпатському лемаки, й там молодичі пов'язували свої голови червоними пов'язками.

Бо в мові так поверхово одразу й не пізнасте різниць між бойками та лемками. Селяни мали вівці, й тому кожний селянин мав одержу вовняну, штани й куртку (вужаш), сорочки та білизну мали з домашнього полотна. Мужчини могли мати штани (ногавиці) з фабричної матерії, як і жінки спідниці та фартухи (пілки) також мали з фабричної матерії.

Взуття — ходаки (постоли) і в великій мірі вже фабричне взуття, про що вже подбав славний чеський промисловець Батя, у якого було гасло: на кожний сезон — сезонове взуття!

Люди бойки були переважно гарні з лиця, серед дорослих дівчат та молодших молодичь були виняткової краси одиниці. На жаль, жінки там заскоро старіють і поганіють, і в тридцять літ не часто можна побачити жінку з не зів'ялою красою. Часом лише сліди нагадують, що дана особа була колись гарна.

Родини мали по багато дітей. Загальний економічний стан в ті роки був незavidний, щоб не сказати мізерний, що в першу чергу відбивалося на дітях. Серед моїх школярів були численні випадки винятково блідих через брак молока, бували із струпами почерез цілу голову.

Ш К О Л И

Та приїхав я туди учителювати, тому й треба зробити перерву в описові краю та його населення й перейти до шкіл, у яких доводилося учителювати.

Фактично беручи, так наприклад, як подивитися з гори, з гелікоптера, то село Студений безконечно довге, тому адміністративно воно й поділене на Вишній Студений і Нижній Студений. Воно існувало не тільки в людській мові, але настільки закріплене, що навіть мало свою власну церкву.

У Вишнім Студенім була школа, велика дерев'яна будівля, половина якої мала клясу для навчання, а друга половина була квартирою для вчителя-дяка. Це тому, що ту школу збудовано ще в роках перед тим, як Наполеон ще не збирався в похід на Москву, так там пояснювали вік своєї школи тамошні люди. Себто, то була церковна школа, що робить честь мешканцям Вишнього Студеного, коли їхні предки в таку давнину вже

захотіли освіти й збудували собі школу. Збудували вони її лише й виключно сокирами, без вживання пилки!

Інша школа була в Середньому Студеному, в звичайній селянській хаті господаря по прізвищу Лозан. Тому учительські наради, які ми відбували в цій школі, ми жартома називали «Лозанськими конференціями», яких тоді не бракувало у світовій політиці.

В цій школі я розпочав свою педагогічну діяльність з дітьми Середнього Студеного в перших трьох класах. Якщо бували старші учні, то вони ходили до сусідніх шкіл. За яких два роки там збудувала держава стандартну дерев'яну школу з одною великою класою та мешканням для учителя-управителя. В цій школі навчав Дмитро Мишанич, сам родом із Нижнього Студеного.

У верхньому кінці Вишнього Студеного в жидівській хаті Кополовця також була школа, в якій навчали спочатку Олександр Шварц, українізований жид із Мукачева, а пізніше молода дівчинка років 17-18 Йоланка, прізвище її не пам'ятаю, жидівочка, родом десь із долинських округ.

Це в Студенім, а в Новоселиці, де довелося пізніше учителювати, при церкві була мурована школа, а в нижньому кінці села селянин Тереля, за прізвищем Царівський, спеціально збудував будинок і наймав його для школи, де була класа й мешкання для вчителя. У двох верхніх зворинах села в селянській хаті Славуника одна класа і в іншій зворині, мало не під самою полониною, в так званому Вовчому Зворі в селянській хаті Гряділя була інша школа, в якій мені й довелося учителювати.

В Синовіру була при церкві мурована школа, в якій тоді управителем був Петро Дучимінський, а далі на північ села Синовіру-Товчці була нова стандартна школа, така, як і в Середнім Студенім. В ній управителем був Слабошпицький, а я там навчав ранню зміну і там закінчив мою учительську кар'єру року 1939 з приходом мадярів.

В нових дерев'яних школах шкільні меблі були пристойні, відповідно й до стану самих шкільних будинків. Але в школах по сільських хатах, або в старих церковних школах шкільні лавиці були довгі, на 4-6 учнів, зроблені сільськими майстрами-аматорами, для нормального навчання ніяк не надавалися! Бо рухнеться один учень і порушить рівновагу всіх інших, що особливо вразливо було при писанню!

Щоб навчити писати, і то добре писати, треба списати якщо не волову шкіру, то принаймні хоч десятки зошитів, а при тамошній

тодішній біді, коли за зошит треба було заплатити одне яйце, то мало хто міг собі дозволити такий видаєток. Тим більше, що за друге яйце треба було купувати олівця. І ніякою силою не можна було примусити учнів списати більше рядків, за сторінки вже й не кажучи. Мабуть, за весь шкільний рік не зуживали більш, як два зошити, які там з мадярського називали «ірка». Це величезна більшість, і тільки окремі одиниці могли собі дозволити такий люксус, як декілька зошитів.

Підручники мали майже всі учні, бо державне видавництво в Братиславі видавало їх по винятково дешевій ціні й до того ще додавало по декілька примірників даром. Мінімум навчання можна було виконати, себто дати основи грамоти, знання арифметики, громадської науки про людську спільноту та наш край і нашу державу, дещо з історії та географії.

Але... Це але треба б писати з великих букв «АЛЕ». Бо дитина вийде із школи в 14 літ віком, піде пасти худобу (маржину), й не маючи що читати, призабуде навчене в школі й стане назад анальфаетом, яким вона була ще перед школою. Мова тут іде про матеріал до читання. Шкільні бібліотеки формально існували, були там випадкові книги, які нічого спільного не мали з народною школою. Якщо були окремі примірники «Нашого Рідного Краю», що його видавав педагог Олександр Маркуш, та «Пчілки», яку видавав Павло Кукуруза, а поза тим школярам не було що читати.

Протягом моєї учительської діяльності там, мені доводилося навчати всі річники, так що я надивився на всіх їх, на їхні успіхи та їхні перспективи. Головна причина — це брак матеріалу для читання. І головна й непростима вина в цьому чеської влади, яка постановила, що в школах сміють бути публікації, видані на території Чехо-Словацької Республіки.

Як може задовольнити потреби своїх учнів маленька частина українського народу, менш, як півмільйона, до того винятково бідного та ще в роки світової кризи, яка тоді панувала?! Себто, книжки із сусідньої Галичини не сміють бути в шкільних бібліотеках Закарпаття. А на чолі ЧСР стояв тоді професор філософії й борець за визволення свого чеського народу з національної неволі. А чеський нарід видав великого педагога Яна Амоса Коменського! Питання: для кого?!

Себто, доходило до таких курйозів, що я, учитель, давав своєму здібному учневі Кусючеві читати «Нові Шляхи», які видавав Антін Крушельницький! Бо вже не мав нічого іншого

йому для читання. Це робив я, в кожному разі не комуніст! Моральним оправданням мені було, що та родина й так комунізує, а в «Нових Шляхах» і так нема комунізму, а були українські тексти, які молода українська людина просто ковтала!

Під кінець шкільного року приїздив інспектор на перевірку успіхів у нашій педагогічній діяльності. За мого часу інспекторами в Воловому були Дубровський, Гулянич і Пазуханич. Всі вони були більш-менш наставлені по народовецькому, бо ще передчасно було б їх називати свідомими українцями, просто їхнє службове положення не дозволяло їм таку щирість!

З протоколами про нашу учительську діяльність наші інспектори являлися на нараду при окружному уряді в Воловому, де й зводили до купи всі дані про того чи іншого учителя. Крім звітів про педагогічну діяльність, розбирали звіти жандармерії та всякі інші доноси, як адміністративних чинників, так і приватних осіб про поведіння учителів у школі й поза школою. А з усіх даних робили підсумки й виставляли ноту за минулий шкільний рік.

Я завжди мав двійку, «2», з якою я годився, а коли б не годився, то міг би викликатися до вищої інстанції. А за шкільний рік 1937/38 інспектор Юрій Пазуханич вліпив мені трійку, «3» і то з такої причини:

В чеській газеті «Народні Політіка», яку я стало передплачував, я вичитав нарікання на німецькі школи, які дають своїм учням кращі свідоцтва, ніж їм у дійсності належать. А це з тої причини, що часто на працю приймають на підставі свідоцтв, і тоді німецькі кандидати мають перевагу перед чеськими.

Мені це дуже подобалося, й давай я бути щедрішим, ніж треба. Я тоді вчив на Синовир-Товчці старших учнів. Деякі з них ходили весною на працю в ліс, садити молодняк. Я їм не відмічав, що вони були відсутні в школі, бо це також псує якість свідоцтва.

Приїздить інспектор Пазуханич на інспекцію й питає одного учня щось із фізики, учень не знає й оправдується, що він тоді не був у школі. Інспектор перевіряє по клясових книгах, коли дана тема розбиралася в школі, й чи то учень був відсутній в той день. Виявилось, що даний учень був присутній того дня в школі, себто я його не навчив у той день! Вже не пам'ятаю, чи я тоді приватно інспекторові пояснив мій поступок, чи ні, мабуть таки ні, бо ж офіційна особа! Але відклик від нижчої оцінки я таки подав, бо мав уже вісім років практики, мав здані в Ужгороді всі іспити, потрібні для учителя, вже був кандидатом на дефінітивного

учителя, мав успіхи в позашкільній праці й т.д. До рішення я вже не дочекався, бо надійшов 1939-й рік.

Але тоді я переконався, що й той найменший «гріх», хоч би і в користь іншого, ніколи не можна сховати, він таки впливає наверх. Що мені в життї й пішло на користь: вже більше я не намагався «хитрувати»!

При тамошній недбалості священиків ані на початку, ані на кінці шкільного року не водили ми учнів до церкви на відповідні Служби Божі, а влада нас і не силувала, бо була демократична республіка. Так і на закінчення шкільного року видали ми учням їхні свідоцтва й на тому розпрощалися навіки.

З виняткових моїх учнів мушу згадати в Студенім дівчат із родини Кондричів, які приходили в першу клясу вже настільки підготовані, що за пару тижнів я їх переводив до другої кляси. З них винятково здібна була Калина. Їхня родина була виняткова, батько письменний і начитаний, як на сільські умови, мав брата в Америці, від якого одержував православні календарі, такі грубі, як Біблія. Він навчав своїх дітей, діти в його родині були настільки організовані, що треба було подивляти, як вони всі знали свої повинності по господарству. Ще батько та мати не вернулися з поля, як вони мало не все поробили по господарству та біля печі. А діти були такі талановиті, що шкода, якщо з них не вийшли якісь освічені люди.

Син мельника Кічковського, мій учень у Студеному, якого я навчав першої грамоти, пізше був студентом медицини в Празі. Моя здібна учениця в Синевирі Василя Міщанин тепер учительоє в десятилітці в Синевирі.

Але бувають і винятки. В тому ж Синевирі був у мене учень Андрій Кость, брат того славного Івана Костя, який загинув у Торуні за Україну. Родина свідомо, рветься до знання, до науки, молодша сестра дуже здібна учениця, старший брат уже був на праці в прикордонній службі, де й загинув. А Андрій, мало не 14-літній, до того ще винятково високий на свої літа, абсолютно недорозвинений, кожний учитель його спихав від себе, аж нарешті він опинився у мене в клясі. Я присвятив йому виняткову увагу, але нічого з того не вийшло, направити його біологічні недостатки не було в моїх силах. Його розвиток був такий, що в нього п'ять і сім було три, сім плюс чотири — п'ятнадцять і т.д. в такому ж дусі. Жаль мені було його батька, але мусів я йому відповісти всю правду, так, як воно є!

В цілому моя учительська праця на Закарпаттї була для мене

великою сатисфакцією, коли я, маючи перед собою сирий матеріал, навчав моїх учнів грамоти та дальших знань, відчував мабуть так, як відчувають скульптори, коли з брили мармуру вирізьблюють виношену ідею.

Та ще приєднався національний чинник, коли з тактичним хистом, поминаючи всі можливі небезпеки, вдавалося затримати тих дітей при українському народі!

Це не давалося легко, бо ж «чужинець» на «не своїй землі» навчав «громадян Чехо-Словацької Республіки», як це не раз закидали нам чеські урядові чинники, що вони єдині в світі, які допустили «чужинців» виховувати їхніх громадян!

Крок за кроком, краплина за краплиною шкільна освіта на Закарпаттю розросталася, розширювалася, й до приходу мадярів 1939 року, мабуть, уже не було дітей, яких би не охопила шкільна наука.

Власних учителів не вистачало, тому приймали на посади учителів освічених осіб без учительської освіти, як, наприклад, абсолювентів з горожанських шкіл, з гімназій, з торговельної академії та абсолювентів Української Господарської Академії в Подєбрадах та з Педагогічного Інституту імені Драгоманова в Празі.

У Ч И Т Е Л І

З ближчих моїх співробітників у школах Закарпаття з великою приємністю згадую наступних моїх колег. У Вишнім Студенім управителем школи був Іван Реус, наш емігрант з року 1920-го. Родом з Поділля, де він був учителем-дяком у церковно-приходській школі, себто в дяківських справах він уже був фахівець.

Працював він писарем у Воловому в адвоката Дудикевича, емігранта з Галичини. Як самотня людина, не міг він не попасти в обійми «зеленого змія». Наблизився до служниці того самого адвоката, наслідком того наближення появився на світ синок Ванько, пізніше мій учень.

Послали Івана Реуса учителювати аж до Вишнього Студеного, себто на край не тільки округи, але й цілого світу, це 36 км. від Волового. Став він там управителем школи й дяком у місцевій греко-католицькій церкві, бо в міжчасі залишив прадавню віру київського видання ще року 988 й перейшов на віру пізнішого видання, берестейського з року 1596-го.

Миряни там дуже вразливі на формальний бік справи, тому православним він не міг би бути дяком у церкві. Взагалі, там дуже тісно пов'язували дяківство з учительванням, і навіть теперішніх державних учителів, без дяківських обов'язків, звичайно називали дяками.

Нав'язували той дяківський титул і мені, й мені коштувало немало труду відучити їх від такого старосвітського титулування мене та мені подібних учителів.

Як дяк, Іван Реус мешкав у церковній школі. А тому, що школа була громадська, власність церковної громади, то кожний мирянин уважав себе співвласником тої школи й мав право (так їм здавалося!) хоч коли зайти до квартири дяка. Це відбувалося завжди в неділі та свята, відразу після Служби Божої, коли зо два десятки (мешкання було просторе!) і м'олоді й старших заходили до дяка, коли він саме обідав. Поставали довкола по-під стінами й спраглими устами проводили майже не кожную ложку страви від тарілки в рот. А коли бував піст, а пан дяк не дуже дотримувався постів, то присутні миряни навіть посиляли відповідні репліки на адресу дяка!

Пан дяк у таких випадках боронився тим, що за свої гріхи він буде сам відповідати на тому світі!

За таких обставин у нашому селі появилася учителька, хоч із титулом лише інструкторки, Йоланка, молоденька жидівська дівчинка з якоїсь долиньської округи. У верхньому кінці села у хаті Кополовця навчав жидівський хлопець Олександр Шварц, вихованець Торговельної Академії в Мукачеві. Він був настільки зукраїнізований, що навіть хотів змінити своє прізвище на Чорний, але в Чехо-Словаччині не так легко перемінити прізвище, як це робиться в Америці. Так і лишився він Шварцом. Трапилася йому якась інша праця, й він покинув учительвання й виїхав із Студеного.

На його місце Шкільний Інспекторат у Воловому призначив був жидівочку Йоланку, прізвище якої призабулося, бо вона була маленька, зграбненька, що ми її інакше й не називали, як тільки по імені, а не по прізвищу. Що нова кандидатка на учительське місце є жидівочка, про це довідалися селяни й були готові не пустити її в село, в школу! Таке там тоді практикувалося, бож, пригадаймо, що учительвання там тісно було пов'язане з дяківством.

В той день, коли нова учителька мала появитися в селі, в мешканню управителя Івана Реуса зібралося досить мирян,

переважно батьків тих учнів, яких мала навчати Йоланка. Прибула Йоланка якраз у обіденну пору. Пан управитель школи якраз обідав, та ще свинину з капустою!

Припросив до обіду й нову підлеглу, яка не сміла відмовитися, прийняла запрошення й їла свинину з капустою (себто робила непростимий гріх!). Коли присутні питали її, хто вона така, вона відповіла, що вона католичка, себто, якщо й не русинка (українка), то в кожному разі не жидівка, бо справжня жидівка ніколи не їла б свинини! Такого пояснення людям цілком вистачало. Хоч усі й знали, що вона жидівка, але тому, що согрішила на свинині, це їй простили й до учителювання її допустили. З своїм етнічним походженням Йоланка не мала потім ніяких клопотів.

Щоб покінчити справу з Реусом, то треба згадати, що його дружина мала ім'я Гафа (Гафія), найпростіше ім'я, яке лиш може там бути, тому дуже стіснялася його й на запитання про її ім'я завжди щось такого крутила, як Жофія, Софія тощо. Мала вона в Синовиру просто на потічку, навіть не на березі потічка, хатинку, й її мрією було дістатися назад до Синевира як подружня пара учителя та ще й управителя. Але чомусь шкільні власті не спішили задовольнити її бажання, й Реуси сиділи в Вишньому Студеному.

Другою задушевною мрією пані Реусової було збагатіти й мати багато грошей, які вона склала би в кишеню й пришпилила б булавкою! Тому так часто згадуємо її й жаліємо її, що їй не вдалося дістатися до Америки, де її мрія була б насправді здійснилася, бо вона таки була працьовита.

Остаточно, ще перед приходом мадярів, Реуси дісталися до Синевира. Вже в роках після закінчення війни Гафія Реус померла. Іван Реус дістався на заслання, з якого його по довгих роках советська влада повернула до Синевира, але без обох ніг, які він одморозив в одному із Гулагів. Незабаром після того він і помер.

Колишній мій учень Іван Реус якимись невідомими мені шляхами дістався як моряк (мабуть, із-за свого прізвища Реус — Ройс) до підводного човна й загинув як герой Третього Райху не за Україну, а за її ката. Так закінчила родина мого першого управителя школи Івана Реуса!

Що ж до Йоланки, то вона в свої 17 чи 18 літ недалеко відійшла від своїх учнів, тому найшла з ними спільну мову, добре їх учила й не мала жодних клопотів з батьками її учнів.

Але кінцем кожного місяця кожний учитель мусів підрахувати

й подати в процентовому відношенню рух учнів у класі, присутність їх та всі випадки відсутности. От тут то в цих випадках Йоланка й була безсила. Але не берімо це їй на гріх, бо тих процентів часто не потрапили вираховувати й старші учителі та учительки та ще з кращою освітою.

Як вони розв'язували цю справу, я не знаю, але Йоланка кінцем місяця напече, бувало, солодких коржичків і запрошує мене на чай. Я ніколи їй не відмовив. Я мав наречену, яка от-от за якийсь місяць мала приїхати, й ми мали одружитися, отже залицання моє до Йоланки цілком відпадало, вона була безпечна й приймала мене у своїй кімнаті увечері на декілька годин.

Я не мав до неї ніякої ненависти, для мене вона була молода в 17-18 літ дівчина, яка потребувала помочі, яку я міг їй дати, і я їй давав. До неї я почував щось мов би батьківського. Так ми приязно й докінчили шкільний рік, а вона мені лишила на пам'ять свою знимку, що мене й не здивувало, бо не вона перша відкрила в мені якісь мені самому незнані магнетичні хвилі. На другий рік вона одержала працю вже ближче до свого дому. Яка її дальша доля, на жаль, мені невідомо. Але була б шкода, якби й така порядна дівчина загинула за велич Третього Райху.

У Середньому Студеному учителював Дмитро Мишанич, сам родом із Нижнього Студеного. Як людина з середньою освітою, він у війську закінчив школу резервових старшин і вийшов із війська підпоручником в резерві. Як порядний хлопець та ще з села, з якого мало хто коли досягав степеня підстаршини, Мишанич не без того, щоб любив похизуватися своїм старшинством і одного разу на день незалежности Чехо-Словацької Республіки 28-го жовтня появився у церкві на парадній Службі Божій з цієї нагоди в уніформі підпоручника та ще й при шаблі.

Присутні чехи жандарми та прикордонники звернули на нього увагу, а котрийсь із них, із нових, не знаючи, хто він такий, запитав іншого про нього, а той і відповів: «А, то тутешній смердючий русин!» А пан «Смердючий русин» почув те й подав відповідні рапорти куди слід. Жандарми підлягають воєнному судові, й бідному жандармові грозила поважна кара. Та якось замняли ту справу, бож не будуть із-за «смердючого русина» карати чеха!

Вже в роках 1970-х зголосився до нас у Філядельфії Дмитро Мишанич, який перебував тоді в Атлантик Ситі. Здоров'ям був цілком знищений, терпів манією переслідування. Після того не доводилося про нього нічого чути.

Тепер треба вернутися дещо назад у справі з Мишаничем. Ми обоє з дружиною не дуже афішувалися своїми інженерськими титулами, мало хто про них і знав. З селянами ми поводитися цілком по-демократичному, намагалися не понижувати їхню людську гідність, бо ж на це селяни дуже вразливі. Тому, наприклад, при зустрічі з селянами ми «ручкалися» з ними, й вони до такого поступовання цілком звикли й самі першими тикали нам руку. Колись нам довелося на дорозі стояти з Мишаничем. До нас підійшов один селянин і цілком нормально, спокійно протягає нам руку, а Мишаничеві не відважився подати руку. А той (себто Мишанич) це сприйняв цілком нормально й селянинові руки не подав! Себто, перше покоління, яке вийшло із села, воно почуває себе більшим паном, ніж пани!

З 19 жовтня 1931 року й по 1 листопада 1934 року перебув я у вишньому Студеному, а з 1 листопада 1934 й до 5 лютого 1938 року перебував у Новоселиці, так само Волівської округи.

Там управителем школи на той час був Йосип Матей, 15-тий син із усіх 16 дітей лісника Матея, який походив від лісників, які прибули на Закарпаття ще в 18 столітті, були німецького роду, а тут зукраїнізувалися до такого степеня, що Йосип Матей, студіюючи російську мову в Мукачеві у пані Доктор Шкірпан, галицької москвофілки, на її замовлення перечитати «Євгенія Онегіна» ніколи його не перечитав і цим навіть гордився! На це я йому відповів, що шкода, варто було перечитати!

Це цікавий епізод, коли навіть таке не вповні свідоме Закарпаття аж так може полонити людину іншого етнічного походження! Одним із учителів був Євген Дзямка, племінник Матея, себто син одної із сестер Матея. Походив із дуже інтелігентної родини, був дуже культурний, вихований, освічений, начитаний і навіть завзято збирав книги, що вийшло нам на користь, бо щодо читання книжок, то ми справді голодували. Купувати було ні за що, а позичати десь із далеких бібліотек не було чим оплачувати пересилку. Тому він був для нас не аби яким добродієм. Вибирав він солідні та поважні книги як українською, так і російською й чеською мовами. Після 1939 року працював як адміністративний урядовець. Помер року 1980. Вічна йому пам'ять!

Був у Новоселиці іще учителем Сильвестер Чернявський, рідний брат нашого доцента в Академії Арсена Чернявського. Сам попівського роду, такий же в'ялий і не активний. По відбутті законних годин не брався ані за холодну воду. В кожному разі, він

не був типом просвітителя народу!

Наш подебрадський гідротехнік Петр Кандискалів учив у домі Славуника, далеченько на краю села. Годин не дотримував, бо спішив додому довідатися із часописів, що там діється в світовій політиці. До праці ми йшли разом, бо він заходив за мною, а назад, коли я, відбувши всі години й хвилини, вертався додому, то мене люди вітали замість Слава Ісусу Христу словами: «А той пан учитель уже давно пішов!» Що виходило йому на шкоду, бо про це говорили не тільки мені, а й інспекторові при нагоді. Бо коли хто показувався у шкільному інспектораті у Воловому, то там відразу ж і питали: «А що там у вас новенького?». І оте «новеньке» щиро, як на сповіді, й викладали перед інспектором.

Шкільний інспектор на той час Юрій Пазуханич належав до партії соціальних демократів, а Петро Кандискалів і собі туди записався, бо він був уже громадянином Чехо-Словацької Республіки і одружений з чешкою. В день інспекції Петя, як ми його популярно прозивали, запросив пана інспектора до себе на обід, а пан інспектор прибув, сів за стіл і, вийнявши з свого портфеля сандвіча, пообідав! Так Петя й не скористався із свого однопартійця!

Була в Новоселиці учителька Мустяновичева, невістка тамошнього священика, славна тим, що на запит шкільного інспекторату, хто в її родині є головою родини, відповіла, що вона. Бо чоловік її був не цілком здалий і формально мусів уступити своє першенство дружині. Це на той час не належало до великих приємностей, та ще в тому краю!

За якийсь час Матей від'їхав на інше місце, а на його місце управителем школи став мадярин Носкай, завзятий римо-католик, який із своїм «намистом» ніколи не розлучався.

Була в Новоселиці жидівська дівка легенького поведження, хоч сама вона була досить таки тяжкенька, з муринськими вустами та взагалі порядно таки паскудна, якщо так можна висловлюватися про дівчину.

На ім'я вона була Гінда. І пішла ця Гінда в наступ на нашого управителя школи Носкай. Часто доводилося вечором ходити до школи по пошту, яку доручали в село досить пізно. І поступово доводилося бачити Гінду то в кухні на стільчикові, то вже в кімнаті на стільці, а то вже й на ліжку поруч Носкай, як вони, мабуть, рахували пацьорки католицького «намиста»!

Село Новоселиця було велике, тому була в ньому учителькою

й жидівська панна Вайсівна, себто своє прізвище Вайс вона вже аж так українізувала. На закінчення одного шкільного року вона подала прохання до шкільного реферату в Ужгороді, щоб на наступний шкільний рік їй дали посаду поближче до Мукачева, бо вона вже має 27 літ і тому потребує нагоди підшукати собі подружню пару.

Прохання цілком слушне, й його були б задовольнили, якби вона не пригрозила: «бо в противному випадкові вона за себе не ручається». А хто ж із начальства любить, щоб їм грозили підлеглі? Ніхто! Тому її й залишили і на другий рік у Новоселиці.

Але Вайсівна, як порядна людина, слова додержала. Взяла під свою опіку жандарма Гержманка, який зсохся, мов від сухот, а господарі мешкання, в якому мешкала Вайсівна, гордилися, що вони нічого не бояться, бо їх день і ніч стереже жандармерія!

З 6 лютого 1938 року і до приходу мадярів 24 березня 1939 довелося побувати в Синовиру-Товчці. Синовир великий, мов містечко, тому в центрі села була своя управа школи, а на Товчці інша управа школи.

Але перед тим, як приступити до описування синовирських подій, треба вернутися до Новоселиці й згадати прекрасну людину із учителів, Дворнікова. Сам він росіянин, народжений на Кавказі, як «білий» старшина в боротьбі з большевиками був ранений у хребет. Рана загоїлася, й можна би було далі спокійно жити.

Але він був одружений з чешкою і жив поза Прагою. Дружина, чи її батьки, мали крамницю, й після закінчення торгового дня приносили додому денну «виручку», розкладали всі ті монети й папірці на столі, пересовували їх з місця на місце, мов ті діти свої забавки, просто жили тим! Та зять їхній охрестив їх дуже влучно по-російському: «бальніє люди».

Колись їдучи з Праги додому, Дворніков не мав терпіння доїхати до своєї залізничної зупинки, а по-кавалерському вискочив з потягу поближче до дому й так стукнувся об землю, що порушив давні рани боєві та став калікою, майже не міг ходити. Ледве пересувався при допомозі ціпка. Такого зятя чехи не потребували, й Дворніков опинився в Новоселиці на посаді договірного учителя.

Російським шовіністом він не був, учив дітей із приписаних підручників, а дорослих людей виховував жити порядно, а особливо як треба боронитися перед жидівським визиском, який чигав на них на кожному кроці. В тому була велика заслуга

Дворнікова, людини доброго серця.

А тепер можемо продовжувати оповідання про Синовир. В центрі села, яке було величеньким й могло би бути містечком, була мурована греко-католицька церква, а біля неї була школа, в якій управителем був Петро Дучимінський, колишній старшина Української Галицької Армії, який не міг вернутися до Галичини. Сам він був уже старшим, довголітнім учителем з великим досвідом. Своєю людською вдачею був уже дещо дивакуватим.

З своєю дружиною Ольгою Олександрівною Дучимінською він розвівся, бо вона лишилася в Галичині, була там діячкою на жіночому фронті й пізніше мала деякі пов'язання з атентатом на Ярослава Галана, за що відбула заслання.

На півночі села в Синовир-Товчці був управителем також наш емігрант з 1920 року Слабошпицький, був він з великими нахилами до малювання і в клясі нового шкільного будинку цілу стіну замалював якимсь краєвидом. Як він малював, чи добре? Не знаю, в кожному разі краще, ніж це я міг зробити!

Та славний він був не сам собою, як скоріше своєю дружиною, яка в якомусь там, тоді голосному фільмі виконала роль Марійки-Невірниці. Я того фільму ніколи не бачив, але саму «Марійку-Невірницю» бачив щодня протягом декілька місяців. І завжди дивувався, яку роль та як вона могла виконати?!

Слабошпицький навчав молодші кляси, а я старші. Крім нас ще був один учитель, наш подебрадський лісівник Василь Гаврилець, який на той час лежав колодою, так його схопили хвороби. Але Закарпаття багате на мінеральні води, мали їх і на Синовир-Товчці, й звичайні сільські баби ворочали Василя Гаврильця мов ту колоду, то в холодній воді, то в різних степенях гарячій, і відходили ту «колоду» й поставили його на ноги, й дожив Гаврилець аж до часу, щоб спокійно спочити на Православному цвинтарі Святого Андрія Первозванного в Савт Бавнд Брукові. Можна не вірити в Алаха, але в силу мінеральних вод ніяк не можна не повірити!

Як «договірний» учитель я працював у Вишньому Студеному з 19.жовтня 1931 року по кінець шкільного року 30.червня 1932 року. Знову з дня 17.жовтня 1932 року по кінець шкільного року 30.червня 1933 року, з 1.вересня 1933 року по кінець шкільного 1934 року. Це був кращий рік, бо з п е р ш о г о вересня, і знову до кінця шкільного року 1934.

Потім в Новоселиці з 25.жовтня 1934 року й по кінець шкільного року 30.червня 1935 року. А далі наступив «чорний»

рік, бо лише з дня 18.січня 1936 року й кінець шкільного року 1936. Увесь цей час я був «договірним» учителем з платнею в 75%, а вже в Синовиру-Товчці з 21.лютого 1938 року й по кінець шкільного року 1938 був я вже «помічним» учителем з платнею в 100%.

А з нового шкільного року, з 1.вересня 1938 я наступив службу, як «дочасний» учитель з усіма правами поступу по службовій драбині учительської кар'єри. З приходом мадярів у Синовир моя учительська кар'єра увірвалася.

Про себе, як учителя, багато я не можу сказати. Поганим учителем я не був, учив мовби добре, бо й сам бачив поступ на совіх учнях на кінець шкільного року. Як що я й не довиконував, так це спів, від якого мене колись відштовхнув мій учитель співу в Учительській Семінарії Ю.Д.Янчук.

В більшості я співав з учнями те, що вони знали, а знали вони багато пісень, так що я міг «саботувати» й не навчати їх нової пісні.

Зате я намагався надолужити чимсь іншим. Я любив малювання, й учні також любили малювати, так ми часто й малювали. Я їх, наприклад, навчив малювати букви з галузок дерева, потім цілі слова з них складати. Я їх вчив природничих наук, яких вони не знали, хоч і жили серед природи. Ми збирали колекції листя дерев, галузок їх з бруньками, ми робили зрізи стовбурів дерев та шліфували їх. Багато дечого корисного можна зробити замість співу, й я намагався це зробити.

Раз-два на рік робили ми учительські конференції, які були нам дуже корисні. Ми пізнавалися взаємно. На практичних виступах учителів з педагогічною освітою учителі без такої освіти набиралися розуму, як треба вчити дітей. Розбір практичних виступів багато давав присутнім.

На одній такій конференції в Келечині, де, між іншим, народився о. Августин Волошин, я мав досить успішну доповідь про позашкільну діяльність учителя на селі. Моя доповідь закінчилася щирими оплесками. Я сів потім на своє місце й на таблиці побачив написану дату 6.квітня 1932 року — саме був день мого тридцятиліття!

Та моя доповідь пізніше була визнана найкращою на конкурсі «Учительського Голосу» й була там надрукована. Пізніше вона була введена в програми для учителів народних шкіл. Від цього можна перейти до позашкільної діяльності учителя народної школи.

ПОЗАШКІЛЬНА ПРАЦЯ

Шкільні власті вимагали від нас, мов би необов'язково, хоч дві години на тиждень праці позашкільної, себто поза шкільними програмами й не обов'язково з учнями. Тому Іван Реус дякував у церкві, провадив щось мов би церковний хор, раз підготував якусь п'єсу, із-за якої потім мав лиш неприємності, бо в нотаріальному уряді зголосив, що п'єса буде в школі, а коли на саме представлення прибув нотар і побачив, що серед учасників на сцені є й доросла молодь, наробив крику й мало що не заборонив виставу. Не допомогло тут, що Реус стало з ним розмовляв по-російському (!), бо нотар Івашко представляв себе як «русского» (!), не знаючи ані слова по-російському.

Петро Кандискалів, популярно знаний як Петя, стало організовував споживчі кооперативи, які із-за незрілості до кооперативної ідеї місцевого населення та із-за сильної протиакції жидівського населення мало коли існували довго. Тому Кандискалів переводив їх на приватні крамниці, коли серед колишніх кооператорів виявлявся активний член, який погоджувався перебрати крамницю на своє ім'я. Коли Петю потім питали, чому він так зробив, то він відповідав, що так лучче! І це майже була правда!

Інші вчителі також щось робили, хоч розмовляли з селянами на сучасні теми, й того вистачало, щоб зарахувати дві години на тиждень як позашкільну працю серед дорослого населення.

Тому, що це мої спогади, то час приступити до описів моєї позашкільної праці. Дуже вдячною та найуспішнішою моєю працею для дорослих я вважаю мої доповіді, виклади, розмови, чи як то все можна назвати, але сталі регулярні, щонеділі.

В тій клясі, де вчила Йоланка, я мав більш-менш сталу аудиторію з 15 осіб дорослих мужчин. Теми моїх розмов були сучасні чи про те, що творилося в Німеччині, де крок за кроком зростав у силу німецький націонал-соціалістичний політичний рух (це ж були 1930-ті роки!). Насвітлення було в позитивному дусі, бож на той рух покладали надії не тільки поневолені народи світу, а численні й інші, які прагнули якогось нового порядку в світі, який обіцяв новооб'явлений «Месія» — Гітлер. Тепер всі від нього відпекуються, але в ім'я історичної правди треба подати так, як воно насправді було й на Закарпаттю в той час!

Інші теми були про Італію, Абисінію, Манчжурію та інші

політичні теми. Із сезонних тем з нагоди Великодня була тема про Святу Землю, її географію, історію, сучасні проблеми в ній. З того походила й тема про жидів на Закарпатті, яка мала величезний успіх. Бо автор ту тему знав дуже добре, а слухачі з тою справою були знайомі ще з коліски.

Інша тема, яка мала великий успіх, це була тема про алкоголізм, також близька слухачам. Доповідач робив натиск не так на шкідливість алкоголю для здоров'я, як на економічні наслідки п'яниці, що було дуже добре відомо слухачам, бо ж не один кусень поля, лісу чи городу наслідком алкоголізму було втрачено в користь жида-корчмаря.

Доповідь була настільки блискуча, що один із слухачів зірвався й заявив: «Якби дозволили (!), я би зараз пішов і підпалив Дувида» (власника недалекої корчми). «В тому то й наша біда, що на таке ніхто ніколи не дає дозволу», — намагався я заспокоїти мого темпераментного слухача.

До наших українських слабостей належить робити з маленького диму велике полум'я, себто величання, мегаломанію, без огляду на потребу, на користь, на суть справи. Так і мої слухачі вже після перших моїх доповідей вже хотіли подати про те до «новинок», як так називають часописи.

Добре, що мене вперед запитали, і я рішуче спротивився, бо ціль моїх доповідей — поділитися з ними моїми знаннями, які я маю, та які стануть їм у пригоді. І мені зовсім не розходить про те, щоб про це писали в часописах. Крім того, я просив їх не забувати, що я серед них на нашій рідній землі чужинець, перебуваю тут з ласки чеської влади та ще під самою державною границею, до якої від моєї аудиторії не було ані півкілометра.

Хоч ця моя діяльність цілком легальна й відбувається згідно приписів Шкільного Інспекторату, але змісту моїх доповідей ніхто не контролює. На тому ми заспокоїлися, і я без перешкод продовжував свою діяльність.

Це були 1930-ті роки, коли в Україні голодом видушували український нарід, тому декілька доповідей було й про Україну до війни, за революції, про Визвольну боротьбу українського народу, про советську владу та про колективізацію, яка власне в той час відбувалася.

Не знаю, чи мав я з тими доповідями великий успіх, бо хоч мої слухачі й були офіційно русини, але вони знали, що я українець, і що вони також українці. Дехто із односельчан побували в Україні або як полонені, або як «союзники» року 1918, й Україна для них

не була чимсь далеким, невідомим.

Але щодо колгоспу, то уява у них була цілком хибна! Мало не всі верховинці уявляли колгосп як невеликий, на 5 поверхів будинок, в якому по окремих поверхах були розміщені садок для дітей, школа для школярів, їдальня для всіх колгоспників, кіно, спальні та все інше, а от де працюють колгоспники, то ніхто собі й не уявляв. І помимо моїх старань я, мабуть, моїх слухачів не навчив про колгоспну систему.

У селі Вишньому Студеному серед селян були «комуністи», які себе ототожнювали з українцями, себто їхня свідомість була більша, ніж пересічних русинів. Але комунізм їхній не був їм на заваді ходити до церкви й першими хватати хоругви та йти в хресному ході. Це в них одне одному не шкодило.

От тепер, на старості літ, коли пишу ці спогади та оглядаюся в минуле та на сучасне довкола себе, то так собі й думаю, чому я не назвав мої такі успішні виклади хоч би «Народним Університетом»? Міг би тепер пописуватися титулом хоч би «Народним Ректором»! Таких, як я оце тепер, на Верховині називали «фігляр»! Також титул непоганій!

Першого листопада 1934 року я розпрощався з моїм першим верховинським селом Вишнім Студеним і переїхав до Новоселиці, де одержав призначення в школу у Вовчому Зворі, це під самісінькою полониною Чорною Рипою.

Моя стала кількість слухачів в 15 осіб у «Народному Університеті» в Вишнім Студенім свідчить про те, як ще не дуже прагнули верховинці до знання, до освіти. Мало не всі вони ще жили прадідівським фолкльором, а до модерних, сучасних справ ставилися по-своєму, досить-таки оригінально! Вони на всякі проблеми мали свої відповіді, як наприклад, титул інженера вони висловлювали «інжеріль», і це їм вистачало!

Село Новоселиця так само Волівської округи, було вже ближче до світа. Наприклад, в Вишнім Студенім про комуністичну газету «Карпатська Правда» не доводилося й чути, а в Новоселиці вже були й передплатники її, що в тамошніх умовах тоді велике диво, бо мало не всі «новинки» там розсилали даром, а їх там виходило напевно більше, ніж, скажімо, в Нью-Йорку. В Новоселиці комуністи були вже настільки «поступові», що приходили тільки «до» церкви, а «в» саму церкву не входили.

В ставленні до нас, українських емігрантів, вони були вже «ковані», бо вони знали, що ми були борцями проти советської влади, себто ми самі справжні контрреволюціонери. До таких

«школених» уже й не було як потикатися з моїм «Народним Університетом»!

Та без діла я не сидів! Я скомунікувався з Союзом Празьких Чеських Учительок, послав їм зразки праць, як писаних, так і малюнків з наших шкіл, а вони прислали, між іншим, дуже щедро, зошити, олівці, кольорові олівці, крейдки для малювання та всяке інше добро. А одного разу прислали великі пакунки різної вже вживаної одежі, але доброї празької якості, та славного празького копченого бочка з проханням одягу розподілити серед учнів, а бочок також роздати учням. з проханням повідомити, як учні все те сприймуть, яке на них враження зроблять ті дарунки.

Сприймання було просте: одежі учні не прийняли, бо вона була не верховинська, а до європейської одежі там тоді діти ще не дійшли, тому всю одягу одержали жидівські діти, які своїєї специфічної одежі не мали, а носили звичайну європейську одягу, скористалися з поступу.

А з бочком справа була ще простіша: бо це був якраз Великий Піст, і ніхто не то що з дітей, але і із дорослих не міг його їсти, тому бочок я розділив поміж учителів, які аж так суворо не дотримувалися приписів Великого Посту, як селяни-верховинці.

Я, як свіжа, новоприбула людина, до того освічена й активна до праці, відразу побачив неоране поле до попису, тому й склав Плян Позашкільної Праці для учителів народних шкіл. За той Плян «Учительський Голос», орган Учительської Громади, себто Спільки Народовецького Учительства Підкарпатської Руси, признав на конкурсі мені першу нагороду в сумі сто крон чеських. Ота сума так і лишилася плятонічною, ніколи не виплаченою, яка в ті часи так би пригодилася! Лишилася лише порожня слава, яка часто й буває тільки порожньою!

Оте **народовецьке** учительство було вже настільки національно свідоме, що могло би бути вже й **українським**, але офіційні урядові чинники ніколи би не затвердили українську назву організації.

Для мене вже тамошня мова мала винятки, які я доти не знав, тому я їх збирав і послав проф. Іванові Панькевичеві, який працював тоді в Ужгородській гімназії. Зібрав я і понад сотку рослинних назв, які були надруковані в журналі «Підкарпатська Русь», який видавав і редагував д-р Панькевич.

Не розігнався я до записування іншого фолкльорного матеріалу, як підвернулася праця на ширшу скалю. Професор

Олександр Корнієвич Мицюк заплянував на чотири томи працю про «Суспільно-Громадську Історію Підкарпатської Русі» й звернувся до колишніх своїх студентів за співпрацею. До тої співпраці я, більш ніж радо, відгукнувся!

МОЯ СПІВПРАЦЯ З ПРОФЕСОРОМ О.К. МИЦЮКОМ

Проф. О.К.Мицюк (1875-1943) за часів аудиторного навчання в Українській Господарській Академії в ЧСР в Подебрадах був спокійний, зрівноважений, мало що не флегматичний, але видно було, що був винятково працьовитий, бо за час існування Академії випустив два поважні томи «Історії політичної економії», стор. 254 + 140, «Аграрної політики» два томи, стор. 478 + 300. Крім того, публікував численні праці меншого розміру.

Після праці в Академії проф. Мицюк виявив неабияку плодовиту творчість, бо мало не щороку випускав поважну працю. Одна з перших праць, яка досягла й мене на Закарпаттю, була «Аграризація жидівства на Україні», в якій він уже й тоді цитував мої матеріяли, які я йому посилав із Закарпаття.

Коли проф. Мицюк заплянував чотирьохтомову працю, як «Нариси суспільно-господарської історії Підкарпатської Русі», склав до того анкету більш-менш на 55 питань ЩО та ЯК досліджувати й звернувся до колишніх своїх слухачів по Академії по співпрацю, то я був одним із тих, хто радо відгукнувся співпрацювати з ним і не тільки відгукнувся, але й завзято співпрацював з ним до останнього дня перебування в Карпатській Україні (яка вже тоді так легально називалася!).

На підставі досвіду праці в терені я запропонував додатком до його анкети ще з 15 питань, так що всіх питань в анкеті було сімдесят.

Дослідницька праця відбувалася під фірмою Комісії для дослідження Словаччини і Підкарпатської Русі при Слов'янському Інституті в Празі, Влашка улїце 19 (Лобковїцкий палац). Від тої комісії я мав урядове посвідчення-рекомендацію до всіх офіційних чинників виходити мені на зустріч при моїх дослідницьких працях в терені. Подібний заклик-рекомендацію я мав також і від Губернатора Підкарпатської Русі з його власноручним підписом, Грабаря.

Перша праця, яку я виконав, була: «Суспільно-господарський та культурно-побутовий образ села Вишній Студений Волівської округи на Закарпаттю». Цю працю проф. Мицюк оцінив дуже

високо, як про це він не раз писав мені.

Ця праця була зачитана як доповідь на Українському Науковому З'їзді в Празі 1934 року, й там її, як писав мені потім проф. В.М. Доманицький, завзято критикували і то із-за того, що я загостро висловився про згадуваного священика Медведецького, пароха в трьох селах Студених. Закиди цілковито неслухні. Що їх робили, то тільки тому, що на з'їзді були присутні у поважній кількості вихованці до кадила та кропила, себто з духовних семінарій та духовних академій, яких серед української інтелігенції тих часів ніколи не бракувало. Вони зовсім не знали священиків на Закарпаттю, то ж заперечували факти, їм невідомі!

А справа була в тому, що нам, учителям, урядово було приписано слідкувати за священиками, щоб вони фактично відбували години навчання релігії, бо їм за навчання релігії виплачували за фактично відбуті години. За це відповідав учитель, господар кляси. І що я мав написати про такого священика Медведського, який прилюдно на всякі закиди відповідав, що він своїх дітей на священиків не учить, тому й не дбає про те, що люди говорять проти священиків. Як він поводився з виконанням своїх повинностей у селі, то не моя справа, але в моїй клясі невільно священикові приїхати до школи, сісти за стіл, покласти голову на стіл і проспати годину. Це перед обличчям мало не півсотки учнів, які мені те все продемонстрували наглядно на другий день, коли я запитав їх про вчорашню годину релігії!

Учасники Українського Наукового З'їзду в Празі року 1934 про це не знали, але Шкільний Інспекторат у Воловім про це знав від батьків отих мало не півсотки учнів, яким я і повірив, бо вони ніколи неправди не говорили!

Аналогічні праці я виконав про села Новоселицю Волівської округи та Скотарське Свалівської округи. Особливо цінним описом вийшов опис села Новоселиці, бо до нього я припросив усіх учителів (це за той копчений бочок із Праги!) і тим охопив усі закутки села Новоселиці. Опис вийшов дуже точний, бо коли, наприклад, дитина не хотіла або помилялася сказати, скільки у них курей, або скільки землі, або скільки овець, то сусідські діти відразу ж уточнювали, бо ж сусіди краще знають сусідів, ніж вони самі себе!

Праця про Новоселицю була лиш в одному примірникові, писана від руки, мала численні статистичні таблиці, була послана проф. Мицюкові й наслідком воєнних дій в Празі правдоподібно

загинула, якщо випадково проф. Мицюк не здав її до Слов'янського Інституту, і там вона збереглася. А шкода! Бо я сам, як автор її, дуже її шанував.

Техніка праці над дослідженням села провадилася в такий спосіб, що я, озброєний рекомендаціями високих установ з Праги та Ужгороду, йшов у бажані села й там складав візити урядовим особам, в першу чергу нотарям, це щось як наші волосні старшини, адміністративна влада над декількома селами.

Що далось, у них випрошував, це, переважно, різні числові дані про площу землі, про стан населення, кількість худоби й т.п. Потім старався зустрітись з старостою села (по-тамошньому «бірів»), від якого багато не міг довідатися, бо той і сам багато того не знав. Зустрічався з управителем школи, з поодинокими учителями і в них щось довідувався. Не без того, що й від селян щось міг довідатися. А прості люди там дуже балакучі й навіть мені, невідомій їм людині, багато дечого оповідали.

В походах у терен за наукових мандрівок не раз і злива мене схопила, і то така справжня, гірська, що раз навіть і мої урядові рекомендації підмочила! Але що людина для науки не витерпить!

Працюючи над дослідженням суспільно-господарського та культурно-побутового стану сіл, я так розохотився, що заходився працювати й над дослідженням шкільних дітей і описав їх із сіл Вишній Студений, Новоселиця та Синовир. Такі описи були дуже цікаві, я їх посилав празьким учителькам, а ті з них мали неабияку розвагу, показували їх на виставках та зберігали їх у педагогічних архівах, як про це мені писали із Шкільної Комісії столичного міста Праги.

Вивчаючи побут сіл Закарпаття, не можна оминати такий поважний чинник того побуту, як наявність серед населення жидів. Про них ще буде окрема згадка, але тут треба згадати, що я описав «Жиди села Вишній Студений», «Жиди села Новоселиця», обоє Воловської округи. Джерело знання проблеми: власні спостереження, інформації селян, а особливо інформації самих жидів, в більшості жидівок, які в багатьох, багатьох секретах не таїлися перед мою дружиною. А взагалі перед нами обома не дуже таїлися, вірили в нашу дискретність, яку ми також ніколи й ні перед ким не порушили!

На Успіння Пресвятої Богородиці 28.серпня в Росвигові біля Мукачева рік-річно відбувається великий відпуст, і року 1934 ми обоє туди поїхали. Там ми зустрілися з професорами Мицюком та Доманицьким, а крім нас там були ще деякі наші колеги-

подебрадці, так ми великою громадою і оберталися, але до самої церкви ми не змогли дістатися, бо побожних прочан там було тисячі й тисячі та ще трохи!

Так під відкритим небом ми відбули наради ЩО та ЯК робити далі в справі дослідження такої занедбаної країни, як наша славна «Земля без імени».

«Нарисів суспільно-господарської та культурно-побутової історії Підкарпатської Русі» вийшло два перші томи, і я їх одержав з пишними авторськими присвятами. Третій том був уже готовий до друку, але наслідком воєнних дій та смерти проф. Мицюка треба вважати його пропавшим.

Моя співпраця з проф. Мицюком в такій прецікавій ділянці лишилася мені на все життя в приемних спогадах, якими тут і ділюся з читачами.

В Р А Ю Б О Г И Н І Ф Л Ь О Р И

Звичайно, майстри слова вживають вислову «в царстві богині Фльори», а це невірно, бо тоді богиня Фльора не буде богиня, а лише цариця, тому в цих рядках ми припилюємо належні їй права.

Менше-більше та ближче знайомство з раєм Фльори я вже мав з дитячих та юнацьких моїх літ з рідного Запоріжжя. Ті мої знання поповнювала Учительська Семінарія, в якій навчання природничих наук стояло на належній висоті.

Ну, і остаточно служінню богині Фльорі я віддався в мурах моєї Альма Матер — Української Господарської Академії в Подебрадах. І коли я прибув уперше на Карпатську Верховину, хоч і без офіційного титулу «ботаніка», але з титулом інженера-агронома в «юрисдикції» рослинознавства, то став з повною посвятою служити перед престолом богині Фльори.

Вже першу ніч переночувавши на Верховині, на ранок констатував, що я спав не на сінникові, але на ліжкові, напханому сіном та вкритому простирадлами. Аромат сіна викликав у мене зацікавлення, і я заглянув під простирадло й відразу ж натрапив на скарби верховинської рослинності, деякі з них доти мені були ще невідомі.

Тому й не дивно, що увесь вільний час я присвячував вивченню тамошніх гірських рослин і тим збагачував моє знання **верховинської** рістні, яку чомусь прийнято називати **альпійською** рістнею, хоч вона ніколи ніяких Альп не бачила, а з діда-прадіда

росла в Карпатах. Тому гірське рослинство — це сукупність рослин, які ростуть на горах. Верховинське рослинство, яке росте на верхах гір, а альпійські рослини — це лиш ті, які ростуть в горах Альпах, а не на Кавказі чи в Карпатах, така моя думка! Крім того, я пробую по аналогії з «людство» уживати рослинство, а не рослинність. Може, в тому є якась логіка!

Вже першої осені та зими більшу увагу я звернув на деревнисті рослини в селі, при дорогах та на ближчих верхах з столітніми ясенями, окремими соснами, ялицями та смереками, дикими яблунями та різними кущами.

З весною поле зору поширювалося, й до доти відомих рослин добавлялося величезне число мені доти невідомих рослин, моє знання рослин зростало, я багатів!

Тому що я зустрічав народні назви, вживані в тих краях, мені доти невідомі, я почав вибирувати верховинські назви рослин. Завжди й при різних нагодах питав як дорослих, так і дітей, як яка рослина називається. А потім просто «змобілізував» дітей, щоб приносили мені рослину й назву її. За це діти одержували гонорар цукром! Так я зібрав величезну масу рослинних назв, і відомих мені, й не відомих. Я відібрав доти невідомі мені назви рослин, щось понад сто різних рослин, а не назв, і послав до неперіодичного збірника «Підкарпатська Русь», який видавав в Ужгороді проф. Іван Панькевич.

Так я нав'язав писемне знайомство з проф. І. Панькевичем і на його прохання збирав різні слова, які видавалися мені менш відомими, й посилав йому для його Діалектологічного Словника Підкарпатської Русі, над яким він довгі роки працював.

На Верховині весна довгенько таки не могла ніяк відірватися з обіймів зими, але й той розлив наступає, й тоді повною парою поступає літо, а з ним все дальші й дальші серії рослин розвиваються, зацвітають та припрошують звернути на себе увагу.

З днем 28-го червня закінчується в школах Закарпаття шкільний рік, прибуває моя наречена, яка незабаром стає моєю Дружиною, й ми, як пара агрономів, повною парою починаємо поклонятися перед вівтарем богині Фльори! Не було стрімкого схилу, не було найвищого верха, щоб ми їх не брали штурмом. Такою воєнною термінологією ми користалися, може, тому, що року 1914-1915 наші земляки в російській армії брали ті верхи справжніми штурмами.

Спочатку всі звори та верхи села Вишній Студений, потім

сусідні села Волівської округи аж до Волівця, й нарешті перед нами полонина Боржава, як головна ціль нашого першого літа.

Відвідали ми її, оглянули, вклонилися скромним її колосковцям, які, мов би, й мають скромну поживну вартість, але вони до диспозиції тваринам усі 24 години на добу без пайкування газдою, господарем чи колгоспом! Тому на полонинах і випасають маси овець та рогатої худоби. Тому полонинам і присвячено численну фахову літературу в різних мовах.

На верхах села Скотарського було вирубано праліс такого розміру, що для вивозу дерева треба було проводити спеціальну залізницю. Праліс як праліс, в гущавині його мало що й росте, а зате на лісосіці по ньому вибуяла рослинність так, що й ботанічні сади можуть позаздрити! І чого лиш там не було, здається, всю різноманітність рослин на ньому не ввібрав би в сотки видів!

Рослинство схилів гір, рослинство верхів, рослинство полонин, рослинство зрубів, це така велика різноманітність, це така краса, які тільки й можна назвати **расм** богині Фльори. Скільки з того пішло в світи як декоративні рослини!

Але замилювання до тої безмежної божественної краси мають не лише побожні ботаніки, але й численні більш чи менш культурні туристи! Наслідком того і появилася у мене на столі книга одного із кращих знавців рослинства Карпат В.І.Чопика, присвячена «Рідкісним та зникаючим рослинам України», Київ, 1978, в якій згадано всі ті рослини Верховини, які ми так полюбили. Всі ті рослини тепер попали до так званої «Червоної книги», в яку занотовують рослини, що стоять перед погибіллю, якщо їх не почнуть охороняти.

Дуже й дуже не хотілося б, щоб ця моя згадка про них не прозвучала над ними похоронним подзвінням! Може, так і не станеться, коли їхні предки вистояли на тих верхах мільйони літ.

На полонини в Карпатах та на інших горах давно вже звернули свою увагу ботаніки, агрономи та інші спеціалісти сільського господарства, тому ми вже не мали якихось практичних причин спеціально ними цікавитися, але, зустрівшись вперше з поселеннями та господарюваннями в селах, не можна було не звернути нашу увагу, що перша третина схилу гір — це місця поселення та городи й ниви, друга третина — це також і місця поселення й городи, як присадибні території, частинно й ниви, але переважно луки, старі зруби та інші поляни (не полонини!), які служать головним джерелом постачання сіна. Себто, головна маса сінокосів на Верховині розміщується на

другій третині схилів із забуленим у третю третину схилу.

Літературу про полонини доводилося зустрічати, а про верховинські сінокоси не доводилося зустрічати друкованих матеріалів (принаймні в тих умовах, в яких доводилося нам перебувати на Верховині), тому після численних студій тих сінокосів постала ідея простудіювати їх уважніше й подати до відома ширшому колу читачів.

Вивчивши загальну масу рослин на верховинських сінокосах, до яких належало 27 видів колосковців, 15 видів метеликоцвітних рослин та 128 видів різнозілля, для точнішого соціологічного досліджу було вибрано методу квадратів у 1 кв.м. Цю методу запозичено з «Рослинної соціології» празького професора Карла Доміна.

Наслідком цієї праці вийшла студія на 14 сторінок під назвою «Верховинські сінокоси», яка була надрукована в «Українському Агрономічному Віснику» ч. 1, Львів, 1934, який видавав д-р Євген Храпливий. Була й окрема відбитка, якої й автор студії одержав сто примірників, що треба вже тут зазначити й підкреслити, що для автора має не абияке значення, тим більше, коли автор перебуває в найдальшій закутині світу Божого й відірваний від решти світу.

Вже на цьому місці варто б згадати, що офіційна назва Закарпаття була тоді Підкарпатська Русь, і що на всякі зміни цієї назви чеські чинники були дуже вразливі, та ще коли автор такої зміни був «чужинець», яким я тоді й був. Тому один із перших примірників «Верховинських сінокосів» я подарував начальникові жандармської станиці в Нижньому Студеному Ванькові й пояснив йому, що Закарпаття в тексті — то воля видавця, для якого Підкарпатська Русь знаходиться За Карпатами.

Він то все прийняв до відома й прозрадив мені, що писав до Подєбрадської жандармерії з запитом про мене й одержав задовольняючу відповідь. Крім того, я з ним поведився настільки тактовно, що із матеріальних причин ми не могли підтримувати з ним тісніші зв'язки, то й лишалися звичайними добрими сусідами. Вони були навіть настільки добрі, що пропонували покористатися їхніми резервами, від чого я з подякою відмовлявся.

Раз ішов я вниз села по пошту, а жандармський начальник Ванек з іншим жандармом верталися з свого службового обходу, й нам було по дорозі. Вони взяли мене всередину поміж себе, й пішли ми, гуторячи на буденні теми. Нараз я звернув увагу, що я

поміж ними, й кажу, що то я виглядаю, мов під арештом, але Ванек пояснив мені, що коли б я був під арештом, то мав би йти пару кроків перед ними, а так між ними, то почесне місце! Попосміялися ми з того почесного місця!

Ми з Дружиною так обходили нашу першу Верховину, що добре знали й пам'ятали, де яка замітніша рослина росте. А треба на цьому місці згадати, що місцеві люди, верховинці, навіть хлопці, не дуже нищать рослини, як, наприклад, це роблять хлопці в інших краях, тому й травянисті рослини ми часто находили на тих самих місцях, де й раніше їх спостерігали.

До небуденних наших ботанічних успіхів треба віднести відкриття вересу близько перехрестя дороги Волове-Воловець і границі поміж Волівською та Свалявською округами. Це вже була заслуга оченят моєї Дружини, яка знайома з вересом рідного Волинського Полісся.

Що це було «відкриття», так це тому, що ареал вересу мав межу аж на Словаччині біля Татр. З того вийшла також мало що не студія, бо про те відкриття я переписувався з проф. Ісааком Мазепою, посилав йому зразки та описав сусідів вересу на місці його знахідки. Друковано було про це відкриття в «Українському Агрономічному Віснику» ч. 3, 1934. Львів та в чеському ботанічному журналі в Празі.

Говорячи про Верховину, про рослини її, не можна поминути теми про гриби. В такому лісовому раю, як на Верховині, мабуть, ростуть усі ті гриби, яким призначено рости в тому кліматі. З дому я невеликий знавець грибів, хіба печериць з природи та мухоморів з картинок. Та Бог послав мені до спілки мало не Фею Лісову — Дружину з самісінького Волинського Полісся!

Вона мене й ввела в курс грибознавства, я їх пізнав не сотки, а порядні кількості десятків з усіма тонкощами різниць між ними. До помочі стала ботаніка проф. Карла Кавіни, в першому томі систематики гриби були дуже добре описані, а ще краще представлені на кольорових таблицях.

Починаючи від перших весняних сморжів та різних голубінок, сиріжок, козарів, лисичок, правдивих грибів та всіх і не перечислиш, багато з них довелося не тільки пізнати, але й часто, дуже часто споживати, й по гриби ходив так, як би тепер до якої найближчої крамниці по товар, який призабулося купити вчора!

Місцеві люди загалом грибів не споживали, тільки трошки насушували, щоб мати на Різдво. Більшу кількість збирати та сушити на продаж робили дослівно одиниці. При тамошньому убогому відживленню треба аж дивуватися, як вони занедбували

грибову дієту, тоді як ми широко, занадто широко споживали гриби, часто вони бували нам єдиним джерелом білків у наших стравах.

З того часу я став великим знавцем не тільки їстівних грибів, але й отруйних і шкідливих грибків. В Кошицях існували Державні Дослідні Інститути для Східньої Словаччини та Закарпаття, і якимсь я туди зголосився як безплатний, гоноровий кореспондент для Відділу Охорони Рослин. Фітопатологія колись була моїм «коником», а тепер я посилав зразки ушкоджених рослин, а мені взамін присилали опис хвороби, її спричинника та способи поборення. Так що я побіжно заправлявся в такій поважній галузі, як охорона рослин.

В Ужгороді існувало видавництво «Пчілка», й під такою самою назвою Павло Кукурудза видавав журнал-місячник для дітей. Крім того, він видавав різну літературу для шкіл Закарпаття.

Одного разу в тому видавництві вийшла книга — ботанічний альбом. Автор, чи, вірніше, гурт авторів ще колись у 19 столітті в Німеччині видали той ботанічний атлас німецькою мовою. Він став настільки популярним, що ніхто вже й не складав подібних альбомів, а лише перекладали на різні мови тексти та підписи під малюнками.

На таке видання відважився й Павло Кукурудза, мабуть, мав запевнення на збут до шкіл Закарпаття. А на перекладача також, мушу вжити слово «відважився», Михайло Боровський. Доти я його не знав і не знав його покликання до такої відваги, як перекласти ботанічний твір на українську мову. Тому, коли той том попав мені в руки, я строго об'єктивно перестудіював його, написав рецензію на нього і послав її видавцеві. Що він з нею робив, то вже мені невідомо.

Але це була моя перша «зустріч» з Михайлом Боровським. Пізніше були ще кращі зустрічі, й як Бог допоможе мені дожити до «зустрічей» з ним на цих сторінках, то я згадаю й про них, себто ті «зустрічі».

Цей розділ спогадів названо «В раю богині Фльори». Це, мабуть, тільки мені так видається, що «в раю», бо, наприклад, місцеве населення не вважало себе в раю, про що я можу робити осуд з того, що коли я приглядався до тих скромних квітничків побіля декотрих хаток, то майже ніде не находив квітів з місцевих рослин. Якщо десь і траплялися одиничні декоративні рослини, то переважно якась жоржина, нагідки, чорнобривці, троянда, півники, не більше.

Одної прекрасної неділі в лютому місяці, коли так небеса захмарили й повіяло вітром з півдня, вибралися ми вдвох з Дружиною на верх, на границю над Скотарським і там під кущем зеленої вільхи (лелич) серед малесенької плямки відкритої землі тремтів від холоду скромненький кущик підсніжника (Галантус). Довкола сніжище, й ще тільки лютий місяць, а він уже рветься вперед і вгору! Так він і лишився нам символом відважного піонера!

М И Т А К О Ж І А Г Р О Н О М И

Мов ті свіжоспечені пташки, вилетіли ми із гнізда й не забували, що ми агрономи, тому, перебуваючи в сільських умовах, відразу ж зацікавилися місцевим сільським господарством.

Як вихованці таких визначних агрономів, як Мацієвич, Чередіїв, Доманицький, ми не забували, з якою обережністю, з яким тактом треба підходити до селянина, щоб не вразити його. Бо, незалежно від ступеня його загальної культури, незалежно від його господарських уміlostей, кожний з них — це окремий індивідуум, окрема особистість з першою дозою людської гідності.

Такого знання й такту нам не бракувало, й ми потрапили нав'язати зв'язки з будь-котрим газдою чи газдинею. Але, щоб мати успіх як агроном, коли ти офіційно не виступаєш як агроном, з певними урядовими підставами, повноважностями, то на це мала надія. Тебе знають як приватну особу й з такою з тобою говорять. Себто, знають, що й того найменшого натиску на газду ти не маєш.

Тому, коли ми прибули в село з відповідною освітою та з досвідом з культурніших країв й хочеш звернути увагу газди на краще, доцільніше збереження гною чи мудріше впорядкування подвір'я, чи городу, чи ниви, то на великі успіхи не надійся, бо то ще «за няня» так було, а няньо (батько) все ж таки авторитет!

Та наша ціль була не в тому, й робити «реформи» на ширшу скалю ми й не збиралися, а на окремі моменти можна було звернути увагу, що ми й робили. Я мав «габбі» збирати колекцію насіння, ще з Подебрад привіз колекцію насіння понад 600 різного, як культурних, так і диких рослин. На Верховині я колекцію доповнив до тисячки, як що й не більше.

Звернув я увагу, що місцевий біб — це кінський біб, той

дрібніший, овес такий мізерний, що самі автохтони його називали не овес, а «вівсик», горох мали лиш польовий, а не городній.

Виписав я за власні гроші з Праги від насіннєвої фірми Ванька насіння шведського вівса (найкращого в світі!), городнього бобу та городнього гороху, роздав найближчим сусідам на насіння, а по закінченню вегетаційного періоду виявилось, що верховинська убога, майже сама глина, рілля не в силі втримати рослини кращих сортів на належній їм висоті. Поживи в ґрунті є стілечки, щоб тільки рослина виросла, а що вона з собою винесе з ґрунту, то все залежить від ласки Божої, тому й свалефський овес дегенерував назад до стану «вівсика», яким були його давні предки!

Пробував я включитися в їхні газдівські умови: молотити ціпом, але не навчився бити в такт з сусідом, але ручку ручної молотарки крутити навчився, бо то невисока наука! Віяти, лопатою підкидати вівсик навчився. Орати легеньким дерев'яним плугом з залізним лемішем навчився, хоч, може, й не дуже вправно, але при довшій вправі був і з мене верховинський газда! Хоч косити косою не брався, бо то заскладна для мене праця!

Сільське господарство на Верховині — це царство біблійного Авеля, бо все, що живе там і що самостійно рухається, те й має необмежені права руху, чи то кури в городі, чи вівці та рогата худоба на левадах та інших дозволених та недозволених територіях чи угіддях. При непевних огорожах, які в міру потреби ніхто не спішить направляти, шкоди від худобини бувають значні, але їх ніхто не підраховував, і ніхто тим не займався, так що докладно ніхто й не знає вартости шкоди. Це загальне враження новоприбулої людини, а старожили на те не звертають уваги.

Треба надіятися, що реформи в сільському господарстві переведені там в останніх десятиліттях, дещо підтягли тамошнє господарство до вищого рівня.

А загальний добробут тамошніх людей складався, крім з власного господарства — з заробітків в лісі, сезонних заробітків на стороні в польових господарствах великих розмірів.

Визбираючи насіння від окремих газдинь та на торговицях, я зустрівся з цікавим явищем: я зустрів велику різноманітність насіння квасолі. Академік Вавілов — автор погляду, що коли якого насіння багато в даній околиці, то та околиця є

батьківщиною тої рослини. В нашому випадкові, за поглядом академіка Вавілова, Карпатська Верховина мала би бути батьківщиною квасолі. А в дійсності так воно не є, бо квасоля родом із Америки та з далеких країв Східньої та Південної Азії. Себто, на прикладі Верховини виявляється помилка академіка Вавілова?!

В декількох селах та на торговицях зібрав я насіння квасолі та вирощував його за всіма правилами досвідного поля, як мене навчили мої професори. Опрацював я фенологічні та морфологічні дані, й з того вийшла моя студія «Верховинські квасолі», яка появилася друком на сторінках «Українського Агрономічного Вісника», книжка 2. Львів, 1934 на 12 сторінках.

Редактор, і він же видавець, д-р Євген Храпливий мою назву «погаличанив» на «Верховинські фасолі», під такою назвою вона й пішла у світ. Описано в ній 52 відміна квасоль.

Редактора Храпливого я шаную як освіченого, мудрого, розумного і тактовного. Назва «фасоля» була в Галичині, тому я й не маю нічого проти його зміни. Бо поза тим він умів редагувати, й його редагуванням я лишився задоволеним. Але бувають і гірші редактори, які не зникли з обріїв мого життя дотепер (1980 рік).

В ті часи, в 1930-ті роки, в Мукачеві почав виходити журнальчик «Світло», присвячений сільськогосподарським справам. Видавцем того журнальчика була, здається, «Просвіта» в Мукачеві, а редактором його був інж. Думка, управитель якоїсь нижчої хліборобської школи біля Мукачева. Звернулися видавці й до мене, щоб щось писав їм до того журнальчика. Так «ніжно» його називаю, бо він був маленького формату.

Не пам'ятаю я вже, що саме я їм послав, якусь статейку на якусь тему, тепер уже не пригадую. Як вийшов той журнальчик і дійшов до мене, то від того «Світла» у мене в очах потемніло. Я зовсім не пізнав своєї статті!

Щодо писання, то я вже мав мало що не десятилітній досвід у писанню та в співпраці з львівськими редакторами, так що я й сам собі уявляв, що я знаю, що я вмю та що я смю, тому редагування моєї статті в «Світлі» мене дуже здивувало, й Богу дякувати, воно ніколи не повторилося мені протягом мало не півстоліття.

Що я був щось вартий в природничих справах, то видно хоч би з урядового обіжника Шкільного Реферату в Ужгороді ч. 10565/38, яким мене іменовано членом комісії для випрацювання подрібного учебного пляну з природопису для Волівської округи.

Поступово із все більшим і більшим вростанням в місцевий ґрунт Закарпаття поволі вривався мій зв'язок з Галичиною, конкретно зі Львовом, куди я стало дописував до «Сільського Господаря», до «Сільського Світу» та до їхніх календарів, а також до «Господарсько-Кооперативного Часопису». Просто відривався від життя, яким жили ті часописи, а ще вірніше — через матеріальну скруту, в якій доводилося стало перебиватися!

Звичайний лист до Польщі коштував 2.00 кч., а статтю до часопису, писану не машинкою, не впахеш у розміри вагою на 2.00 кч. Крім того, не раз доводилося ще й переписуватися у справі самої статті або авторського примірника тої чи іншої статті, бо чемністю видавництва не грішили!

Щодо матеріалів для читання, то ми дослівно голодували, тому й не бракувало вільного часу, особливо зимовими вечорами, тому й заходився я ще коло одного «габбі». Почав складати слов'янський словник рослинних назв і до прощання з Карпатською Україною визбирав назви рослин з мов латинської, української, російської, чеської, польської, лужицько-сербської, словацької й словінської, а також сербської. Бракували ще лиш хорватська та болгарська. Матеріялами, себто, джерелами, з яких я черпав потрібні мені назви, були ботанічні публікації та словники відповідних мов. Дещо з того я мав, дещо мені позичали добрі люди, як проф. Іван Панькевич, який мав подостатком мовного матеріалу.

Коли тепер як пишу ці рядки, Закарпаття є перлиною туристики, так і пригадується прекрасний літній день, коли з верха спустилася в село купка туристів, може, з четверо їх було. Запитали, чи не можна б купити молока, про яке вони чули, що молоко від гірських коров винятково тучне.

Напроти через потік була хата Штеленів, і газдиня з тої хати була винятково брудна і, хоч мала порядку купу дітей, радо продала гелетку молока, а туристи як почали його цідити через усякі хусточки чи які інші матерії, то тепер я й не можу присягати, чи вони те молоко належно процідили?!

Хочеться вірити, що тепер таке не повториться в цілому Закарпаттю, бо примус таки примус, а доброго слова не одна лиш Штелениха не послухала, коли її агрономка, моя Дружина, от так делікатно, щоб не образити, повчала, що то «годиться» корові вим'я теплою водою змити перед доїнням.

Більші успіхи вона мала з пропагуванням більшої різноманітності з городніми рослинами. А коли навчила сусідів

квасити капусту на зиму з морквою, яблуками, кмином, перцем англійським, лавровим листом, то капуста вийшла така «на славу», що її мало ще не до Різдва мало що не скінчили й зарікалися більше такої смачної капусти не квасити. Бо звичайно капусту там квасили переважно тільки заливши водою, навіть не завжди додавали ропи, привезеної з долини. Така капуста виходила така кваснюща, що її не те що до Різдва, але й до Великодня не з'їси!

Більші успіхи були в ширенню різноманітності вишивок, бо в хаті був прекрасний жіночий журнал зі Львова «Нова Хата». Вишивками з нього користалися всі бажаючі дівчата й молодиці. До того вони рвалися добровільно, без примусу.

Хоч то вже й не агрономія, але належить до успіхів поміж сільським населенням.

Г О С П О Д А Р І З Е М Л І

Де, хто, коли та як поділив землю на Верховині, не знаю, але, коли ми прибули туди, то земля була вже ділена-переділена. Великі масиви лісів, пралісів, це тепер у руках держави, а до року 1919 то були посілості великих мадярських панів-магнатів, яких усі хрестили «грофами» (увага: не графами!).

Поза тим були селянські земельні посілості, в невеликій кількості наділів вистачальні для існування родини. Переважна більшість земельних наділів неvistачальна для прожитку родини, їх власники — це були кадри робітників у розробках лісів та в різній сезонній праці, як наприклад, відхід на жнива у долину. І незначна кількість мешканців-верховинців — це була безземельна голота, яка навіть не завжди мала й власне подвір'я, а часом ютилася в невеликій хатинці на придорожних смугах землі.

При таких матеріальних передумовах не можна сподіватися, щоб у верховинців розвинулася ментальність господаря, того справжнього господаря, який досить таки гордо міг би пописуватися, міг би гордитися своїм маєтком, своїм майном, як рухомим, так і нерухомим. Що можна б подибувати в заможніх країнах.

Тут, себто на Карпатській Верховині, такого не можна було почути! Навпаки, тут панувало гасло, як не знати який визначний девіз даного краю: «ми худаки цураві», себто «ми бідняки в шматтях» (обдерті).

Коли цього було вже забагато слухати, то я мимоволі звернув увагу на це гасло й пішов у розвідку. Почав випитувати селян, чому вони так говорять? Більшість відповідей була: та ми ж такими в більшості й є! А коли почав чіпатися з своїми запитамі тих заможніших газдів, що, мовляв, їм би не пасувало так нарікати на свою долю, бо то ж гріх, то вони боронилися, оправдувалися: та де, та звідки?! Одним словом, і вони також «худаци цураві»!

Та все у світі має свої, певні підстави, так і до гасла про «худаків цуравих» я таки докопався! Окремі одиниці із селян їздили на заробітки до Америки, й деякі з них повернулися в роках 1919-1920 додому і, чи в банках, чи у шахраїв обміняли свої тяжко зароблені долари на крони і стали великими багатіями. Таких новоспечених багатіїв поспішили відвідати злодії, які й пограбували їх, часом і помордували. З того часу й походить звичай робити довкола себе «димову заслону» — «ми худаци цураві»!

Отже, в атмосфері сталої «димової заслони» «ми худаци цураві» ніяк не може витворитися самопочуття власної гідности, тому образ як Верховини, так і окремих верховинців стало в тумані нужди, злиднів. Тому й не дивно, коли наш сусід у Вишньому Студеному, селянин Василь Щадей, досить, як на тамошні умови, письменний, був поетом-самоуком. Писав вірші й посилав їх до часописів у Америку, де їх радо друкували й прислали йому авторські примірники.

Великий жаль, що назви тих часописів не збереглися в пам'яті. Початком 1930-х років він приносив свої перші вірші на перевірку. В них було повно нарікань на біду, на нужду, як на матеріальну, так і взагалі на невідрадний стан рідного краю в тодішніх часах. Дещо з дієслівних рим я йому помагав міняти на інші, але загальний тон тих поезій не далось ніяк змінити, бо вони були щирі й від душі.

Протягом свого письменного життя я стало й завжди був любителем поезії, але читати, а не писати, тому поет з мене й не вийшов, але настрої до писання в мене був, він мене не покидав і, Богу дякувати, й дотепер не покидає. Доказом на це є оці рядки!

Перебуваючи в країні безмежної природньої краси, якою є, була й ніколи не перестане бути Карпатська Верховина, не можна було не спокуситися й собі написати пару рядків. Плянував написати збірку коротких нарисів під загальною назвою «Верховинські образки». З різних причин з того нічого не вийшло,

але на пам'ять zostалися образки «Зима» в «Самостійній Думці» ч. 1. Січень, 1934 та «Василько» в «СД», ч. 11.-12. 1934, яка тоді виходила в Чернівцях. Не обійшлося в них ані без краси Верховини, ані без нужди, яка тоді там панувала.

Нарід Верховини добрий, щирий, наївний мало що не по дитячому, був спокусою для використання численним шахраям не тільки за часів Едмунда Егана (1841-1901), але ще й за наших часів верховинці ставали жертвами різних експлуататорів. Хоч уже в наші часи досить було письменних селян, але не без того, що дехто й досі ставив «Голготські три хрести», як я їх називаю, бо як на Голготі три хрести були символом **стра**ти, так і в наші часи, де вживалося трьох хрестиків, там напевно була **стра**та, бо той, хто ставив три хрестики, був напевно жертвою того, хто уже умів обходитися без уживання трьох хрестиків.

Наслідком уживання, замість підпису, трьох хрестиків не одне поле, город чи лука перейшли в інші руки. Про Егана, урядовця мадярського міністерства хліборобства, вже доводилося перед тим читати, тому вже й не дивно було, коли щось подібного, що колись досліджував Еган, можна було спостерігати і в наші часи. Еган випустив звіт із свого дослідження Закарпаття «Економічне положення руських селян в Угорщині», Львів, 1901.

Наслідком частого уживання отих трьох хрестиків і сталося таке нерівномірне землерозподілення земельних угідь на Верховині. Це, так би мовити, матеріальні передумови людської бідн-нужди. Наслідком того зростає й психологічна нужда.

Карпатська Верховина — це край переважно скотарської культури, мало що не царство Авеля (того біблійного), чи рогата худоба, чи вівці, чи яка там птиця пасуться, а ти хоч руки в кишені стромляй, бо не маєш до чого їх прикласти. Тим більше, що **працею** там вважають тільки ту працю, за яку тобі заплатять, а праця для себе, то не праця!

Коли до того пригадати малоземелля, безземелля, красвий девиз «ми худаки цураві», то з того вже недалекий крок і до справжнього жебрацтва, ходіння між люди з простягнутою рукою.

Перший наш Великдень у Вишнім Студенім нас здивував тим, що довкола церкви ходила маса жебраків, переважно мужчин, також і з підлітками. Жебраки як жебраки, обірвані, брудні, неохайні, з довгим волоссям, з бородами, ну зовсім тобі прекрасні об'єкти для малярів.

Люди довкола церкви стояли з пасками і щедро наділяли жебраків, які безконечним намистом кружляли довкола церкви. Давали або крашанку, або кусень хліба, або малі, спеціально для цього спечені булочки, все то, зрозуміло, з чорного борошна. Але при всій біді-нужді давали щедро, бо так годиться. Не без того, що існують і бідні люди на світі, яким треба дати хоч на Великдень!

В дальших роках ми святкували Великодні вже в Новоселиці, але тут уже не Великодні в Новоселиці цікаві, а те, що в нашому безпосередньому сусідстві жив він, вона й хлопець у них, от так підліток. Були вони бідні, з тої категорії: чому бідний — бо дурний. Як тільки починався Великий Піст, сусід на прізвище Клованич, починав запускати бороду, не стригся, не голився. Сусіди нам пояснили, що це він готується до Вишнього Студеного на Великдень жебрати! Щось ми такого й пригадували з тої «довгої лози» довкола церкви на Великдень. Його брат в подібних умовах матеріальних чесно трудився на ораниці, в лісі та на луці.

Так і приходиться на думку, що десь там далеко, в горах Баварії в Обераммергау, подібні верховинці, тільки баварські, по десять років готувалися для представлення Страстей Христових! Чи не є в тому нам, українцям, дороговказ, куди, якими шляхами прямувати до нашої національної мети?!

Я люблю послуговуватися згадкою про біблійних братів Каїна і Авеля. Мені імпонує Каїн не тому, що він замордував свого рідного брата Авеля, а тому, що він став тружеником на ріллі й показав напрямні, по яких мали йти наступні тисячі поколінь людства. І вийшло, що він мав рацію, ми вижили, й якщо загинемо, то вже тільки разом з нашою старенькою плянею, Матір'ю-Землею. Тоді як Авель залишився прообразом того відсталого світу, який ще й тепер натягає руки тим, що працювали й мають.

Та в даному випадкові я хочу пригадати взаємовідносини між братами чи взагалі між людьми на Верховині, які не набагато відрізняються від таких у біблійних братів Каїна та Авеля. А це я веду до того, що не одне весілля на Верховині не сміє скінчитися, поки не потекла кров з декількох присутніх. Бували випадки і з трагічними наслідками.

Найцікавіше для сторонніх свідків, так це те, що з поля бою не уступає ані одна сторона! У Вишнім Студенім ми були свідками, як батько, Савчурик на прізвище, бився з сином. Батькові років

було з 60, а синові років із 30. Повитягували вони коли із плота поважного розміру й били один одного досить таки щиро, обоє заливалися кров'ю, але жоден із них не відступав із поля бою.

Довкола було з десяток свідків, з яких ніхто ані намагався розбороняти їх або мирити. Нам, які вже читали «Тіні забутих предків» Михайла Коцюбинського, нічого не було в дивовижу, але бідна сусідка-чешка пані Єрмарж, дружина чеського прикордонника, не могла з дива вийти, як це так, що батько з сином б'ються аж до крові?! На чеських Верховинах таке вже не практикувалося!

Та і в нашому обмеженому, ізольованому, малому світі не все погане! Згадати б лиш їхні безконечні числом пісні! Їх, напевно, ніхто ніколи не зібрав і не збере усі, бо теми стало нові й нові, а пісні реагують негайно на всі події — і дрібні, і великі. Але це вже більш належить до творчості дівчат та жінок. До їхньої творчості належать і безконечні взорами та барвами вишивки. Часто вони копіюють одна від одної, але нерідко комбінують і щось власного.

На Верховині поширені гerdани, кожна дівчина й мало не всі молодиці мають собі на шії «нашийничка» геометричних узорів з різнобарвних пацьорків. В минулому десятилітті (пишу 1980 року) в літературі зустрів я такі самі гerdани у індіанських племен Північної Америки та в деяких країнах Африки. Себто в трьох країнах, далеченько одна від одної віддалених, вживають гerdани з пацьорків, які без сумніву, не є кустарного виробу. Отже, проблема: де, хто й коли увів у моду гerdани і почав постачати пацьорки? Ставив я це питання нашим паням, які багато пишуть про українське народне мистецтво в Нью-Йорку та й поза ним. Відповіді не одержав. Ані я, ані читачки жіночих журналів.

Безмежно різноманітна фантазія на Верховині виявляється не тільки в піснях, але і в прозі. Тут уже я був близьким свідком. Колись через якісь неполадки в селі Ріпенному Волівської округи Ілько Липей перерахувався у фізичному змагу й луснув свого супротивника так, що той і Богу душу віддав. За вбивство людини суд виміряв йому кару або досмертну, або на довгі роки.

Кару він відбував у в'язниці у Терезині, в якій тримали особливо важких переступників. Надокучило Ількові там так довго сидіти, й він за якісь там невеликі роки потрапив вирватися з Терезина та вздовж усієї Чехо-Словацької республіки (а вона таки була довгенька!) прибути назад до Ріпенного на розправу з

своїм особистим ворогом. Це було щось із-за дівчини чи молодиці. Вирвався він озброєний, себто небезпечний для жандармерії, яка одержала наказ виявити його й ліквідувати, себто як не живим схопити, то застрілити, якщо обставини до того будуть сприятливі.

Ілько Липей був обережний, та й жандармерія на чолі з досвідченими жандармськими старшинами, які поборювали подібних переступників ще за Австрії в Боснії та Герцоговині, не пасла задніх. Облава на Липея тривала мало не два місяці. Жандармів було зібрано мало не сімсот осіб. Велике коло довкола Ріпенного все звужувалося та звужувалося. Жандармерія була певна, що він переховується як не у самому Ріпенному, то, напевно, в найближчій околиці. І що здобути Ілька можна буде тільки й тільки при помочі зради, тому й були розписані нагороди, хто вкаже на слід Липея.

В міжчасі численні люди зустрічалися з Липеем у лісах та в різних зворинах, постачали йому їсти та пити, але видавати не спішили. Та й чи зустрічали вони Липея, чи тільки «зустрічали» в своїй фантазії, бо численні байки про зустрічі з ним та про його джентльменські поступовання творилися мало що не блискавично. Часто повторювалася тема, властива всім опришкам, коли вони від багатих забирали, а бідним давали.

Так мов би й Липей зустрів у лісі панів, які там були на ловах на диких кабанів, забрав у них горілку, гроші та їжу, а їм самим нічого не зробив, лиш приязно розмовляв і мирно з ними розійшовся. Це вже була справжня фантазія, бо пани, які мали бути на тих ловах, це мав бути адвокат із Волового д-р Дудикевич та вища гонорація із чеської адміністрації, які не потвердили своєї зустрічі з Липеем. Це був найкращий доказ буйної фантазії творців народнього фолкльору.

Пізня осінь, зменшений діаметр кола довкола Липея, а головне, що таки знайшовся зрадник, який видав місце перебування Ілька Липея у Ріпенному, з якого він під ранок осіннього дня, мов той загнаний вовк, відходив через Ріку (це назва річки така!) скінчили людську трагедію. Липея вже ніхто не хотів брати живим, кому він був потрібний?! Численні жандармські карабіни відкрили по ньому вогонь, і Липей упав на каміння серед річки.

Соткам жандармів уже надокучила та ловля загнаної людини, й вони хоч на трупі Липея зігнали на ньому злість: мало не кожний жандарм вистрілив у трупа Липея не менш як по разові, а

дехто й більше, а дехто й багнетом його штрикнув. Я там при тому не був, того всього не бачив, але не всі сотки жандармів були чехи, була серед них і невелика кількість українців, яких чехи скупенько допустили до тієї служби, і від одного з них я й чув про таке непошанування трупа людини. Це вже не була фантазія. Зі смертю Ілька Липея скінчилися фантазії про нього, й останній акт трагедії був правдивим!

За попереднього героя Верховини Миколу Шугая розписав прекрасний твір чеський письменник Іван Ольбрахт. За Ілька Липея слабеньке наподоблення написав місцевий, бо родом таки із Волового, ледве 5 км. від Ріпенного, письменник і поет Василь Гренджа-Донський.

Населення в селах Карпатської Верховини, де нам довелося перебувати, було консервативним не тільки в своїй рідній історичній назві **русини**. Але вони були вірні традиціям свого роду. Були вірними своїй **руській вірі** й не тільки на словах, але й на ділі. Кожна, і та найменша, громада хотіла мати й фактично мала свій власний храм, свою стилеву церкву, хоч до сусідньої церкви було рукою подати.

Богослуження в церквах відвідували масово й не тільки жінки, але й чоловіки. Храмові празники та славніші відпусти відвідували масово. Але траплялися й окремі одиниці — «оригінали», які висижували дома та завзято читали Біблію, в ній дошукувалися правди Божої. В наших селах штундистів не було, але в Синовіру була вже й православна парафія, яка мала й свою власну церкву, скромну, дерев'яну, відмінну стилем від пануючих на Бойківщині дерев'яних церков.

Творцем тої православної парафії був синовирський священник-ієромонах, який за війни побував у полоні в Росії й звідти вернувся додому ієромонахом. Священником він був у свята в церкві, а поза тим він був таким самим лісорубом, як і його парафіяни.

Треба було лиш подивляти його, коли він, підібравши поли свого підрясника, керував дарабами по Терєблі в той день, коли їх пускали в долину. Це був взір первісного священослужителя Богові й народові, не за мамону.

Консерватизм був великий і в побуті, як в одежі, так і в постах, в похороні, коли небіжчиків на кладовище відвозили на санях, а над покійником справляли «свічення», коли в перервах між читанням Псалтирі молодь розважалася, як будь на яких вечорницях. Багато про це не буду писати, лише во ім'я правди

мушу ствердити, що це була ота справжня, наша рідна, історична **РУСЬ**.

Що ми там були українці, про це всі знали, й знали, що ми такі самі, як і вони, й серед загалу особливих якихось ярликів нам не чіпляли. Хіба що серед підпанків, яких і не знаю, як би справді назвати, там для точнішої ідентифікації часом добавляли ярлик «емігранти».

Стало мова йде про Карпатську Верховину, а ще точніше про декілька сіл у найдальших закутинах, про які влучне чеське народне прислів'я каже: «там, де лисиця каже: «добра ніч!». Там, де всі процеси життя відбуваються повільніше, куди й вістки із світу доходять пізніше та ще у стані, відмінному від оригіналів.

В долині, в міських центрах, в осідках культури та адміністрації життя вже буяло. А з наших верховинських сіл окремі одиниці ставили щойно свої перші кроки, посилаючи хлопця до Горожанської Школи в Воловому. Знаючи праубогий матеріальний стан родини й цілковитий брак суспільної опіки над такими учнями, то треба подивляти героїзм тих учнів та їхніх родин!

Але мало-помалу, поволеньки, з'являються по школах автохтонні хлопці — учителі народних шкіл, за ними не відстають і дівчата. А кінцем 1920-х і початком 1930-х років на столичних бруках Праги з'являються студенти високих шкіл, русини-закарпатці. Вони розпочинали еру, коли над їхнім рідним Закарпаттям розійшлися темні хмари й засяяло золоте сонце. Починалася епоха, коли в самісінькій середині Європи народилася Карпатська Україна.

Офіційна державна чехо-словацька назва населення була **русини**, а назва краю Підкарпатська **РУСЬ**. І хоч Чеська Академія Наук ще 4. грудня 1919 року офіційно проголосила, що мова закарпатських русинів — це сама справжня українська літературна мова, чеська адміністрація не звертала на це жодної уваги й завзято та уперто трималася назви «ру́сини» й стало та завзято поборювала назву «українці».

Але численні закарпатці за війни побували в Україні, крім того мали частіші стосунки з українцями в Галичині, на території Закарпаття перебували українські емігранти, у великій мірі зайняті в шкільництві, які хоч офіційно й не сміли міняти назви русинів на українців, але силою лише своєї присутності там, просто тобі пасивним впливом, українізували русинів на українців.

Не легко це давалося, але за плодами не треба було довго чекати. Бо вже року 1931 в Празі почав виходити орган закарпатської молоді «Поступ», якого видавав закарпатець П.Добровський. Чому в Празі? Та тому, що в столиці на очах світу була більша свобода, а пошта вже доручала той часопис до всіх поштових урядів Закарпаття.

В «Поступі» вперше було вжито українську літературну мову й русинів названо українцями. Про оте «вперше» мушу застерегтися, що це не історична студія, а лише мої спогади, тому чи справді «Поступ» першим ужив українську мову, чи ні, але коли він дійшов і до нас на Верховину, то викликав велику радість і подив перед відвагою видавця Добровського.

Комуністична Партія Закарпаття з самісіньких початків уживала українську мову в своєму органі «Карпатська Правда», але ця їхня «відвага» не виросла органічно з даного ґрунту, не еволюціонувала з термінів руський, русин, а була принесена іззовні, вже з готовим рецептом, бо так же само вона легенько й відсунена набік тепер (1980).

При цій нагоді варто пригадати, що в критичні місяці 1938-39 року визнавці комуністичної віри, особливо мені відомі, й яких довелося зустріти в лавах чехо-словацької армії, не виявили якоїсь активності проти мадярів.

«Поступ» у Празі був демократичних наставлень, та скоро на його місце прийшов «Пробоем», дуже голосний, як і його видавець Степан Росоха. Цей орган був уже явно націоналістичного наставлення й не задовольнявся лиш культурними сторінками, бо вже ставав політичним органом закарпатської молоді.

«Учительський Голос», орган Учительської Громади, виходив українською мовою, але щоб українізувати назву «руських» учителів на «українських», то так то легко не пішло, як завести на сторінках «Учительського Голосу» українську літературну мову.

Орган української аграрної партії «Земля і Воля» в своїй назві не мав українського епітету, але виходив українською мовою. І до нас на Верховину з Ужгороду доносилися вістки про ті труднощі, які мав д-р Михайло Бращайко з початком видавання часопису «Українське Слово». Отой епітет «українське» довго стримувало й самого д-ра Бращайка, але оте «українство» занадто вже було голосне по всьому Закарпаттю, що інакше назвати часопис, як «Українським Словом» вже ніяк не випадало,

і року 1932 в Ужгороді появилoся «Українське Слово» й розійшлося по всьому Закарпаттю.

Тут треба пригадати той момент, що в тих селах, де нам довелося перебувати, нужда була така велика, що звичайний селянин просто не в силі був передплатувати собі будь-який часопис. Та в тому й не було ніякої потреби, бо всі видавці часописів розсилали по селах дарові кількості часописів, покриваючи видатки на це з різних їм відомих фондів.

Відрадним явищем стало, що на передплату «Поступу», «Пробоем», «Українського Слова» гроші найшлися. На Верховині появилoся селянин-передплатник української преси! Це був поступ і успіх нормальної завзятої українізації, коли крок за кроком народ приходив до своєї національної свідомости.

Тепер прошу прийняти пару моїх «еретичних» думок. Після того, як Адольф Гітлер скрахував з своїм «Тисячелітнім Райхом», стало належати до доброго тону вішати всіх псів на Гітлера та зрікатися всього того, чого не можна змити ніякими хемікаліями!

Гітлер своєю пропагандою та своїми величезними успіхами так опанував свідомість свого німецького народу, що міг собі дозволити на всякі ризиковані кроки в своїй політиці. Не має тут значення, чим то все скінчилося, але дух націоналізму опанував не такі поневолені народи, як український, та ще й на Закарпаттю!

Тож не дивно, що націоналізм, розбуджений у багатьох, це щоб не сказати — у всіх країнах Європи, доходив і до поневоленого, в великій мірі покривдженого, українського народу на Закарпатті. Без впливів націоналізму із середини Європи національне усвідомлення українців на Закарпаттю проходило б значно повільніше!

Чеська влада, чеська адміністрація на Закарпаттю, яка засмакувала насолоди бути владою на окупованій території Закарпаття, ніколи сама, на власне переконання, не зріклася би влади над Закарпаттям, а в тому режимі, який там чехи плекали, поступ усвідомлення закарпатських русинів розтягнувся б, може, навіть на дальші покоління. Про це не треба забувати.

Під могутнім натиском Німецького Райху Чехо-Словацька Республіка розсипалася, майже так само, як колись перед нею Австро-Угорщина. Бож за 19 літ чехам тяжко було рішитися віддати закарпатцям те, що їм належить та до чого чеські політики свого часу були зобов'язалися.

Наслідком тих передумов, які створив Гітлер у Європі, Закарпаття скористалося й стало Карпатською Україною. Себто,

український нарід уже в Карпатській Україні став господарем своєї землі.

Це мої спогади. Вони не сміють зачіпати того, що було поза досягом органів мого сприймання подій. До того, й місце мого перебування було обмежене частиною Верховини. Але я бачив і це пам'ятаю, як верховинці ставали господарями своєї землі. То були святочні події.

Інша річ, що все те звалилося, хоч і в тяжкій боротьбі. Але і з того наука: в політиці не треба стіснятися, а завжди май інтереси свого народу на першому пляні!

Про те, як Закарпаття ставало Карпатською Україною, дуже добре, просто блискучо, описав проф. д-р Петро Стерчо в книзі «КАРПАТО-УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА», Торонто, 1965. За таку солідну, змістовну, багатющу поданими фактами книгу Авторіві честь і слава!

Е М І Г Р А Н Т И

Коли хто з нашого міста виїздив на стало чи на довго, то про нього казали, що переселився на Волгу, чи в Сибір, чи на Зелений Клин, і для нього існував титул «переселенець».

Коли хто виїздив до Америки, то про такого завжди казали «втік у Америку», й іменника про такого, щось вроді «втікач», не було. А що колись хтось переїхав державну границю, то про нього треба казати «емігрував», то про це ніхто нічого не знав. Про це лише знали народи далі від нас на Захід, і там таких людей називали «емігрант» і про це зафіксували по різних словниках.

Клей під ярликом «емігрант» був винятково сильний, і його не так просто можна було здерти з того «листка», про який мій улюблений поет, поет мого дитинства та юнацьких літ, М.Ю.Лермонтов написав: «Листок відірвався від рідної гілки».

На цих сторінках і подам пару моментів про осіб з отим ярликом «емігрант». Тут, в Америці, нас удостоїли титулом «імігрант», що трохи нагадує мов би бажаного гостя, перед яким і браму відкрито, в кожному разі наш теперішній ярлик звучить більш-менш прихильно. Бо в нас, в моєму рідному Запоріжжю, на таких людей казали простіше і не зовсім прихильно: «наброд»! Може тому, що ці люди не переїздили державних границь, бо це все відбувалося в межах єдиної держави Російської Імперії.

Про себе, як про «емігранта» я вже писав і ще буду при нагодах згадувати, тільки тут мушу згадати й зафіксувати, що я виїхав із

рідного гнізда із святим і щирим переконанням, що, як громадянин Української Народної Республіки, хоч в дійсності, тою республікою я там дуже й не натішився. Може, якраз тому вона й засіла мені глибоко в душі та в серці, про що я не раз досить голосно заявляв, що я і помру громадянином Української Народної Республіки!

Та дійсність з часом виявлялася такою гіркою, що не раз доводилося викликати дух покійного М.В.Гоголя, щоб позичити в нього «гірким сміхом посміюся»! Над моїми декляраціями вірності Українській Народній Республіці. Надто не тільки міцний, але й гіркий був клей під ярликом «емігрант»!

Тим сумніша була доля такого «емігранта», яким був я та численні мені подібні земляки наші з Подєбрад, з Праги та з інших міст Чехо-Словаччини, яких доля (точніше, депресія 1930-х років) занесла на територію українського народу, на Закарпаття, але в межах, в державних границях неукраїнських!

Ми, що носили в собі вірність ідеям Української Народної Республіки, в душі не дуже хотіли визнавати якісь там границі на мапах світу, проведені без нашого відома й без нашої згоди. Ми не могли не відчувати свідомо чи підсвідомо, що ми таки на українській землі.

А гірка дійсність на кожному кроці колола нам в очі «емігрант», «небажаний чужинець». Це все було від реєстрації свого побуту в адміністративному уряді, в школі, на вулиці, всюди, де відчуваєш обмеження твоїх людських прав на працю, на людське існування. Найменше виявлення людських претензій, як відразу ж станеш «небажаним чужинцем» з «протидержавною діяльністю» з належними з того висновками депортації або лише із Закарпаття, або взагалі поза границі Чехо-Словаччини.

Помимо того, що це була гірка і дуже неприємна дійсність, але вона мала деякі позитивні наслідки, бо гартувала духа, творила сильну волю й незламний характер, бо основи того всього в душі були такі непереможні! Одним словом, гіркий хліб емігранта, а ще гіркіший він, коли його треба було споживати на рідній українській землі, якою ми всі вважали наше Закарпаття.

Ми всі були вірні собі та крім того вірили, що нічого в світі нема сталого, й загальний стан у свіді іде до змін, і по нашій вірі, до змін на краще. Це тримало нас у вірі й додавало нам сили витримати всі переходові неприємності.

Більшість із нас мали посади учителів, скромненькі, щоб не сказати убогі, як часом праці, так і платнею. Деякі інші колеги

пробували перебиватися на поверхні життя іншими способами, яких на Закарпаттю аж до болю було так мало. Тоді, коли Галичина вже мало не сягала поступу передової держави Данії, Закарпаття ще не далеко відійшло від ідилії, коли біблійний Авель пас ягнята, а його рідний брат Каїн пробував дряпати землю якимсь ребром якоїсь могучої тварини, щоб втикнути в неї насіння ячменю.

Деякі з нас були зовсім безробітні й часом відвідували колег по далеких кутках Верховини. Одним із таких був Михайло Зімницький, який відвідав нас на новосіллі в Вишньому Студеному. Погостився добу й перед відходом з дому питає господині дому: «коли ж ви поїдете додому?»

А Дружина моя йому на те: «А я вже дома!» Закліпав бідний гість, і давай ми йому пояснювати, що ми вже одружені! Так і постає проблема з одруженням та з усім, що з тим зв'язано. Взаємно ми були настільки закохані, настільки освічені, настільки одне одного знали й довіряли, що могли б зовсім обійтися без всяких шлюбних формальностей і жити так само щасливо й вірно, як після шлюбу. Але в тому суспільстві, в тих часах, ще не було аж такої анархії, щоб можна було б жити на віру. Шлюбне свідоцтво було одним із найголовніших документів подружньої пари, та ще для осіб учительської професії.

Тому ми шлюбна пара, і це мало значення навіть при в'їзді до Америки, нащо вже Америка вільна країна. Дружина ані не хотіла, щоб я оповідав про таємницю нашого шлюбу, але це мої спогади, а не її, тому й подаю пару рядків про таку визначну подію в нашому життю.

Що я був доти неодружений, про це мені посвідчили мій козак Хведір Карпенко, який мене знав ще з 1920 року, та професор Віктор Доманицький, який знав мене з 1924 року, і цього вистачало. А Дружина не втрачала громадянство Польської Республіки, й ми мусіли попочекати, поки польський консулят у Празі прислав відповідні папери, якими дозволялося панні Неонілі Омельчуківні вийти заміж за Гаврила Гордієнка.

Тому, що близько нас не було православної церкви, ми мусіли задовольнитися цивільним шлюбом у нотаріаті в Нижньому Студеному, де про наше бажання одружитися три тижні висіло відповідне оголошення. Так випало, що наше одружування має відбутися дня 5.серпня 1932 року. Саме був період дощів на Верховині, саме тоді росли гриби.

За свідків ми покликали Івана Реуса, управителя школи в Вишнім Студенім, та колегу Озарчука, учителя в Ізках. Причепурилися ми хто в що мав, в синій костюм убрався я, в якому колись парадував ще в Подебрадах, моя Молода так само убралася в щось кращого.

Але тому, що був безнадійний дощ з усіма водами та болотами на дорозі, то я ні в якому разі не хотів узуватися в черевики, а лише в полотняні туфлі, «Батьовки», та ще без шкарпеток, бо шкода було їх брати в болото! Тут уже моя Молода ніяк не вплинула на мене як Молодого.

Прибули ми до Нотаріяльного уряду, свідки вже там були. Пан нотар Емеріх Івашко натягнув на себе урядову, мов би орденську, стрічку в національних барвах Чехо-Словаччини з державним гербом Чехо-Словаччини — левом,— і перевів урядовий акт одружування між нами обома, перед ним стоячими. Після того підписалися ми обоє та обидва наші свідки, й пан Нотар видав нам шлюбне свідоцтво. А тому, що молодята не мали ані десять крон чеських на оплату урядового акту, то пан Нотар вийняв із власної кишені тих 10.00 кч і поклав їх в урядову касу. А за якийсь час я їх повернув йому. Це по тодішньому курсу було приблизно 35 центів американських!

Перстні надіти на наші пальці пан Нотар забув, тому я, пам'ятаючи, що Наполеон при коронації сам на себе надів корону, а потім надів і на Джозефіну, надів перстень на свій палець, а потім і моїй уже Дружині.

Розпрощалися ми із паном Нотарем та із свідком, який спішив вернутися у протилежний бік, а ми з Іваном Реусом по дорозі додому зайшли до крамниці Гроса й там випили в кредит пляшку червоного закарпатського, дуже доброго вина, бо таким покупцям, як ми, ніхто не відважувався доливати в вино води.

І так тепер (1980 р.), пишучи ці рядки, використовую Василя Лісняка, який у «Вітчизні», ч. 10, 1960 написав:

У нас весілля не було.

На наших святі — тільки двоє...

Тепер жалкуємо обоє: (ми особисто не жалкуємо зовсім!)

Чом не зібрали все село?

Та добре, що в ті давні дні

Ми напились такого зілля,

Що все мов граємо весілля,

І все в душі звучать пісні.

Тепер, пригадуючи минуле, та ще, коли доволка відбуваються

пишні весілля в найдорожчих готелях з сотками гостей, так і приходить на думку математична істина, яку б можна було використати в даному випадкові: чим простіша шлюбна церемонія, тим триваліше подружжя, себто, простота шлюбної церемонії просто пропорційна до тривалости даного подружжя. Це з огляду на, Богу дякувати, не всі подружжя, які були переведені в препишний спосіб, а не тривали вічно, як мало би бути, згідно з нашими національними традиціями.

Себто, не всі «емігранти» гартувалися в верховинській затяжній біді. Матеріяльна основа не є належною основою для створення характерів і вірности, урочисто проголошеної чи то перед Святим Престолом, чи хоч би перед урядовим бюроком відповідного уряду чи канцелярії!

Поки ми були в Вишнім Студенім, нашим близьким сусідом був учитель у Пилипці, мій друг ще з Подєбрад Методій Метельський. З ним ми частіше зустрічалися, або він до нас приходив, або я до Пилипця заглядав. Він був приємною людиною, як це й водиться за українцями походженням із Київщини. Він вже був одружений з місцевою україркою, з якою вже мали вони доню, але на довшу мету не поладили й розійшлися. Видно, що пуд солі не з'їли, що мало б бути передумовою для успішного подружнього життя.

Коли бували в нас якісь грошенята, то це вже було неабияке свято, й я тоді інколи ходив до Пилипця до Петричків. Це були старші люди, він і вона, приємні, трохи дивакувати, тому, може, ми їх і називали, за безсмертним Гоголем, Опанасом Івановичем та Пульхерією Іванівною. Вони провадили маленьку м'ясарню, себто у них можна було купити ковбаси та вудженого сала, що для нас в тодішніх умовах було лакоткою. Бо звичайно ми вживали маргарину та олію, а салом лиш додавали, і то лиш часом, присмаку.

Тому Пилипець я знав добре. Часом заглядав до Метельського. Раз він мене погостив своїм «холостяцьким» борщем, у якому було лаврового листу мабуть більше, ніж капусти!

Після трагедії Карпатської України він скоріше дістався до Німеччини, де біля Берліну рівняв піски під аеродроми і працею своєю був так задоволений, що одного разу написав нам до Праги, що його праця тепер йому більш подобається, ніж учити, бувало, дітей у Пилипці! За це я йому на адресі написав не **герр**, а **херр**, мовляв, він зрозуміє, а я, як чужинець, не мушу так відразу знати досконало німецький правопис. А читачам цих рядків

поможе розібратися в різниці написаного босяцький жаргон, не обов'язково одеських босяків, може бути, з будь-котрого повітового міста України!

З вибухом війни 1941 року наш Метельський подався в Україну, й на рідній йому Київщині зник безслідно. Або попав у руки советських партизанів, або пізніше, в лавах українського спротиву загинув, як порядний український патріот. Вічна йому пам'ять!

Читачі моїх спогадів говорять мені компліменти, яка, мовляв, у мене прекрасна пам'ять! Не зовсім! Забуваю і я! В першу чергу забуваю прізвища осіб. Все пам'ятаю, багато пам'ятаю, при зустрічі пізнаю, а от прізвище не завжди можу пригадати.

Таким безпрізвищним лишився в моїй пам'ті один із наших товаришів, з вояків 1920 року, який ходив по Закарпаттю як агент чеської текстильної фірми й пропонував різні матерії. Успіхи його були мало що не безнадійні, бо мало хто міг собі дозволити купувати матерію й давати шити, бо не завжди поблизу й траплявся який-небудь кравець.

Не везло йому й у нас. Двічі на рік він прибував до нас і вже з порога вітав: «Когда б Палей, иль Гордиенко, иль Самойлович молодой владели силой войсковой...» (Пушкін О.С. «Полтава»). Хоч ми й потребували текстильний товар, але завжди, коли він бував у нас, ми були, як то кажуть, «на бобах» і ніколи не могли дати йому заробити.

Побував він у нас, пооповідав новості, де, кого бачив, з ким зустрічався, це він був ходячим довідником про наших емігрантів на Закарпаттю. Поверчeryв з нами, переночував у нас, поснідав і пішов далі до наступного побачення за півроку.

Коли бувають «невідомі вояки», пам'ять яких народи не вшановують, то були й невідомі емігранти, й одного з них треба тут згадати. Одного прекрасного дня наші сусіди в Вишнім Студенім притягли (так, дослівно притягли!) від границі одного нещасного чолов'ягу, завели його в хату й покликали мене поговорити з ним, бо він говорить лиш по-російському. Я пішов.

Коли я увійшов у сусідську хату, гість сидів за столом спиною до дверей. Коли я заговорив до нього по-російському, то він ані не рухнувся, нерви в нього були так притуплені, що він ні на що не реагував. Напоїли його сусіди теплим молоком, дали йому посьорбати чирку й з часом невідомий заговорив.

Була світова депресія, тобто світова господарська криза. Він перебував у великій біді в Парижі та з горя і розпуки рішив повернутися додому. Легально з ним ніхто й говорити не хотів, і

він аж із Парижу в цілковитій біді дістався аж на польсько-советську границю, й там його підібрали польські пограничники. За незаконний перехід державної границі мусів він відсидіти у в'язниці один місяць, і після того його перекинули на советську територію. Там знову його посадили на місяць у в'язницю в Проскуріві. Як поляки, так і більшовики тримали його на голодному раціоні.

Так що він втратив уже людський вигляд. Більшовики вивезли його на польську границю й перекинули до Польщі. Поляки його підібрали, посадили у Станіславові на місяць у в'язницю й після того голодного, виснаженого викинули на чеську границю, де його й підібрали наші сусіди з Вишнього Студеного. Дали йому повечеряти, переночувати й не дали ані жандармам, ані пограничникам, а на другий день відвезли його до Ізок, де був лікарем кубанець, також емігрант, Конопльов. Той його підлікував, відгодував і уможливив йому дістатися далше до скупчень російської еміграції.

Коли ми згадали лікаря Конопльова в Ізках, то він був районним лікарем нашого великого району з осідком у Ізках, де був і осідок поштового уряду. Сам лікар Конопльов був самотній, здається, вдовець, поважного віку, але приємна людина. Як з лікарем, нам з ним не доводилося мати справи, але як з людиною, ми зустрічалися та розмовляли. Від нього ми довідалися урядову таємницю.

Життя верховинського населення було таке убоге, що перебування по в'язницях було б для людей благодаттю! Але ж не посадиш 80% населення у в'язниці, тому була «невказана» вказівка полагоджувати справи домашнім способом. Провинильця треба було пару разів погладити проти шерсти. Якщо від того «гладження» лишалися синяки на тілі, то селянин спішив до лікаря, щоб одержати відповідну посвідку.

Лікар, та ще емігрант, не смів піддатися сугестіям селянина, що, мовляв, синяки в нього від приватної бійки, а не від урядового рукоприкладства. В кожному разі, селянин бажаної йому посвідки не одержав, і лікар-емігрант і далі щепив немовлят проти віспи, приписував аспірин чи яку там рицинову олію.

Трохи далі від Ізок, вже в іншому районі, так само лікарем був емігрант Ключев, жив з дружиною. З ними також доводилося зустрічатися, як з людьми, товаришами по емігрантській недолі, бо здоров'я нам, Богу дякувати, не бракувало. Приємні вони були люди.

В Синовиру був лікар, також емігрант, грузин Кахіяні, жив він

також з дружиною, яку викупив у совєтської влади за одну тисячу долярів, себто за 33,000.00 крон чеських, це шалені гроші, як на тодішні тамошні умови! А я мав нагоду підтрунювати, що невже в Грузії й досі ще торгують жінками?! З ними ми частіше зустрічалися й до деякої міри приятелювали! Це вже, мабуть, тому, що матеріально ми ставали на ноги, і хребет нам вирівнювався, й ми не мусіли цуратися товариства заможніших від нас людей!

Коли ми коло лікарів, то варто згадати, що в році 1936 на Верховині вибухла слабша епідемія тифу, і тоді по селах ходив агент з окружного уряду з Волового, сам емігрант, фельдшер. Завданням його було вишукувати хворих по селах, бо населення було перестрашене від всякої медичної опіки, може, за ту занадто тісну співпрацю лікарів з жандармерією.

Цей медичний агент оповідав, що тиф на Верховині є ендемічний і лише час від часу, коли настають сприятливі умови, він виявляється. Тому автохтонне населення більш відпорне проти тифу, ніж будь-хто із сторонніх людей, які попадуть в райони, zagrożені тифом.

Сприятливі умови для вибуху епідемії тифу — війна, недоїдання, голод, тому тиф і не мусить бути занесений із сторони, як це й було на Правобережжю в роках 1919-1920.

Мій останній, як учителя-емігранта, шкільний рік закінчився в Новоселиці 30.червня 1936 року. З нового шкільного року 1936-1937 не громадян Чехо-Словаччини на учительську працю не приймали, й, не будши моряком, довелось мені опинитися за бортом.

Це легко тепер згадувати, але тоді це було тяжко переживати. З першого вересня я не наступив працю в школі й невідомо, коли наступлю (мені то було відомо!), тому крамар Грос, у котрого ми тоді купували, припинив кредит. А там був такий звичай, що всі з певною місячною платнею не купували за готівку, а на борг. А потім початком місяця розраховувалися за минулий місяць.

Довелось пошукати деінде будь-якої праці. На Чорному Мочарі між Мукачевим і Береговим на великій рівнині було велике господарство колишнього мадярського власника, а в ті часи націоналізоване чехо-словацькою державою й віддане в аренду швайцарській фірмі «Ляториця».

Управителем того маєтку розміром понад 20,000 га був агроном ще з дореволюційною освітою, українець з Кубані Манжула. Умови розрахунку фірми були такі, що управитель маєтку одержував незначну платню готівкою, а до того коштом

маєтку йому обробляли певну кількість га землі, з якої увесь урожай готовий, вимолочений звозили в подвір'я управителя маєтку, а не в подвір'я маєтку(!). Подібно оплачувалися й робітники, які мали хати, городи, жили з родинами, одержували платню трохи готівкою, а решту натураліями, включно з деякою кількістю й землі, обробленої для них коштом маєтку. Життя та праця там були гармонійно стабілізовані, як кажуть, живи й жити хочеться! Хоч пан Манжула подумав навіть про останні дні й на кладовищі в Береговім придбав уже два місця — собі й дружині.

Пан Манжула був винятково гостинний чоловік, і хто з українців лиш побував на Закарпатті, не минав його оселі, де й гостилися українські туристи, як колись по панських маєтках в Україні або по плебаніях в Галичині. З паном Манжулою ми познайомилися в Вишнім Студенім, коли він приїздив туди наймати селян на жнива, і зробили один на одного приятельське враження. Тому, коли я опинився без праці, а в тамошніх умовах тоді це була справжня катастрофа, то пан Манжула через селян у Вишнім Студенім переказав, щоб я до нього приїхав, і він дасть мені якусь убогеньку працю, як селяни пояснювали, працю польового сторожа.

І я позичив у когось грошей на дорогу, поїхав до «Ляториці». Мав я з собою мінімум багажу в плетену коші, який там уживали звичайно, як валізу. Приїхав, а фіри з маєтку вже не застав, показували мені її, як вона попереду мене чвалала в напрямку маєтку й ніяк не реагувала на мої гукання. Так я й дійшов до самого маєтку з кошиком-валізою на плечах і там при зустрічі з Манжулою виїхав на їхні порядки, чому фіра не стала на мої гукання? А він дивувався, чому вона мала ставати? А я йому пояснював, що моє гукання могло бути в інтересах фіри, так що вона мусіла стати. А вже інша річ, чи мене взяли б на фіру, чи ні, то вже їхня справа! Одним словом, перша зустріч вже була гостра.

А далі справи пішли так, що мене так гостили, як якогось індійського магараджу та двічі денно возили на поле на панській, мало що не кареті! Так я там відгостився вже чотири дні й, побачивши, що з моєю працею нічого там не вийде, заходився прощатися, при чому попросив гроші на дорогу, бо не мав за що вернутися додому. Одержав я 50.00 крон чеських, до того білого хліба, якого в долині нормально споживали, та чвертку вудженої солонини, розпрощався з гостинною «Ляторицею» й поїхав додому. Цим разом мене відвезли на двірець. Народна мудрість про таку епопею каже: ситий голодного не розуміє.

Кінець цієї, одної із емігрантських епопей: замість спочити в Берегові Манжула спочив у Казахстані, а ще перед тим із перцих

моїх зароблених у Німеччині грошей я переслав швагрові Омельчукові в Прагу, щоб повернув панові Манжулі мій борг 50.00 кч. Він повернув, а пан Манжула аж розплакався від зворушення! Скільком він своїм гостям-туристам помагав грошима, щоб мали за що вернутися додому, ані один не догадався повернути йому, навіть у теперішніх обставинах, коли він опинився в Празі, як бідний емігрант!

В тамошніх тодішніх обставинах, хоч пропадом пропадай, бо навіть, якби пішов у опришки, то не мав би кого грабувати, така безнадія тоді там панувала!

Тим часом в Ужгороді наш лісник Василь Мурашко з дружиною Катериною, моєю колишньою однокашницею-агрономкою Довнар-Левицькою, провадили книгарню й видавництво. В кращих часах я від них виписував деякі книги, як наприклад, Самчукову «Волинь» в дарунки моїй Волинячці з нагоди різних родинних свят.

Зголосився я до них з пропозиціями продавати їхні книги в моїй околиці. Цей бізнес майже безнадійний, але ж краще щось, як нічого. І я почав ходити та відвідувати учителів та учительок і пропонувати їм Українську Загальну Енциклопедію, твори Василя Стефаника, твори Уласа Самчука та численні інші, які тоді появлялися на тамошньому українському книжному ринкові.

Маленький успіх з того був, і при обіцяному гонорарові в 10-20%, коли б їх одержати тоді, коли я їх найбільше потребував, то моя праця не була б марна! Але пан Василь Мурашко не спішив виплачувати, й щойно в квітні 1938 року, коли я був в Ужгороді й заглянув до їхньої книгарні, вони мені виплатили пару десятків крон, які для мене тоді вже не мали великого значення.

Але для історії варто зазначити, що в Подебрадах Загаров ставив якусь п'єсу (назви не пам'ятаю) Бернара Шова, в якій він висміював убогих братушок болгар, як тамошні дами одна перед одною вихвалялися, ЩО вони мають у хаті. Одна хвалиться бібліотекою, інша телефоном і т.п. здобутками цивілізації, яких тоді не дуже то й було в Болгарії.

Таку «Болгарію» нагадала мені книгарня Мурашків одного дня, коли я зайшов туди. Не встигли ми перекинутися парою слів, як нані Катерина, перепросивши, підійшла до телефону й почала розмову з секретарем губернатора (не з самим губернатором!). Зміст розмови був зовсім пустий і не потрібний, за хвилину вона знову до когось звонила й так само провадила порожні розмови. Таких розмов було зо три, а може й усіх чотири!

Зайшов я ще й на другий день, вже застав самого господаря Мурашка Василя. Вчорашня історія так само повторилася, такі самі порожні розмови. Я лиш подумав, який безсмертний є й лишається Бернар Шов!

Симон Наріжний збирав матеріяли, щоб видати свій збірник «Українська Еміграція», том I, Прага, 1942. Моєї знимки в тому збірникові нема, бо до знимки треба було додати 10.00 кч., яких ніяк не можна було викроїти із бюджету бездомного та ще й безробітного емігранта. Це так пасує до цього розділу «Емігранти».

Марію Козловську, нашу подебрадську економістку, востаннє я бачив в Келечині 6.квітня 1932 року на учительській конференції. Вона була тиха, занадто тиха, спокійна панна. Доля, це щоб не сказати урядові чинники в Шкільному Рефераті в Ужгороді, де рішаючий голос мали таки автохтони, чи русини, чи вже українці, це не має значення, запхали її на посаду договірної учительки в праліси, щоб не сказати, джунглі, бо в джунглях має бути спека, де села Тюшка і Річка, де можна й хлопві здуріти, а не то що панні в поважному віці.

Тепер уже не пригадую точних обставин, чи не тому, що на новий шкільний рік її вже не призначили на посаду, чи з яких інших причин, але Марія Козловська скінчила там життя самогубством. Вічна їй пам'ять! Нехай з миром спочиває!

Ця сумна згадка так пасує до закінчення розділу про гірку долю емігрантів на своїй, не чужій землі!

Ж И Д И

Не були б мої спогади повними, коли б я не згадав жидів на Закарпаттю. Вони там були Бог зна з котрого століття, то вже їх ніяк не назвеш набродом, бо вони вже там справжні автохтони. Довше ми пожили в Студенім та в Новоселиці, тому про жидів у тих двох селах і буде моя згадка. Бо в Синовіру була прекрасна крамниця нашого, бо з Чернігівщини, чеха Зіндулки, який там затьмив собою жидів, і ми, не маючи ближчих стосунків з синовирськими жидами, не можемо нічого особливого про них і сказати, хіба що жиди є всюди жиди.

Під впливом советсько-російської культури у нас, у розсіянню все частіше намагаються жидів називати євреями. Це вже справа смаку, але я пишу спогади про наше перебування на Закарпаттю, а там самі жиди, не одиниці, а масово, спростовували, коли росіяни на них казали «євреї»: «Та які ж ми євреї, коли ми жиди».

Тому і тут уживаю термін жиди, без жодного натяку на будь-яке зневажливе ставлення до цього слова.

Жиди були багаті, були вони й бідні, були й цілком убогі. У Вишнім Студенім був багатющий, просто тобі феодал, Дувид Фрідман, який ще й не був дуже старим, але всі справи вів його син Гершко, мужчина в розцвіті своїх 40 літ. Мали вони п'ятеро дівчат і одного, наймолодшого, сінка. Вже тут треба зазначити і не раз підкреслити, що закарпатські жиди, а особливо дівчата, винятково гарні, зовсім не такі погані, як були у нас в степах України. Дівчата у Фрідманів були гарні, й що дивно, так це те, що всі вони були різні, й одна на одну не були схожі.

Цього Фрідмана я одразу ж охрестив феодалом, бо, пізнаючи його майно, його діяльність, не можна було не згадати: «Его поля необозримы, там табуны его коней пасутся вольны, нехранимы»,— Пушкін про Кочубея в «Полтаві». Скільки мав Фрідман ділянок землі в різних кутках довкола села, то тільки він знав та, може, його найближчі наймити з бідних жидів.

На тих ланах випасалися безконечні кількості рогатої худоби, якою він не дуже журився, бо ту худобу на зиму забирали від нього селяни й годували її сіном, взятим на борг від того ж самого Фрідмана, за яке потім розраховувалися, переважно відробітком. Селяни від корови мали лише гній, а з молоком не дуже поласували, бо як тільки корова отелилася, то вже з'являлися Фрідманові погоничі, які передавали, на який ярмарок селяни мали вести Фрідманову корову.

Така комбінація в численних випадках повторювалася в селі та в сусідніх селах, і ніякій бухгалтерії її не взяти на облік! Цю таємницю пробував розкрити угорський державний чинник Еган і заплатив за це власною головою, коли на нього був виконаний атентат.

Фрідмани мали величезний будинок, один із найбільших, може, в цілій окрузі. Там вони всі мешкали, мали там крамницю та корчму, бо майже всі жидівські крамниці на Закарпаттю мали дозвіл і на продаж алькоголю. Були в селі жертви своїх налогів, які часто бували в корчмі як у Фрідмана, так і по всіх інших. Хоч алькогольні напої невільно було продавати на борг, але кожний корчмар вже з своєї природи добра людина, й порушить будь-які урядові приписи, щоб вийти порядній людині на зустріч, запросить до дальших кімнат і там буде «гостити» жертву та підсовувати для підпису папірці. А час від часу практикувалося таке запрошення Івана на обрахунок. Часом такий «Іван» бував навіть неповнолітній, тоді за нього його рідна мати ставила три

христики. І якийсь ланок переходив до отих «Кочубєєвих полей необозрімих»!

До нас особисто всі жиди ставилися з великим респектом і часто навіть з великим довір'ям, так що різні їхні таємниці ми довідувалися безпосередньо від них. Наприклад, їхній нелегальний торг із загрою, коли вони спроваджували борошно із Галичини, був нам близько відомий, як мало кому. Чомусь було до нас довір'я, що ми не донесемо про це чеським органам.

У Нижнім Студенім був крамар Грос, меншого розміру, ніж Фрідман. Якийсь час ми у нього купували все в борг, а коли з 1 вересня я ще не одержав призначення на посаду, то він припинив нам кредит. А я був того погляду, що кредит належиться мені, а не шкільній платні. Тому, коли я вже наступив працю в школі, то не пішов назад до Гроса, хоч як він часто запрошував, мало не тягнув за рукав. Тим самим здобув у нього не абияку пошану, бо такого пана з самопошаною він ще не зустрічав.

Пішли ми дальше пару кроків у Нижнім Студенім до крамаря Янкіша, там була дуже приємна атмосфера, й сам Янкіш був дуже привітна людина, а вино з його винниць біля Мукачева було, мабуть, найкраще, яке доводилося пити. Всі заможні жиди-крамарі мали більші й менші справи з селянами, але нікому з них не рівнятися до Фрідмана, тому лиш Фрідман лишив у мене враження справжнього феодала.

А тепер перейдемо до бідних жидів у Вишнім Студенім. Вперше мало не рік я мешкав у домі жиди-кравця Іцька Шнайдера. Мав там кімнату й столувався. Сам Шнайдер кравець був засмоктаний бідною та працею. Особливо перед святами, коли він був завалений шиттям «вугашів» з домашнього сукна. Це був чесний, справжній труженик. За його працю розраховувалася його дружина Хая, яка добре розумілася на жидівській бухгалтерії, бо оплата була готівкою, якої завжди всім там бракувало, яйцями, молоком, відробітком літом на городі й т.п. валютою! Часом я бував випадковим свідком тих торгів і посилав пару шпильок у бік Хаї, щоб не дуже обдурювала християн.

Жила з ними доросла вже панна Хана, сестра Хаї, яка чекала виїзду до Америки, де вже був їхній брат, який колись їх відвідав і з американською щедрістю відразу ж замовив їм міх борошна, білого, пшеничного. Це перейшло в легенду, яку всі знали, й мені вже по роках оповідали. Діти були два хлопчики — школярі, замучені навчанням в українській школі, а потім ще в жидівській.

Вишнього Студеного вздовж до Нижнього Студеного й аж до Ізок, де була пошта. Це була ходяча пошта, ходячий телеграф і ходячий телефон. Все, що можна, він доручить, перекаже, а по дорозі назад одержить від сільського старости пошту у верхній кінець Вишнього Студеного. Занесе пошту до будь-кого із грамотних, які йому прочитають, що кому, він то все порозкладає по різних кишнях і все точно доручить, що кому.

Колись мене не було в хаті, коли він до нас зайшов і не хотів давати пошту моїй Дружині, так не довіряв, чи вона вміє читати. А коли вона йому розтолкувала, що кому, й він розклав по всіх своїх кишнях, то з того часу вже нікому не довіряв переручувати його пошту, а тільки моїй Дружині. За послуги Гершкові платили то натурою, то готівкою, й так він, старий калікуватий жид, чесно заробляв свій гіркий хліб.

Коли вже згадую старого поштаря Гершка, то при цій нагоді треба згадати й підкреслити якийсь жидівський телеграф чи телефон. Протягом тижня, не пізніше п'ятниці ранком, можна їм все замовити, часом виняткову дрібницю, і до п'ятниці вечора, до початку шабеса, річ буде доручена. А до Хуста ж віддалення зо сто км.! Ця загадка для мене лишилася нерозгадана. Але лишилася в пам'яті, як найкращий доказ задоволення покупця, хоч би даний предмет і був нерентабельним. Бо головна мета: задоволення покупця, а це знають і додержуються цього правила найкращі в світі купці — жиди!

При цій нагоді варто згадати й християнську конкуренцію в торгівлі. В Нижнім Студенім існувала кооператива під тамошньою назвою «Дружство». Існували вони цілком мирно, і якоїсь виняткової боротьби між жидівськими крамарями й «Дружеством» не було.

Була в Нижнім Студенім і корчма в руках селянина Іваницького, який був, на диво, так уже зукраїнізований, що всіх гостей, особливо чехів, переводив на українську віру. Чехи його радо підтримували, як християнина, але й їм тої політики було забагато, й вони його покинули.

В Новоселиці була кооператива, яка пізніше стала приватною крамницею Сербайла. Були там старі покупці з порядною готівкою, чехи. Вони подавали списки бажаних їм товарів, але господиня Сербайлиха своєю авторитетною рукою повикреслює численні товари, бо «ми тото не хоснуємо!» І такі готівкові покупці, як чехи, покинули Сербайла.

Так само в Новоселиці, в найдальшому кутку села у Вовчому Зворі якраз попри мою школу, була заснована також

кооператива, яку також скоро перевели на приватну крамницю. В тій крамниці продавав дорослий парубок Іван. Дещо нижче в селі була крамниця жида-крамаря Гедаля. Саме був Великий Піст. Був добрий збут олії, і на цій олії відбулася битва між Іваном і Гедалем. За перший місяць Іван заробив 200.00 кч. Гедадь давай їхати на Івана перед своїми покупцями: «Ну дивіться, ну що таке Іван, і воно заробило двісті крон!». І все в середньому роді! Давай Гедадь скидати з ціни олії по десять сотиків на літрі, а Іван не піддається й собі скидає по десять сотиків, а люди тільки те й роблять, що ходять то до одного, то до другого й купують там, де дешевше. Дійшло до того, що Гедадь почав продавати вже нижче собівартости. А Іван так далеко не пішов.

Перемога лишилася за Гедалем, бо крім знижки в десять сотиків він ще провадив і пропаганду проти Івана, а люди із-за десяти сотиків і підлягали пропаганді. Так у змаганню між тисячолітнім торговельним досвідом і українським примітивним аматорством у купецтві перемога мусіла бути на боці жидівського крамаря Гедаля. Цілком слухна, законна. Нічого проти неї не закинеш!

Жиди в загальному не дуже схильні до фізичної праці, але в Новоселиці ми мешкали в жидівській хаті Лаб Хаїма, який мав дружину Хаю — велике наше джерело жидівських таємниць, якими вона так щедро ділилася з Дружиною. Родина була так само два хлопчики-школярі, засмоктані навчанням у школі та в хейдері, і дівчинка, от так уже кандидатка в підлітки Рейзя, досить розвинена й непогана, але не найгарніша в селі, бо була одна краща за неї і взагалі найкраща дівчина під сонцем.

Ім'я її не збереглося, та воно нам і не потрібне, бо ми її охрестили як «Ветку Палестіни» з мого улюбленого М.Ю.Лермонтова: «Скажи мне, ветка Палестины, где ты росла, где ты цвела, каких холмов, какой долины ты украшением была?»

Це була така красуня, що їй би бути на обкладинках сучасних журналів не в одній країні! А вона була в такій біді, що вона була одягнена в батьківський піджак, який висів на ній останніми лахами, підперезана мотузком. Треба було не аби якого глузду краси, щоб в таких лахах відкрити божественну красу! Ми той глузд мали!

Та я трохи відхилився від теми працьовитости нашого господаря дому Лаб Хаїма. Вже в неділю ранком, убравшись також не в домашнє сукно, а в фабричну тендиту, разом з братом, взявши собі на полуденок по кускові хліба з маргариною, вони обоє відходили в ліс, де валили дерево, давали його тесати

верховинцям. За тиждень назбирували партію тесаного дерева й везли його до Хусту. Ще перед шабесом у п'ятницю вони вертались додому. Коні мали власні. Не було такого морозу, щоб міг їх стримати від походу в ліс працювати! Лиш сніговія могла їх стримати. Отже, тяжка праця та ще за морозної погоди. Навіть верховинці не завжди виходили в такі морози до праці в лісі. Ці два брати були справжні герої праці та й серед жидів вони були виняткові!

Гурт жидів довкола крамниці Гедаля на спілку з деякими іншими, до яких належав і брат нашого Лаб Хаїма (сам Лаб Хаїм до того гурту не належав) кожного (підкреслюю: кожного!) четверга розставляли пости по різних горбочках, щоб пильнувати, де в даній хвилі перебувають чеські пограничники, яким часом і жидівські дівчата заговорюють зуби, і привозили із Польщі, себто із Галичини віз або сани борошна, яке в Польщі було значно дешевше, ніж по чеському боці. Тоді в крамниці Гедаля не допитаєшся, який це сорт борошна, бо почувеш тільки відповідь, що це дуже добре борошно! Купували й ми його, і з нього пекли хліб, разом з Хаєю в її кошерній печі кожної п'ятниці.

Щодо такого торгу, то від нас вони не мали секретів, ніяких таємниць! Збереження таємниці кожний пошанує! І коли я опинився без праці, то Лаб Хаїм заявив нам, що можемо жити у них як треба буде довго, за квартирну платню він не боїться, бо вірить, що свого часу, як будемо мати, тоді й заплатимо! Честь і слава йому за таке довір'я. Треба добре знати тамошні й тодішні умови, тим більше, що й сам Лаб Хаїм не був із надто заможних людей! Таке довір'я було дорожче золота!

Ще треба би пригадати один момент із жидівської ментальности та їхньої солідарности, які тримають їх при купі. Наш сусід Гичкун захворів на простату, моча йому не відходить. Я в той вечір ходив униз в село. Дорогою мене зустрічає старий, поганий жид, така тобі голота із голот, і питає, як там з Гичкуном, а в селі нема таємниць, нараз усі усе знають. Кажу йому, що не знаю, бо нікого з них не бачив. І почав мене жид переконувати, що був у хворого Гичкуна лікар Клюєв з Майдану й нічого не міг допомогти, потім приїхав лікар Мортон (жид) з Волового й нараз поміг!

Вертаюся я додому й перед самим порогом зустрічаю саму Гичкунку й питаю: «Ну, як там вашому старому?» Відповідає: «Нічого, вже покращало!» А я їй на те оповідаю, як то до її хворого приїздило аж двоє лікарів! Розсміялася вона, не був ані один із них!

От і подумайте, яка ціль була в того старого жида видумувати байку про свого лікаря-жида?! Зате від наших от тут у Філядельфії можна наслухатися, яких лиш вони псів не вішають на наших українських лікарів!

Всяка влада походить від Бога, і їй треба покорятися. Цю істину найкраще знають жиди, тому вони й льояльні кожній владі. Часом навіть тоді, коли тої влади над ними нема. Це стосується жидів на Закарпаттю, які в душі ще затримували сякий такий сантимент до мадярської влади в немарній надії, що вона таки колись повернеться!

Поверсальська Європа увесь час не виявляла достатніх ознак стабільности, тому й не дивно, що вона так легенько завалилася. Така Чехо-Словаччина, мов від помаху чарівної палички, розпалася легше, ніж її попередниця Австро-Угорщина.

Колективна народна мудрість, та ще у такого старовинного народу, щось у собі таїла, якусь надію, якусь віру в несталість Чехо-Словаччини, що помимо небезпеки, яка грозила жидам від зростання нацистичної сили в Німеччині та її впливу в цілій Європі, скерувала симпатії жидів у сторону Угорщини, хоч у Чехо-Словаччині їм нічого не бракувало. Мали вони всі передумови до свого життя політичного, національного, економічного й релігійного.

Та проте в останні тижні існування Карпатської України жиди вийшли на вулиці й розкладали своє оточення, сіяли зневіру серед верховинців, паплюжили чехів. Одним словом, заховувалися позрадницькому, невдячно ані до народу, серед якого жили століттями, ані до чехо-словацької влади, яка була до них така прихильна.

Подібну пляму на собі жиди несуть протягом історії, й тому нема чого дивуватися, що проти них існує нехіть чи навіть і ненависть в усіх країнах, де доводилося жидам жити. Цього не можна сховати ні під які вигуки обурення, якими жиди намагаються себе вибілювати.

У Вайлдвуді зустрічаюся з Іваном Терелею, родом із Новоселиці, який там був учнем тої самої школи, в якій я учителював. За мадярських часів він був урядовцем-писарем у нотарському уряді в тій же Новоселиці, і від нього я довідався, що всі жиди Закарпаття мусіли 4.серпня 1941 року з'явитися до збірних пунктів, а звідти їх звели до залізничних станцій, де їх заладували в потяги й повезли на Схід, до Галичини. Певно, що в напрямках Белзця, Майданеку чи якого ще там Освенціма.

Жодне джерело після війни й десятиліття пізніше не подали

вістки, щоб хтось із закарпатських жидів повернувся на рідні землі. Тому треба вважати, що всіх тих жидів, згаданих і не згаданих на попередніх сторінках, що вони загинули для збільшення «Величі Третього Райху»!

Жаль мені Хани, яка із-за світової кризи не встигла дістатися до брата в Америку, жаль мені Йоланки, молодої вчительки, яка навчила зо два десятки верховинських дітей грамоти, жаль мені бідних, але чесних жидівських тружеників, жаль мені й моїх учнів, як хлопців, так і дівчат. Жаль мені їх усіх, як людей, як людські створіння, що були так само Божими дітьми, як і їхні кати.

Сторінка історії закарпатських жидів, з якими доля судила мені зустрітися, перегорнута, книга закрита.

Ч Е Х И

Маленький чеський нарід, чесний, працьовитий, у сталій небезпеці поневолення й повної германізації виривався, кому лишалося, із тісних рідних ланів. Хто активніший, то пробивався до Великої Росії, яка присвічувала чехам приязню старшого брата. Тому в Росії появилися чеські колонії, властиво, сталі поселення. Окремі особи здобули собі хліб насущний як учителі по школах, як музиканти, ремісники, промисловці й т.п.

Більші кількості чехів емігрували до Америки, де в Чикаго навіть старостою міста був чех Чермак. Та історія — примхлива пані, й після Першої світової війни розвалилася Австро-Угорщина, чеський нарід здобув повну свободу, «приорав», так висловлюючись по-хуторянському, ще словацькі й українські землі й тим створив собі внутрішній еміграційний ринок на Словаччину та на Закарпаття. Доступ чеської еміграції до Росії припинився, а до Америки обмежився різними приписами про квоти, тому й довелося мені зустрітися з чехами на Закарпаттю.

На Волівщині, де довелося мені перебувати, та на Свалявщині, де довелося бувати, багато чехів мов би й не бачив, але були вони в жандармерії, в пограничній сторожі, в адміністрації та на залізниці. Верховина — це такий далекий край, що й чехам не дуже кортіло там перебувати. А як родинам, то й зовсім незручно, це із-за браку чеських шкіл для дітей шкільного віку.

Звичайно з усіма чехами, з якими доводилося перебувати в одному селі, ми були особисто знайомі, крім звичайних чужинців при зустрічах в ближчу приязнь не вступали бо матеріально ми були на нижчих щаблях і не могли їм

дорівнювати. Таких стосунків нам цілком вистачало, думаю, що й чехам більшого не треба було.

Жандарми жили в великій ізоляції, навіть з пограничниками вони не дуже приятелювали. У них був військовий порядок, включно з щоденною муштрою. Вони мало коли й обходили свої райони, зате службова повинність пограничників була цілком прилюдна.

Хоч назва їм була пограничники, але мало котрий з них і бував на границі, бо їхні інструкції веліли їм бути частіше подалі від самої границі, ходити по селах, частіше зустрічатися з людьми, розмовляти з ними й, що дасться, випитувати у людей. Так чехи берегли свою державну границю!

А коли доводиться в журналах бачити советську границю майже в тих самих місцях, де колись доводилося особисто перебувати, то аж сміх розбирає, як ті більшовики пильнують границю. Коли на чеському боці на певних відтинках границі були по 5-6 пограничників, то в більшовиків цілі військові підрозділи, з автами, собаками, з радіоапаратами, с заорюванням пограничних смуг, з перешкодами, кущами, гіллям і аж до дротяних перешкод включно.

Єдине, що, здається, є позитивне у советських пограничників, так це те, що одна особа советського пограничника обходиться державі дешевше, бо вояк дешевший, ніж вільно найнятий пограничник за чеських часів.

На чесько-польській границі ніяких «рубежів на замках» не було, й на границі часто виходили люди, особливо молодь, для спільних розваг, а року 1932 в Скотарському на чеському боці відбулося велике гуляння чеських і польських пограничників, зустріч з музикою, танцями, ну, й, розуміється, з випивкою.

Ми, поки бували в Студенім, а потім у Новоселиці, близько від границі, то часто виходили на границю прогулюватися. Я завжди любив ставати в позу Атланта, так, що одною ногою стояв у Чехо-Словащині, а другою в Польщі, а цілим тілом своїм і душею я був на Україні, бо по обох боках границі була Українська Земля!

Одного разу, коли ми разом з Дружиною були на такій прогульці на границі, зустрілися там з двома польськими вершниками в темносиній уніформі (поліція?). Цікаво, що коли вони наближалися до нас, то скерували своїх коней на чеський бік так, щоб нас відтіснути на польський бік, але ми не піддалися на їхні хитрощі й ступили кілька кроків на чеську територію, себто «на свою»!

Зустрілися ми цілком приязно, розговорилися по-українському (!), при чому один із них був начальник постерунку, сам родом із Познаньщини, але говорив доброю українською мовою, бо його служба була на українській території, як він нам пояснив! «Наші» чеські пограничники не грішили аж таким знанням місцевої української мови, обходилися самою чеською мовою!

А що нас ще більше здивувало, так це те, що пан начальник постерунку польської поліції знав про нас, що ми українські емігранти, а не якісь тутешні русини! Напевно, «наші» чеські урядові чинники не знали, хто є учителем на другому боці границі! Порозмовляли ми приязно та й розійшлися!

Весною, коли вже шкільні програми мало що не всі виконані, ми, учителі, водили учнів своїх клас на прогульку на границю. Там ми оповідали учням про ту границю, на якій ми тепер стоїмо, що то лиш державна границя, а народної границі там нема зовсім, бо то все той самий нарід по обидва боки границі. Про це багато ми й не мусіли оповідати, бо діти й самі багато дечого знали, бо не раз пасли там свою маржину й зустрічалися з тамошніми дітьми й розмовляли з ними.

А ще запам'ятався такий момент: коли ми всі посідали на травичці відпочити, обличчям на галицький бік, то чомусь наші учні почали говорити з якоюсь заздрістю, з якоюсь тугою, що в тому селі (на галицькому боці!) нема ані жодного жида-крамаря, а крамниця там кооперативна! Треба ж аж так знати й розуміти різницю поміж жидом-крамарем і кооперативною крамницею!

Вже аж тут у Філядельфії від мого, вже покійного, сусіда Павла Гадача, кооперативного діяча на Тернопільщині, я довідався, як кооперація змагалася на галицькому боці. Крім зниження цін, якість товару, організаційний сприт ще робили збитки якщо не самому жидові, то тим, що не переставали купувати в жидівській крамниці. Жид-крамар лишався без покупців і остаточно забирався з села.

Як легко можна було перейти чесько-польську границю, можна пізнати хоч би з того, як через Вишній Студений два українські юнаки, в різний час, один волиняк, другий галичанин, нелегально перебравлися через границю й дісталися аж до Праги, щоб довчитися в гімназії в Ржевніцях чи Модржанах, де вона тоді була (!?).

Часто в село приходив такий собі справжній дядько, себто, не молодий уже, на прізвище Кремінський, і в хаті Василя Щадея (не поета!) сходилися тутешні селяни, а він їх напихав

націоналізмом, просвіщав, усвідомлював. Хто пізнає всі ті канали, якими українська національна свідомість просочувалася через державні границі?!

На адресу того Василя Шадея приходила українська націоналістична література з Праги. Василь мав ту літературу одержати й тримати в себе, а по неї зголосяться хлопці з галицького боку й заберуть її. За це Василь Шадей одержував сто крон чеських (дуже великі гроші, як на той час у тих обставинах!). Довідався про те мій сусід Василь Шадей (поет) і дав знати, що все це він виконає даром, лише з патріотизму.

І почав він одержувати літературу з Праги. Одного разу прийшов досить величеський пакунок, в якому було декілька чисел по декілька примірників «Розбудови Нації» та «Сурми», одне число, але багато примірників. Не встигли привезти з Ізок, із пошти той пакунок, як тут і жандармерія появилася.

Помимо всіх прав громадянина, які зобов'язували і в Чехо-Словаччині, в приграничній смузі були дещо суворіші приписи й поштова урядничка (словачка замужем за українцем-учителем) дала знати жандармам про виняткову посилку як для селянина-адресата. Жандарми проглянули посилку й найшли, що «Розбудова Нації» — цілком легальне видання з усіма зазначеннями, як того вимагає закон, а «Сурма» не здала іспиту, бо на ній не було позначено, де вона виходить, хто її видає, де її друкують, тому жандарми й конфіскували всі примірники її. Своєрідне знання про конспірацію, яке й у наступних роках не покращало!

Коли довелося змагатися за чехо-словацьке державне громадянство, то довелося пізнати і чеських урядовців у Воловому. В Подєбрадах я їх знав, як ідеальних, зразкових, яких бажав би мати всім людям на землі. Але на Закарпаттю вони були трошки не такі! Бо хто ж піде чи кого пошлють, чи навіть зашлють на чеський Сибір, яким для них було Закарпаття. Але поганого вони мені нічого не зробили, то я й їм лишу пару слів вдячності за їхню працю в адміністрації Закарпаття.

Тут лиш зверну увагу на те, що в усіх працях, на всіх постах було дуже мало автохтонів, про нас, «наброд», то вже й не буду згадувати, бо ми, як були, так і далі оставалися «небажаними чужинцями»!

Коли я ближче цікавився, чому в жандармах та в пограничниках так мало автохтонів, а копійчку готівкою здалося б заробити тамошнім безгрошовим юнакам, які вернулися з війська.

У відповідь я почув таке: треба бути досить письменним, а з автохтонів мало хто задовольняв такі вимоги. Хоч хто і закінчив народну школу, то все ж таки стан його письменности був невиспачальним, а щоб хто мав закінчену горожанську школу, то таких було зовсім мало.

А крім того у війську службу треба було відбутися при зброї, себто, «в строю», а не при конях, або слугою при старшинах, або при різних інших працях, не зв'язаних безпосередньо із зброєю.

І так Іван Автохтон виходив із війська і не був «вояком»! І єсть же способи крутійства! Знали їх і чехи, тому й у них прокидалося чуття, про яке самі чехи кажуть: «с їдлем росте хуть!» Себто, в процесі споживання зростає апетит!

Жалів я тих чеських дітей шкільного віку, які не мали змоги відвідувати рідну школу. Де назбирувалося декілька дітей чеських школярів, чехи закладали для них чеські народні школи. Щоб заповнити класи учнями, щоб класи не зяяли порожнечою, кворум їм додали жиденята, які з більшою охотою йшли в чеські школи, ніж в українські. Все це падало тягарем на місцевий бюджет.

Чехи, помимо того, що мали неабиякі матеріальні користі з Закарпаття, були дуже обережні й майже не чехізували, бо, наприклад, в народних школах не було науки державної чеської мови, а було лише ознайомлення з чеською абеткою з текстами українськими, але чеськими буквами. В горожанських і середніх школах була вже чеська мова, як окремий, самостійний предмет.

Дальше на південь, у більших центрах було більше чехів, і там було більше випадків, як чехи поводитися на Закарпаттю, але нам з Верховини так далеко не було добре видно, тому до розділу «Чехи» в книзі спогадів не смію більше додати крім того, що вже пригадав та вписав у повищих рядках.

Я К Я С Т А В К У М О М

Може б я й не писав цього розділу про моє кумівство, якби не прочитав збірки гуморесок «Який Сава, така й слава» Лесі Богуславець, яка своїм талантом виблиснула аж у потойбічній Австралії. Талант талантом, а найцікавіше те, що у неї мало не всі дійові особи — це куми.

Тут і пригадалося, що кумівство — це перша стадія спілкування після родинних, кровних зв'язків. Кумівство — це могутня сила, яка тримає людей міцно до купи, так що й розірвати їх не можна. Помимо різних стадій співжиття між людьми,

кумівство — така нероздільна стадія, що мало що не сильніша від родинних зв'язків. І сильна ця стадія не тільки на первісних суспільних стосунках, але і в пізніших епохах і навіть на найвищих ступенях цивілізації.

Часто кумівства вистачає, й про те, щоб покинути його та приєднатися до якоїсь іншої організації — справа безнадійна. Якось так сталося, що герої оповідань Лесі Богуславець скупчилися в Австралії, себто, всі вони українці, але вони далеко від матірнього пня. У героїв її оповідань майже не зустрічаються такі популярні титули, як магістер, доктор, професор, а все лиш кум та кум. Тому ото й на мене те кумівство так уплинуло, що я мушу йому присвятити пару наступних рядків.

Господар нашого дому, в якому ми мешкали в Вишнім Студенім, був Василь Печара, який лишився підлітком після батька й попав під вплив корчмаря, який його величав та закликав у дальші покої та заливав «солодкою зорівкою», як там називали лікери. В дальшій стадії хлопцеві підсовувались якісь папірці, які він мав підписати, а ще в дальшій стадії викликали матір Василя, яка своїми трьома хрестиками стверджувала підпис сина. А в останній стадії якийсь кавалок поля чи лісу, а їх було чимало, бо старий Печара був заможний і був «бірив», себто, староста села, так що було з чого відривати кавалок за кавалком.

В таких умовах з Василя й виросла велика непотріб, бо лінивий, нечесний, злодійкуватий. Одружився він із Марією, яка побувала в Мукачеві в наймах у жидів, тим самим відірвалася від господарювання.

В кожному разі пара була далеко, далеко від того, щоб бути добрим прикладом іншим.

Мати ще рештки власного лісу, бути молодим і здоровим і красти у нас, мешканців у його хаті, дрова, і це не раз і не двічі, це все не робило жодного нахилу, щоб я його уважав позитивним типом.

Був у нього брат Олекса, перший піонер із села в Горожанській Школі у Воловім. Молодший брат Андрій був учнем нашої школи, хоч і не безпосереднім моїм учнем. По ньому пропав слід коло Гофу на баварсько-чеській границі якогось 1946 року, коли він прибув до Мюнхена, як «зв'язковий» із Краю, ще написв мені листа до Байройту, питає, чи я той Гордієнко, який колись мешкав у його брата у Вишнім Студенім?

Виявилося, що він був советським агентом, тому й був ліквідований, про що мені доповідав Володимир Боровик,

великий бандерівець у Байройті, який не втрачав надії завербувати мене до бандерівців, тому щедро постачав мені відповідну літературу й різні інформації, як і цю про Андрія Печару.

У Василя Печари був синок Василь, який став героєм мого оповідання «Василько» («Самостійна Думка», ч.11-12. 1934). А вже пізніше ще знайшлася у них дитинка, хлопчик, якого мали охрестити Федорцьом, і на хрестини в ролі кумів запросили й нас обох з Дружиною. Крім нас, мало бути ще з п'ять пар кумів.

Я рішуче спротивився вступати в таке тісне спілкування, як кумівство, з таким типом, як Василь Печара Бірівчин, тому на день хрестин я заповів свій похід пішки через гори Замок та Довгий Верх до Волівця, де в нотарському уряді хотів одержати різні дані про село Скотарське, яке в мене було в черзі до опису.

Це було літом, і я міг вибрати собі інший день, крім того, в цей день уже висіла чорнюща хмара, яка мала от-от прорватися зливою нам на голови. Не дійшов я й півкілометра, як та хмара справді прорвалася на мене й змочила до ниточки, що я ледве зберіг сухими мої писемні рекомендації з Праги та від Губернатора Закарпаття.

Але літо є літо. Скоро змок, скоро й висох. У воловецького нотаря зустрів більшу прихильність, ніж я сподівався, повиписував дані, які були мені потрібні, й мало не посвистуючи попрямував додому. Купив пару дрібниць гостинця Дружині та нашим улюбленим котикам.

Щасливий, що так легко не попав у кумівство з Василем Печарою. Доходжу додому і мало не перед самим порогом зустрічаю самого отого Василя Печару, який мене й привітав титулом «куме»!

Це так мене наділила моя єдина й найдорожча Дружина! Бо відмовлятися від кумівства «не годиться»! А тому, що вона стала кумою, то за нею «по сродству», як казали б наші «брати», і я став к у м о м!

ХАТНІ ТВАРИНИ

Перебувати в Америці, стати вже мало що не справжнім американцем і в спогадах не згадати про хатніх тварин, це було б щось такого не до помислення.

Тому згадаю, що в нас в Україні дуже популярними улюбленцями в хатах були пташки, не лише канарки, а й

домашні, автохтонні пташки, як чижики, синички та ще всякі, яких я й назв не знав.

Пам'ятаю лиш, як хлопці, та й не тільки хлопці, птахоловці за городами розрівнювали площадку два на два метри, обтикували її бадиллям чортополохів, лопухів та всяких інших будяків, у головках яких було подостатком насіння, смачного, масного, з олією. Кращої принади не придумати! Посеред площадки посипали мішанину насіння, яке спеціально продавали для хатніх пташок. Край площадки складали сітку, яку, як смикнути за мотузок, так вона й накриє всіх пташок, які зграйкою налетіли на спокусливе насіння.

Великої трагедії для тих пташок не було, бо їх продавали на базарі любителям хатніх пташок. В теплих хатах пташки в достатках перезимовували, а на весну їх випускали на волю.

Це все я веду до того, що я сам птахоловцем не був, і у нашій хаті жодних пташок не тримали, але при ловлі пташок я часто бував, бачив усю ту процедуру, бачив зблизька тих наших місцевих пташок і майже всіх їх знав назви.

А коли я прожив роки на Верховині, то там я пізнав численних тамошніх пташок, відмінних від наших степових. З них впали в око такі рарітети, як, наприклад, волове око або українське колібрі, як я його називав, бо та пташка не більше волового ока. Ніколи не забуду водмороза чорного, мов би у фраківі, а до того ще й біла манишка, який стало стоїть над ополонкою й стало присідає, мов би хоче розігнатися й піти в танець навприсядки. Сойки, синички, трясогузки, це ті, що зимою наближаються до людських осель, а скільки їх було в лісах, яких тільки й чути було, а не видно. Одним словом, орнітофавна на Верховині була велика й різноманітна. Багато з тих пташок зимою наближалися до людських осель, як же вони виживали, то вже не можу пояснити. В кожному разі, з верховинських пташок багато можна було би пристосувати як хатніх пташок. Були б вони легше перезимували люті карпатські зими в кліточках по хатах, ніж на «волі», на морозах.

Коли ми біля теми хатніх тварин і пишучи ці рядки перебуваємо в Америці, то не зайвим буде згадати одну із американських хатніх тварин — гадюку. Не має значення, якої породи та гадюка, чи вона отруйна, чи ні, але можете зустрітися з випадками, коли ви входите в свою спальню, а на вашому ліжку лежить гадюка, яка втікла від свого господаря десь із сусіднього дому. Як це вам подобається?

В наших степових умовах, якщо воно довге, то воно гадюка, то воно бридке, й його треба чим скорше знищити. Незалежно чи то вуж, чи отруйна змія. В американських умовах навпаки, все живе треба шанувати, й гадюк також. В школах, у літніх таборах привчають дітей поводитися з гадюками толерантно, брати їх у руки (брр!), навіть обмотувати довкола шиї (ще більше брр!). Себто, в американських умовах бувають і такі дивні та ще й бридкі домашні улюбленці!

На Верховині серед дикої природи було досить різного гаддя. З природничої літератури я був з ними ознайомлений і повчав своїх школярів та й дорослих, як поводитися з гадюками. Як правило, гадюка сама без причини не нападає, а нападає лише в самообороні, коли, наприклад, непомітно її в траві, й наступиш на неї, що частіше й стається!

Дорослі люди там часто ходять з копачем, себто з палицею, чи з ціпком, яким уже дають знати, що людина наближається, й гадюка має час зникнути. В разі потреби копач може бути й знаряддям оборони. Але не без того, що бувають випадки, коли гадюка вкусить людину, це частіше стається з малолітніми пастушками. Не чув, щоб були випадки смерти, але й вони не виключені.

Як рятуються верховинці в таких випадках? До лікарів, звичайно, далеко, висмоктувати із рани кров, про цей спосіб мало хто знав, а рятувалися найчастіше зашептуванням. Таким шептуном і я міг стати. В Нижнім Студенім був інтелігентний селянин Мишанич, він навіть провадив метеорологічну станцію якогось там останнього розряду. Це вже свідчить про його культурний і цивілізаційний ступінь.

Якраз він був спеціалістом від зашіптування проти укусів гадюк. Це все нічого, але до моїх цих спогадів ця згадка потрапляє тому, що він признав мене гідним перебрати від нього цей дар Божий, бо він вважає мене настільки побожним, порядним і ще Бог зна яким достойним кандидатом на такого «шептуна».

І я міг би стати таким народним медиком, тільки одна в тому була заковика: цю благодать він міг мені передати лише на Свят Вечір! Мешкав він від нас може яких зо три кілометри, тому я так ніколи й не зібрався піти до нього на Свят Вечір і тому таємничої благодаті так ніколи й не одержав.

А тепер вже час перейти до справжньої теми про хатніх тварин. Були вони і в нас, і це були коти! У Вишнім Студенім

довкола школи рухалася от так ще неповної зрілості кицька тигрової масти, ну, зовсім тобі, як дикі коти. Чия та кицька була, невідомо, часом вона залазила й у клясу через відкрите вікно, мов би хотіла побирати науку також. Коли діти виявляли її, то робили крик: «Пан Коцький!»

Мишей у тих умовах ніде не бракувало, тому без праці коти не були. Коли ми не допиталися, чия вона, та кицька, то припросили її до нас у хату з тим, що їй буде у нас так майже, як американським домашнім тваринам. Ми її підгодували, разом з тим підучили порядків та етикету, бо нам вона дуже імпонувала своєю мастю дикого кота. Назвали її Міціці, а коли треба було її голосніше припросити, то вживали й простішого імени Мицька! Була вона винятковою інтелігенцією їй, наприклад, коли просилася з хати, та ще вночі, коли треба було пильнувати мишей, і тому моя Дружина її не хотіла пускати з хати, то наша Міціці у неї ніколи й не просилася, завжди тихенько підійде до мене, стане на задні лапки й передньою лапкою будить мене. Я так само тихенько встаю й випускаю її надвір. Так що між нами була мов би таємна умова!

На другий рік наша Міціці привела нам троє котенят, двоє хлопців і одну дівоньку, яку ми так і назвали Дівонькою. Одного із хлопців назвали Пластунчик, це за те, що він перший виліз із рідного кошика, бо всі вони родилися в кошикові на соломці, він же першим і пішов «у найми». За ним пішла в люди й його сестричка, а третій був такої гарної сріблястої масти, що його ми рішили оставити собі. Це на випадок, якби Міціці десь зникла, що в тамошніх умовах дикої природи цілком можливе й часто ставалося.

Поки вони всі були «дома», то були такі забавні, що нехай закриються усі Римські Колізеї з їхніми гладіяторами! Міціці їх добре виховувала, до того Дружина не занедбувала їх з постачанням, так що їм жилося в нашій хаті, мов би в котячому раю, якщо такий десь існує!

Міціці, як молода мати, стільки наносила своїм дітям мишей, що ними можна було би вигодувати цілу черідку котят, а не лиш троє котенят. Третього котика ми якось спеціально й не назвали, й тому він лишився просто як Кицько. Це й було його ім'я! Він був простіший, не такий інтелігентний, як його мати (видно, що простого хлопського роду). Але, коли вони лишилися самі, мати та син, то поволі зжилися вкупі й жили дуже дружно. Й тільки один випадок завжди повторювався, коли Кицько був нечемний. Це тоді, як його мати вилизувала йому поза вухами. Спочатку він

терпів такі наруги, а коли йому було вже того досить, розмахувався лапою й бив свою рідну матір. Часто за це він діставав прутиком, який, згідно старовірської педагогіки, завжди був під рукою.

Ніяких спеціальних котячих харчів наші коти не одержували, а їли те саме, що й ми їли, аби їм давали тепле молоко з накришеним в ньому хлібом. М'ясо вони мало коли їли, бо й ми самі мало коли його мали, а вже коли воно траплялося в хаті, то й котам кривди ніхто не робив. Їли рибу смажену, яку й ми любили. А одного разу, коли Дружина в потоці наловила кошиком дрібної риби й погостила наших котів, то Кицькові сира риба так засмакувала, що він ще довго після того стало заглядав у відро з водою.

А коли нас біда притисла, що ми не могли дати котам ані ложки молока, то наші коти задовольнялися шкуринками із житнього хліба й запивали те все звичайною водою. Поводилися вони тоді тихо, тихенько, мов боялися, щоб ми їх не викинули з хати! А коли спеціально для них на Різдво купили півлітра молока, то воно для них було не аби яким святковим напоєм! І натяком на кращу долю, якої ми сподівалися. Коли настали кращі часи, й Міціці одержала більшу котлетку, Кицько меншу, а найменший Мурцьо ще меншу, то Міціці їла цілком пристойно, як і належиться дамі, Кицько їв і заглядав у бік свого молодшого брата Мурця, який їв свою котлетку й гарчав на всю силу свого котячого горла, так напевно боявся агресії свого старшого брата Кицька.

Міціці приводила часом і двічі по двоє-троє котят. Клопотів з ними не було, і вони розходилися «в найми», себто, люди їх розбирали. А тому, що світом котилися події далекого значення, то й наші коти одержували відповідно до того й свої імена. Коли в Манчжурії брязкали зброєю, то один із синів Міціці одержав назву Маршал Цю-Цю-Цю.

Коли Мусоліні послав свої чорні сорочки поневолювати Абісінію, а йому ставили супротив різні Раси (князі), тоді саме Міціці привела двох чорних котиків, які й одержали імена Рас Каса і Рас Насібу.

Коли бачу довкола себе американських німих котів, які зовсім безсловесні, то згадую наших котиків, які були дуже голосні. Коли до Міціці промовляти на яку тему й кожне речення закінчувати її іменем, то вона обов'язково на своїй котячій мові щось відповідала: е-е-е!

Зато Кицько був голосний у інших випадках. Коли ми вечором ішли в село по пошту та до крамниці по товари, тоді ми котів виганяли надвір, на свіже повітря. В тих випадках вони нас провозжали яку може сотку метрів, далі вже боялися, тоді-то Кицько сильним голосом ревів нам у догонку, щось замовляв, щоб ми не забули й йому купити. Коли ми верталися додому, то так само з криками коти нас зустрічали, і вже в хаті вони перші пхали свого носа, бо то переважно Кицько робив, і винюхували, що ми їм принесли? Розуміється, що ми приносили, поки були достатки, й вони свою порцію одержували. І тільки тоді після всього вони заспокоювалися!

Раз нам треба було ранком поїхати до Волового. Котів виставили надвір. Було холодно, й коти мусіли бути на морозі. Коли ми вернулися додому, то наша Міціці так на нас дулася, що не хотіла й дивитися на нас. А Кицько прийняв то спокійніше.

Зате раз, коли Кицько не хотів їсти макарони з бринзою, їхня часта страва, й за це одержав прутиком, то він як попросився надвір, як пішов, то вернувся додому аж з першим снігом, рівно за шість місяців! Тоді у нас ночувала Оксана Дучимінська, яка аж перелякалася, коли Кицько виліз на дрова під вікном і заgrimав у вікно, як якийсь опришок. Люди нас попереджали, щоб ми подивилися на його вуха, чи не розрізані? І дійсно, одне вухо було розірване вдовж. То ознака, що наш Кицько був у пралісі, де є така хатина, в якій збираються коти й там грають на скрипку й всіляко розважаються! Чи воно так було в дійсності, нам лишилося невідомо, але Кицько одразу домагався теплого молока, яке він і одержав, хоч по його округленому вигляді не видно було, щоб він десь там голодував. Ще довго після того Кицько сичав на вогонь, видно, що відвик від такого уюту, як лежати біля грубки, відкинувши хвоста та насолоджуючись теплом з полум'ям з грубки.

Жили ми з нашими котиками дружно, це вже спеціально я! Часом пригадую таку ідилію в нашій хаті: після обіду, споживши не малу толіку вареників або макаронів з бринзою, я лягав на отоман, щоб сало зав'язалося, бо там був культ зав'язування сала, яке мало призначення гріти християнина при верховинських морозах.

Як тільки я ліг, відразу ж приходила Міціці й лягала мені на груди, а Кицько лягав мені в лоно. Так ми й блаженствували яку півгодину, а може й більше. Одного разу показалася миша, яка рішила скінчити самогубством, так Кицька треба було аж зігнати з мене, щоб він ліниво зліз з мене і не хотячи, цілком в'яло

виконав бажання мишки скінчити її життя.

Між нами витворився такий тісний колектив, що я дав урочисту обіцянку ніколи котиків наших не покинути з тим, що вони доживуть віку у нас. Так ми їх і возили до Новоселиці й до Синевира привезли, а там виявилось, яка малесенька людина в порівнянні з тими пишними обіцянками, які вона час від часу проголошує.

Дня 24. березня 1939 року ми під примусом збройної сили малярських окупантів мусіли залишити Синевир і наших котиків у ньому. З того часу я ніколи не можу переболіти всю нікчемність людини, яка навіть по відношенню до маленьких тваринок не може дотримати слова!

П А Л И В О

На старості літ, читаючи Антологію Французької Поезії, що занедбав був у своїх молодих літах, зустрів я й байку Езопа в опрацюванні безсмертного Ж.Б.Руссо, в якій він оповідає про старого з в'язанкою дров, що просив, щоб смерть прийшла... допомогти йому піддати ту в'язанку на плечі. Що цю саму байку значно краще, просто красивіше, переказали й Крилов і наш Глібов, то щось іншого, але пригадалось...

Безробітним я став з днем 30. червня 1936 року, з днем закінчення шкільного року, й та лиха доля тривала до 21 лютого 1938 року. Бо, як не громадянина Чехо-Словацької Республіки, мене вже на державну працю не прийняли, а треба підкреслити, що учителі там були на державних посадах.

Як ми вижили таку довгу добу дві особи, то і при найкращій пам'яті не можна пригадати! Мешкання мали ми на борг, готівку проживали ту, що ще скромними копійками лишилася нам від попередніх заробітків. Пенсійна Обезпечальня для державних урядовців у Братиславі протягом шести місяців виплачувала нам допомогу в безробіттю по 300.00 крон чеських.

З тих досить скромних грошенят ми мусіли викроїти на всі видатки, і, якби ми не викроювали, на часописи нам ніяк і нічого не лишалося. А без часописів ми ж ніяк не могли прожити в тій ведмежій глуші. Той мінімум, без якого ми не могли обійтись — це були чеський щоденник з Праги «Народні Політика» й український зі Львова «Новий час». Пробували ми обійтись «Народною справою» або «Нашим Прапором», але вони були настільки слабенькі, що ми мусіли перейти на «Новий час». Про

«Діло» ми не могли й мріяти, бо місячна передплата на «Діло» 30.00 кч. для нас була не по кишені.

А звідки викроїти, з якої рубрики бюджету потрібну суму на передплати часописів?! В нормальні часи, коли я мав заробіток, ми купували дрова, цілі буки, які нам привозили і різали, а колоти їх на дрова, то вже було моє «габбі», від якого я ніяк не міг зріктися, бо то є єдиний рід спорту, який я визнаю, бо порожнє махання руками чи бігання, чи копання невинного м'яча, то, я вважаю, марнування людської енергії.

Так ми додумалися, звідки взяти гроші на часописи: не купувати дров! Ідея ясна й прекрасна, нема що й казати! В тих умовах, у лісах і навіть пралісах, де мало не кожний селянин мав кавалок власного лісу, дерево на паливо просто не цінилося, бо більше цінилася праця біля дерева, ніж саме дерево. А що люди там ліниві, то й побачите, що там запаси дров під хатами видніються лише біля одиноких хат. Тоді, як нормальне господарство мало б приготувати зимою дрова по санній дорозі, порізати, поколоти й скласти під стріхами про запас до слідувачих саних дорог. Цього способу там не практикували, а по лісах, по зрубках маса дерева гнила й гинула.

Помимо того, що дерево там було в приватній власності, на паливо можна було його брати з лісу: ріща, сушину, осикутрепету, як її там називали, а вона, хоч сира-свіжа, але горіла добре. Невільно було брати тільки будівельне дерево, що мало будь-яку комерційну ціну. От так я розпитав, що вільно, а що не вільно, й почав ходити з сокирою до лісу, щоб розв'язувати енергетичну проблему, це висловлюючись теперішньою мовою, коли світ сушить собі голову над подібними проблемами.

В'язанками я дрова з лісу не носив, а переважно тягав довгі дровиняки, які дома ми різали чи пиляли, я потім колов та складав під стріхою, щоб мати сякий-такий запас на декілька днів, як на свята чи на непогоду. Так ми не тільки відігрівали тіло, але й душу, бо часописами, придбаними за рахунок дерева, ми перебували в зв'язку з цілим світом!

Того самого з Езопової байки я дуже добре розумію, бо й я так само затримувався, відпочивав та думав! Думав я не про смерть, бо в хаті мене чекала найдорожча особа з усіх на світі. Думав я про інші справи, про те, що то за світ, що то за організація співжиття між людьми, коли людина в розцвіті літ, з високою освітою, з підготовкою до академічної діяльності мусить аж так поневірятися, щоб тягати на собі якусь там деревину на ogrівання своєї хати?!

В лісі та на дорозі до нього не без того, що я зустрічав людей, та з їхніми загадковими поглядами не то співчуття, не то глумливими, що ти, мовляв, за пан, коли ти, мов той останній жебрак, тягаєш на собі дрова з лісу! Всяко бувало, але словом ніхто не уразив.

А проживши роки в Чехії, я не дармував і набрався й їхньої мудрости! У чехів було національне й політичне кредо: були ми перед Австрією, будемо ми й після Австрії! Це гасло у них було досить поширене, воно й додавало їм завзяття перетривати всі їхні національні скрутні часи.

А їхній велетенський дух Ян Амос Коменський проголошував свою безмежну віру в Божу справедливість, яка остаточно запанує над світом і над його рідним народом!

Для мене було досить, з чого брати приклад і відпочивати з дровинякою під пахвою чи на плечах, думати й вірити в силу Божої справедливості, що все, що мені належить, мені воно й повернеться. Так, перебуваючи на самому споді людської спільноти, чим дужче доля тисла тебе, тим дужче гартував я духа, силу волі та віру в кращу долю.

Бо дійсність в Європі після Версальського миру показувала, що нічого в світі нема вічного, ніщо не стабільне, надії на зміни ось-ось на досяг руки. Там тоді, в тих умовах і гартувалася криця мого духа, яка мені не раз ставала пізніше в пригодах. Себто, і в даних випадках панує істина, що все, що Бог дає, все потім виходить на користь! В тому я ніколи не помилявся!

А тепер для розваги: коли бачите, що по дорозі в селі верховинець везе бідною конячиною на маленьких санчатах фіру стрепехатого ріща, то знайте, що це він його везе на плебанію, куди кожне господарство зобов'язане постачати одну фіру дров один раз на рік. І майже ніколи не побачите, щоб на фірі були порядні пиляні та колоті дрова!

Коли біля нотарського уряду або біля жандармської станиці селяни пиляють дрова, то знайте, що то вони відбувають кару за дрібніші провини, бо не мають готівки, щоб заплатити.

П Р О Щ А Н Н Я З У Н Р

Завзяття мені ніколи не бракувало, тому я й не раз і не двічі голосно та прилюдно присягав свою вірність УНР, що я й помру громадянином Української Народної Республіки. Себто, засадничо я не збирався собі просити будь-яке чуже

громадянство.

А коли протягом місяців я попотягав дрова з лісу та мав подостатком часу роздумувати, що я вже був колись громадянином Російської Імперії, й то нікому не пошкодило й мені самому не пошкодило стати українським патріотом.

Кому від того якась користь, що я тягаю дрова як громадянин Української Народної Республіки, а коли я стану громадянином Чехо-Словацької Республіки, то зможу не тільки я, а й моя Дружина вчити українських дітей. Так і зародилася ідея попросити чехо-словацьке державне громадянство.

Тим більше, що громадську приналежність нам дала сільська громада села Вишній Студений ще 27. вересня 1935 року (свідощтво про це ч. 1738 (35)). В цьому велика заслуга нотаря Емеріха Івашка, який лишився до нас у великій прихильності.

Довелося попоходити до Окружного Уряду в Воловім декілька разів у різних формальних справах. Чехи не спішили давати нам своє громадянство. В Республіці панували численні партії, які кожна мали якунебудь ділянку державного життя. Внутрішні справи належали до аграрної партії, найменш прихильної до чужинців, тому й треба було шукати способів відкривати «задні двері».

Не бракувало мені прихильних людей, навіть таких, яких я особисто не знав. Такими для мене виявилися в Ужгороді, в столиці Закарпаття, професор Ужгородської Гімназії Іван Панькевич та професор Яків Голота, які не раз відкривали в моїх справах «задні двері» як не в Шкільному Рефераті, так у Земському Уряді.

А в Празі я мав великого добродія професора Олександра Мицюка, який міг гідно заступити мої інтереси у Міністерстві Внутрішніх Справ. Всі три мої протектори були такого ж еміграційного походження, як і я сам, які найкраще розуміли моє безнадійне положення, тому вони завзято й боронили мою справу.

Тоді ми були такі бідні, що я міг писати їм тільки листівки в ціні 60 сотиків, лист коштував одну крону. З того часу я зненавидів листівки, як символ убожества, й тепер і короткі тексти пишу в листах.

Старання моїх протекторів увінчалися повним успіхом, і перед самим Різдом 20. грудня 1937 року Міністерство Внутрішніх Справ повідомило мене, що мені й моїй Дружині уділено громадянство Чехо-Словацької Республіки під ч. 35245/7-

1937, а Красвий Уряд Закарпаття в Ужгороді повідомив мене під ч. 31.344/II-1 аі 1937.

А присягу на вірність Чехо-Словацькій Республіці я склав у Окружному уряді в Воловому під ч. 445 адм. аі. 1938. В тому ж Окружному Уряді в Воловому 14. березня 1938 року ми обоє одержали наші громадянські легітимації (паспорти), й перед нами «світ відкрився, як двері», як казав поет!

Коли ми одержали громадську приналежність у бойківському селі Вишньому Студеному, то тим самим ми стали «натуралізованими бойками». Отже, з повним правом можна заспівати: «Тепер я бойко — не козак!»

Вже як громадянин Чехо-Словаччини я одержав посаду не договірною учителя з 75% платні, а посаду помічного учителя з платнею в усі 100%! І вже не в якомусь там Вовчому Зворі, в медвежому кутку Новоселиці, а в великому селі, майже містечку, в Синевирі-Товчці, при самій дорозі до славного Синевирського озера.

І моя Дружина з безправної дружини емігранта стала громадянкою ЧСР і одержала учительську посаду в Негровці біля Синєвира, де в той час учителював многонадійний поет Босвір. Мабуть, у того самого Яна Амоса Коменського є пророцтво чеському народові, що «належне тобі — тобі й повернеться!» З таким наставленням нам сходила зоря, повна надій та віри у краше майбутнє!

Ці мої спогади я пишу час від часу в нерегулярних перервах, тому порядок у них, може, дещо хаотичний, що мене трошки й непокоїло, але, коли я довідався з писань небуденного критика, мого земляка, Василя Чапленка, що мемуари не належать до літератури, то мені й стало легше на душі! Тепер я можу собі дозволити погуляти по рядках моїх спогадів і вздовж і поперек.

Тому, що я вже згадав, як то вже й наступив учительське місце в Синевирі-Товчці, то не пошкодить для повноти змісту вернутися трохи назад і пригадати, що ці спогади зуться «Під щитом Марса» мабуть таки не даремно. Бо, одержавши декрет призначення мене на учительську посаду, я, не гаючи ані одного календарного дня, бо з днем мого зголошення у директора моєї школи мені вже починали нараховувати заробітки, що в той час мало для нас виняткове значення, я пакував собі свій історичний портфель і відразу ж виступав уперед, у невідоме майбутнє, яке було справді вповні не відомим ані дорогою, ані людьми, ані

місцевістю, ані управителем школи, ані мешканевими можливостями.

Я пішов у наступ, а в запіллю лишався начальник етапу, який у даній дійсності був начальницею етапу, яка мала повинності, може, і більші й складніші, ніж начальник етапу дивізії будь-якої армії в будь-яку світову війну. Цим навіть незабагато сказано! Бо все спакувати, знайти транспорт, з ким треба розпрощатися, з ким і розрахуватися, в останній хвилині спакувати в кошик і наших найдорожчих котиків і... в снігу по коліна вирушити з Новоселиці в Синеvir.

Ту дорогу я вже для себе відкрив ще перед тим, але при тодішніх зв'язках, коли телефон єдиний у селі в жандармській станиці, а тут, в нотарському уряді не дуже то зв'яжешся, і тому всі мої здобутки моєї розвідки начальницею етапу не могли бути використані.

З портфелем під пахвою та з палицею в руках я йшов із Волового до Синевира через Стригальні, а потім серпентиною через верх Греговище. Ішов та думав, як то добре читати й читати! Йдеш по коліна в снігу та й «пригадуєш», що ти вже колись проходив цю дорогу в такому ж її засніженому стані. Де й коли? І з пам'яті поволі виринає Осип Турянський з його «По за межами болю», що довелося прочитати ще в Подебрадах й що лягло в пам'яті на віки вічні. Такі ж сніги по коліна, тільки й різниці, що не в Карпатах, а в далекій Албанії. Але сніг, та ще по коліна, всюди й завжди є й лишається тільки снігом. Та ще коли в нього ступати в слабеньких черевиках! Тоді він лишається у пам'яті!

Та авангард з паличкою та портфелем уже в теплій хаті сидів та журився етапом, якого в дорозі застала ніч, а сніговія й не переставала. З ліхтарем у руках ішла начальниця етапу по невідомій дорозі серпентинами вгору та вгору, а потім уділ та вділ! І це все на невідомій дорозі, засипаній снігом, що жодної дороги взагалі не було видно.

Тож зрозумійте, читачі цих рядків, хто мав право на нагороду в даній акції, чи боєвий авангард, чи начальниця етапу?!

Коли тепер пишу ці рядки, родина Регенів стоїть перед завданням здобути Вашингтон, і хоч їхні завдання абсолютно неспівмірні з колишніми нашими здобуваннями верховинських сіл, але мені чомусь пригадується така «боєва акція», й мені стає жаль усіх, хто з тих чи інших причин мусить покидати насижене гніздо й мандрувати на будьяке краще чи гірше, але і н ш е. Це,

мабуть, тому, що, будвши осілого роду, не довелося самому продовжувати традиції роду, а мандрувати, мандрувати без кінця. Та осісти там, де ніколи не збирався осідати.

Досвід начальниці етапу придався і в дальших акціях! Знову ж таки дар від Бога, який все, що дасть, то дасть на добро. Все йде по лінії праукраїнського, прадавнього досвіду. Вірність йому от так непомітно й зберігається на вічні часи.

ЖИТТЯ — БУТТЯ ВЕРХОВИНСЬКЕ

Виростав я в умовах «вікторіянських», коли багато дечого замовчувано, але ці рядки пишу в умовах американських, в останньому десятилітті двадцятого століття, тому й пишу нступні рядки так, як їх тепер пишуть.

Я, як учитель, одержував від управителя школи каталог учнів, у якому були переписані всі учні моєї кляси. Тому, що в селі було багато родин з тим самим прізвищем, то до офіційного прізвища додавалося прозвище, по-вуличному, як колись у нас казали.

Перша наша зустріч, учителя з учнями, з того й починалася, що викликав кожного учня чи ученицю та перепитував усе, що було в каталозі записано. Як називається тато і як ім'я мами, чи вірно подано прозвище і т.п.

В селі всі і все знають, в тому числі й діти все знають, тому при питанні про батька дитинча змовчувало якусь хвилину, а вся кляса рапортувала, що вона не від тата, а від Балтовича! І таких у клясі було декілька. Хто такий був Балтович, то для мене вже не була таємниця. За Першої світової війни мало що не всіх мужчин покликано до війська, а в селі в той час був учитель на прізвище Балтович, який і виконував у селі роль когута серед сільських курочок. З того лишилися й наслідки, які стали моїми учнями й ученицями.

Про того Балтовича оповідали й таку історію: приходить до нього молодиця-солдатка й каже, що вона спала би з ним, але так, щоб дітей не було. Учитель погоджується на таку умову й припрошує її випити такий середник, від якого не буде дітей. Наливає їй повну склянку рицинової олії й припрошує її, щоб чим скоріше бігла поза школу!

В іншому селі, в іншій клясі сидить маленька, гарненька, мов янголятко, учениця першої кляси. Питаю її про батька, вона мовчить і при тому заливається рум'янцями, а кляса у весь голос відповідає за неї, що то не її тато, бо вона не від тата, а від любаса,

бо її мама має любаса!

Два учні сидять рядом, виглядають мов близнята, такі подібні до себе, що я майже ніколи їх і не міг розрізнити. При питанню про батьків також мовчать, а за них кляса мене інформує. Живуть вони в одній великій хаті, їхні мами — то рідні сестри, а батько одного з них виїхав до Америки, а батько одного із них є батьком і того другого, може, навіть у ту саму ніч робленого, бо дати народження в обох хлопців тотожні.

В тому районі, в якому була моя школа, відбулося весілля, й після шлюбної ночі я був мимовільним свідком, як діти, і хлопці, і дівчата щось критично висловлювалися про шлюбну пару та їхнє поведження в пошлюбній ночі. Це було зимою, в хаті населення мало що не вісім осіб, ніякої комори для молодих там не практикувалося, молоді лягали на ліжко, а решта родини тулилася на лавках та на печі.

Моя колишня учениця в неповні 15 літ попала в око сусідові, старому кавалерові мало не в сорок літ і мають побиратися. Дівчину возили до лікаря, щоб признав її зрілість до подружнього життя. Дівчина була гарна й добре розвинута, тому лікар її признав гідною бути жінкою. Вона була в нашому близькому сусідстві, тому часто здибалися, й я раз її запитав, чи вона не боїться?! А чого б я боялася! — задьористо вона відповіла мені. Себто, дівчина почувала себе зрілою не тільки фізично, але й психологічно, нехай їй щастить! А що різниця віку трохи завелика, то там же існують і любаси, наявність яких законні чоловіки не приймають аж так трагічно!

Досить верховинців поїхали до Америки в майни заробити грошенят, щоб прикупити якийсь ланок землиці. Поїхав і Данилюк. Працював тяжко, а кожну вільну копійчку посилав додому з тим, щоб Данилючка шпорувала. По якимсь часі повернувся Данилюк з Америки, а купувати ланок нема за що, бо в міжчасі Данилючка з легінями, з любасами пропила грошенята мало не всі, бо весело попожила та пила лиш солодку «зорівку», як там називали лікери. Стусонув Данилюк пару разів Данилючку під ребра, й на тому справа скінчилася.

М'ясниці там кінчалися танцювальними розвагами, які з німецького там називалися «фошанки». Мельник припорошений борошном, і не до розваг йому, зате мельничиха не від того, щоб на всіх фошанках побувати, з легінями потанцювати, а після півночі (це вже фактично піст настав!) ще й на снігу з легінями покачатися. Застудила нирки, й має клопіт мельник возити свою

мельничиху по лікарях. А недалекий сусід Рогач усе й роз'яснить, мов на сповіді, а коли йому доводиться з самою мельничихою вступити в конфронтацію, то та йому не піддається аж поки він не нагадає їй про легінів, сніг і хворі нирки. Це його останній аргумент, якого мельничиха ніяк не витримує, й на цьому їхні дискусії кінчаються!

Американська нація, беручи її політично, а не біологічно, — це немалий конгломерат з багатьох народів різних рас з різними їхніми властивими звичаями, традиціями у в с і х ділянках життя.

Кажуть, що статевий лібералізм властивий на первісних стадіях людського роду. Коли ж ми тепер свідками американської цивілізації на найвищому рівні, з сексуальною свободою більшої, ніж була у первісних суспільствах, то чи не є вона синтезою з усіх складових частин американської нації?!

Може, якраз англійський пурітанізм, «вікторіянство» в демократичний спосіб, по закону механічної більшості перевищили складники з тих простіших елементів, в тому числі й представників наших верховинців, які завезли до Америки ідею любові, а не засушених вікторіянських дівчат?!

Імпорт є імпорт, і американізація не вся постала на території Америки!

Культура людей залежить від того, як чоловіки ставляться до жінок. На Верховині, за наших часів перебування там, жінки були досить упосліджені. Прикладом нехай послужить наш сусід Микола Шадей (брат поета), який одружився, взяв собі за жінку надзвичайної краси дівчину Анну. Її краса мала би рівнятися з Венерою Милоською, а чому я рівняю її аж з Венерою? Так це тому, що вона мала ту красу якусь таку мармурову, холодну, як камінь, без іскорки тепла. На ній ми переконалися, що, щоб бути гарною, не треба бути красивою, вистачить бути милою, приємною, симпатичною. Себто, Анна була красивою, але не гарною! Парадокс?

Колись Микола приніс із крамниці оселедця, в тих часах і в тих умовах це був не абиякий люксус. З'їв його, а кісточку дав облизати Анні, отій мало що не Венері Милоській. Це був яскравий приклад тамошнього ставлення чоловіка до жінки та ще в молодому віці!

Від такого ставлення чоловіків до жінок у жінок і розвинулася певна форма незалежності, хоч би в матеріальній ділянці. Жінки там мали свої власні гроші, про джерело яких чоловіки не знали й

не цікавилися тим джерелом! На жінці часом появлялася нова пілка (фартух), й чоловік не знав, звідки вона взялася. Це часом спокушало жінку здобути таку пілку чи хустину нелегальним способом із сторони. Приблизно так, як старий жид спокушав верховинку й пропонував їй «сухі гроші!»

Міцне подружжя буває тільки тоді, коли у подружньої пари спільні гроші і прибутками, і видатками! Це істина!

Споживання алкоголю у верховинців — це дуже поважна справа. В наш час при масовій грошевій біді мало хто міг собі дозволити випивати коли хотів і скільки хотів. Якщо й випивали, то хіба такі жертви, які вже попали в лабеті корчмаря й допивали належні їм рештки (за якийсь ланок!)

Одну таку жертву я зустрів був у корчмі Фрідмана, який уже був під градусом, а тому, що п'яниці — добрячий нарід, то він і силував мене вихилити чарочку. Я так рішучо відмовлявся, казав, що ще не народився той, хто міг би присилувати мене випити, коли я не хочу пити! Бідний Федур аж рота роззявив із здивування, що хтось відмовляється від такого добра, як погарчик паленки і заявив, що він такого пана ще не бачив!

Але алкоголь таки спокусливий, тому були випадки на Верховині споживання денатурату, який називали «миндрою». На продаж чехо-словацького денатурату були якісь там обмеження, й не кожному його продавали. Але під боком була Польща, де миндру продавали вільно, за 5 кч п'ятилітрову бляшану банку. Імпортом миндри із Польщі займався знову ж таки наш сусід Петро Шадей (також брат поета).

Як я його не обробляв, щоб не робив такого, бо тож небезпечно, від миндри можна осліпнути або й отруїтися на смерть. А він боронився тим, що він нікого не силує купувати, хто хоче, той нехай і купує, а хто не хоче — нехай не купує, така була його філософія. Та Боже Провидіння жорстоко його покарало: одного разу він прибув із Галичини з черевним тифом, від якого й помер незабаром у Мукачівській лічниці. Хоч був він легінь у 25 літ і здоровий, як ведмідь! Ще один випадок Божої справедливості!

На Верховині я не зустрів випадків, щоб хлоп'яча молодь гуртувалася у якісь нестатутові організації, як це бувало по селах Великої України. На Верховині дорослі люди зустрічалися по хатах (маю на увазі зимою) і там собі політикували вволю. Здається, не було світових проблем, яких там не обговорювали.

Хто мав зайві грошенята, заробив у лісі чи на фабриці, то такі

сходилися після Служби Божої в церкві, в крамницях, в приватних і кооперативних, і там купували за одну крону «колача», як там називали білий хліб, до нього солонини також за крону, а в піст, замість солонини купували леквар (мармеляду), яким мазали хліб.

Добрий тон вимагав не їсти, просто кусаючи хліб, а треба обов'язково мати кишеньковий ніж, і таким ножем відрізувати хліб та солонину по кавалочку й таким способом споживати.

На таких зборищах дорослих поступово появляються й молоді хлопці віком в 15-16 літ, але такі, що вже заробили й мають при собі якусь копійку, й можуть собі дозволити також купувати колач та солонину або леквар. Дорослі їх приймають більш-менш прихильно, не без того, що часом пускають у їхній бік шпильки. А хлопці більше прислухаються до розмов дорослих і не спішать встрявати в розмови дорослих. Отже, колач — білий хліб, солонина або леквар, різати ножем, а потім їсти.

Але більшої різноманітності, як на Верховині, мабуть, ніде нема, бо звичайно кажуть: «що край — то звичай», а на Верховині можна казати: «що зворина, що долина — то й інший звичай.»

В селі Нижнім Студенім перед Великоднем у великій, просторій крамниці Янкіша повно людей, свої, але є й чехи. Гірчицю там не продавали в маленьких посудинках, а розважували з великих посудин. Прибраний син Янкіша Іцько якраз відважує бажану кількість гірчиці якійсь чешці, дружині жандарма.

Якийсь легінь, років із 20, питає: «Іцьку, а що то таке?» Іцько відповідає: «А то пани беруть ід м'ясу!» Іван, таке було ім'я того легіня, скривився, щиро плюнув на підлогу (таке там практикувалося!) й заявив: «Я тото никда не їв і їсти не буду!»

А в недалекій зворині, в селі Голятині на зборищі дорослих і легінів купують за крону колача, за крону солонини й за якийсь там сотик гірчиці, яка їм смакує! Мастять нею солонину й оближуються від того, що її малувато!

Як тепер совєтська влада в західних областях України ніяк не може увести в користування лазні, так давня Польща (ще перед 1939 роком) не могла акліматизувати санітарні убікації, обов'язкові на сучасному етапі нашої цивілізації. Які, хоч і були, та ще й побілені вапном, але то лиш для поліційних ревізій, а ходилося й далі поза стайні.

Чеська поліція на Закарпаттю, спеціально на Верховині, не

робила собі зайвих клопотів. Теоретичний примус був, але за недодержання того примусу ніхто нікого не карав. Ходили люди поза стайні, ходили верховинці й у стайні, робили те саме й серед білого дня серед вулиці, як перед моєю школою о третій годині пополудні!

В одному селі, це була Новоселиця, практикувалося й таке, що на гряді під капусту валяли купку за купкою рядочками, щоб рівномірно вкрити всю грядку. Це так само робили серед білого дня! І навіть біля моєї школи о десятій годині ранком, коли я якраз випускав дітей на велику перерву! Ніхто тим так не переймався, як я оце тоді та й тепер для закріплення історичного факту занотовую на папері!

Неспроста одного разу в долині ініціативна група селян, без участі «панів», пробувала організувати свою селянську партію і в програму політичної партії вставили один із ближчих пунктів вимогу, щоб на торговищах були публічні виходки.

Якось одного разу ми, себто професори Мицюк, Доманицький та нас гурток їхніх ближчих співробітників, з'їхалися на побачення на відпусті в Росвигові біля Мукачева. Народу там зійшлося грубі тисячі, й ми не могли протиснутися крізь браму до церкви. Тоді проф. Мицюк повів нас в обхід довкола гори, на якій стоїть той монастир. Гора поросла кущами та деревами. За якусь хвилину проф. Мицюк гукає: «Завертайте, проходу нема!». Чому — зрозуміло! Так ми ані в церкві не побували, ані обійти її не змогли! А ми ж були дослідники Закарпаття! Дослідили!

Високу політку, то ми й на папір, а для людських справ нема місця на папері!

Я й за мотто ужив слова «Гори сині, ріки чисті». Що гори сині, то правда, але щоб ріки були чисті, коли вони своєю природою знаходяться внизу рельєфу, то на це треба буйної фантазії верховинського фолкльору!

У Ж Г О Р О Д

Року 1920 я закінчив Учительську Семінарію в місті Олександрівську на Запоріжжі, а свідоцтва про закінчення семінарії не одержав відразу ж, бо, може, не були ще свідоцтва готові, чи, може, бракували якісь там підписи, а урочистого закінчення школи тоді не практикували. Всі ж абсолюенти поспішали по домах у свої рідні села, а я поспішав у повстанці,

тому остаточного свідоцтва про закінчення семінарії я так і не одержав. В кожному разі, дома його не було.

Відколи я став громадянином Чехо-Словаччини й почав уже учителювати, як помічний учитель, передо мною відкрилася кар'єра дочасного учителя, з тим, що я вже мав відпрацьованих 20 місяців праці в народних школах і мав право голоситися на іспит учительської спосібности з тим, що після успішного іспиту я матиму право одержати працю дефінітивного учителя в народній школі на Закарпаттю з українською мовою навчання.

А щоб мати підстави голоситися на іспит учительської спосібности, треба мати свідоцтво про закінчення учительської семінарії, якого я й не мав. Написав я батькові листа з проханням відвідати мою семінарію й попитати про моє свідоцтво. Від батька я мав (і тепер ще їх маю!) три листи в тій справі, з яких я довідався, що семінарія не існує, що все, що було по різних установах міста, зсипано до купи в місцевому архіві, так що з того нічого не можна знайти, хоч би й було бажання шукати, а коли ані того бажання пошукати не було виявлено, то лишалася ще одна можливість: самому особисто з'явитися в місцевий суд з двома-трьома свідками, які би посвідчили, що я року 1920 закінчив учительську семінарію, й суд на підставі зізнань свідків видав би рішення, що я згадану семінарію закінчив, і таке судове рішення цілком вистачало б замість свідоцтва.

Але оте «особисто» виключало всякі надії на одержання мого сурогату свідоцтва. Нема ради, треба ставати до іспиту учительської зрілості і шойно після того до іспиту учительської спосібности. В той час для мене легше було б зробити докторський іспит, ніж іспит учительської зрілості, в якому були й іспити із музики та співу. Це так подіلالо на мене, що з того часу я просто хворобливо бережу кожний папірець з печаткою! Тому мій архів такий багатий!

Але я мав посвідки з українських дипломатичних місій в Букурешті в тому, що я був учнем Учительської Семінарії в Олександрівську, а з такої ж місії в Празі я мав посвідку, що я закінчив 1920 року Учительську Семінарію в місті Олександрівську. До того я мав матуральне свідоцтво за Реальну Школу з Подебрад.

І на підставі цих посвідок я подав прохання до Міністерства Шкільної Освіти ЧСР в Празі, щоб мені або простили іспит учительської зрілості, або хоч звільнили з деяких предметів. Мене звільнили з численних предметів, і так я, заплативши

наперед усякі поplatки за іспити в сумі 248.00 кч, полагодив усякі формальності, як наприклад, платну відпустку із школи на час 4-9 квітня 1938 року і опинився в столиці Закарпаття, невеликому, але дуже приємному, щоб не сказати гарному, місті Ужгороді.

Справа з побутом була нескладна, бо наш подебрадський колега, економіст Олександр Жихович мав притулок, в якому можна було переспати й попоїсти за невеликі гроші.

З Подебрадців там зїхалися на ту іспитову сесію Микола Кушніренко, Григорій Єфременко, Олена Романовська та, може, ще хтось, яких зараз не пригадаю.

Іспити пішли нам не так уже й погано! Про себе скажу: я був тоді в розцвіті літ, було мені 36, був я начитаний, шкільну практику мав недавно. Всі писемні праці я виконував, може, завжди першим, а може одним із перших, і до десятої години я вже був вільний. Здавши свою писемну працю іспитовій комісії або відповідному членові комісії, я вертався до свого столу, писав своїй найдорожчій листівку-звіт про мою останню добу й мав подостатком часу пізнавати прегарне місто Ужгород.

Критичні для мене предмети музика та спів зійшли мені легше легшого! Із співу я блискуче відповів, які пісні співають мої учні, а з музики викрутився ще краще. Недалеко стояло відкрите піаніно, а може, то був фортеп'ян, хто його знає та хто його пригадає?! Я підійшов до нього з величною міною не менш, як якогось Яші Хейфеця, й недбало проїхався пальцями по клавішах так, що з того вийшла якась гама, чим я й виявив неабияку ерудицію на музикальному поприщі. І цього було досить! Ну, а всього іншого то вже не мені боятися!

Рукопис мій не дуже то гарний, і тому, подаючи свою писемну працю проф. Бірчаківі, я трохи скривився й перепрошував його, що я краще й не зможу написати! А він був цілком здивований моєму перепрошенню, бож написано цілком добре!

Трохи не така вже проста справа була із задачею іспиту з релігії. Ми, православні, могли б здавати Закон Божий, якщо захочемо, греко-католицькому катехетові, або можемо йти до російського православного ієромонаха Аверкія, який оце недавно помер, як єпископ, в Америці.

Пішли ми до нього групою, троє нас, Кушніренко, Єфременко та я. За річку була маленька, гарненька церківця, точна копія Василя Блаженного в Москві. При тій церковці мешкав наш екзамінатор о. Аверкій. Як тільки ми туди ввійшли, нам назустріч показався старший пан, ну, зовсім тобі старший брат генерала

Скобелева, за ним старша пані, того ж самого покоління, а тоді показався їй сам отець Аверкій, достойний святець з очима, стало потупленими вниз.

Побачивши такого старого «скобелевця», ми відразу прошепотіли «архів русскої революції» їй, відповідно усміхаючись, приступили до іспиту. Першим почав Кушніренко, який задав тон, уживаючи унтерської мови, якої він і сам не знав, і з того вийшов сміх. Далі вже чомусь і ми двоє почали відповідати по-російському, нас ніхто не попередив, що можна відповідати їй по-українському. Як ми не намагалися бути поважними, нічого з того не вийшло, сміх був сміхом.

Питання були легенькими, сама тобі азбука з релігії. Я, перераховуючи дванадцять свята, забув, як треба назвати Спаса, і кажу йому Спаса, а він мені: так, празник Спаса ілі Преображеніє Господне. Своїм бездоганим ставленням до нас о. Аверкій вже тоді викликав у мені щире покаяння. Ніколи в життю, ні при яких нагодах не доводилося мені почувати себе винним ні перед ким, як перед отцем Аверкієм. Коли довідався, що він перебуває в Америці, стало мав бажання зустрітися з ним і висповідатися перед ним. Але так ніколи їй не сталося, і цей гріх мій нерозкаяний понесу з собою на той світ.

Цей єдиний момент псував мені добрий настрій з перебування в місті Ужгороді. А тішитися в Ужгороді було чому! Був місяць квітень, у тому краю він дуже гарний, значно кращий, ніж у «нас», на Верховині. Засидівся я в «горах і століттях», послуговуючись в даному випадкові точним словом Івана Ольбрахта, що мене просто потягло на вулиці міста, яке хоч і невелике розміром, але настільки урбанізоване, що було для мене цілком іншим світом, відмінним від того, в якому я перебував уже сім років.

Річка Уж вигнулася таким гарним зігзагом, що навіть забувається їй прощається їй така противна гадюча назва. Береги її упорядковані, так би мовити, цивілізовані, зовсім не те, що наші верховинські Ріка та Теремля. Вони також гарні, але своєю дикою красою вони цілком відмінні від цивілізованої краси Ужа. А я ж в Ужгороді був у полоні цивілізації, тому моя перевага в оцінці краси була на боці Ужа.

Вулиці, хідники, маса зелені, це все було те, чому так служили мої очі, тому я кожную мою вільну хвилину тинявся по місту. Заглядав на старовинні будови, оглянув замок зблизька, оглянув катедральний собор, синагогу, модерні будинки, яких набували чехи, як приватних мешканевих домів, так і урядових будинків,

серед яких величаво репрезентувався будинок Красього Уряду, який виконував свою ролю чехам, мадярам, і тепер не змінилися його урядові повинності.

Я вже звик, що наші українські міста неукраїнські. Той самий неукраїнський загал спостерігав і на вулицях Ужгороду: жида, чехи, мадяри, й щойно на базарі була Русь, яка мала незабаром стати й на віки вічні залишитися Україною.

Та я, одна скромна особа, на вулицях Ужгороду не збирався українізувати населення Ужгороду! Для цього мали прибути солідніші від мене сили: народна стихія, пробуджена одного прекрасного ранку й підтримана братами з усіх закутків нашої Рідної Землі.

Поки що об'єкти мого зацікавлення були значно скромніші, але мені, як верховинцеві, вони були відкриттям, мало що не відкриттям нових континентів для людства. Цим я маю на увазі продукти сільського господарства, які принесли й привезли на базар господині й господарі довколiшніх сіл. Не кажу вже про гарні яблука йонатани, але навіть таку моркву не доводилося бачити роками, я всього не буду й перечислювати, тільки зазначу, що все було таке дешеве, що за 5 кч можна накупити повний кошик, що його ледве чи й донесеш додому.

Чи читачі цих рядків уявляють собі, яка це лахва для людей із сталою платнею?! (Для чехів урядовців, яких був повний Ужгород і які ще нарікали на свою долю!)

Та не лише продуктами сільського господарства я зацікавився, бо не меншу увагу я присвятив також продуктам цивілізаційного промислу, яких було подостатком, але, як ужгородського ринку збуту, то досить невисокої якості. Але мені, знову повторюю, як верховинцеві, кожна бляшка, кожна булавка були не абиякими здобутками.

Це я мав на увазі, коли вибирався їхати до Ужгороду, тому й позичив собі гроші у Петра Дучимінського, управителя школи в Синовиру та батька Оксани, нашої родинної приятельки й колегині по студіях. Тому й купував усе таке, що нам на Верховині бракувало, чи щось до кухні, чи взагалі до хатнього господарства, чи якусь гарну матерію Дружині на хатній халатик, а ножиці, куплені тоді в Ужгороді, й досі служать мені в суперцивілізованій Америці. На закінчення ще я відважився купити Дружині й годинничок на руку за якусь казково дешеву ціну, про яку в нас казали б «трьохкопiєчна ціна»! Багато всяких потрібних дрібничок тоді я накупив та напхав ними валізу, також

позичену в Дучимінського.

Але, перебуваючи в місті, де існують українські книгарні й не купити української книги, то не був би я. Тому заглядав до книгарні Мурашків, про що я вже згадував, а також заглянув і до книгарні Тищенко-Сірого, який був сталим, постійним, я б сказав, безсмертним книготорговцем. Тому й у нього купив якісь книги. Їх я вважав найкращим даром, який я привіз на нашу Верховину з поїздки до столиці Краю.

На іспитах я зустрівся з паном професором Іваном Панькевичем, моїм добродієм-заступником моїх інтересів у столиці Краю. Котрогось дня він призначив мені для візиту йому та його родині у вечірніх годинах. В Ужгороді я появився в своєму «найкращому» темносиньому костюмі, в якому я «парадував» ще в Подебрадах. Моя начальниця етапу підпрасувала його, підцерувала його, і вирушив я у похід на здобуття Ужгороду.

Не всім так гарно поводитися в Ужгороді, як чехам, були й наші упосліджені земляки, тому не було чому дивуватися, якщо зустрічав когось подібного мені самому. Але і входячи в гарний домок панства Панькевичів, також із сталою платнею, трохи, може, й кліпав очима, але в приязній атмосфері культурних людей чоловік очунав і вже почувався вільно.

Присутні були професор, його пані, казали, що дещо старша від нього, що мене зовсім не цікавило, та їхня доросла донька, яка, здається, на той час ще студювала. Гостили мене підвечірком, на який подали по-чеському висловлюючись, «обложеними хлібчиками», себто скибочками хліба, на яких наложено немала різноманітність всяких благ з перевагою або сирів, або м'ясив, або рибних продуктів. Тому, що вони не покриті іншою скибкою хліба, то їх і невільно називати сендвічами.

Та диво було не в тому, як називати ті хлібці, а в тому, що господарі почали їх їсти при помочі ножа й виделки. На це я зробив великі очі, але не сказав нічого, тоді господар дому відклав ножа й виделку й узяв в руки хлібця й почав так їсти. За ним послідували й решта осіб. Я не брав слова на цю тему, а мовчки смакував щось з сиром та з сардинками, себто щось винятково смачного.

За столом багато не розмовляли, а після підвечірку професор показав своє «святая святих» — свій кабінет, який сховано від решти дому тим, що двері до нього були так само замальовані, як

і стіни їдальні.

Як ми туди увійшли, то мені аж очі розгорілися! Всі стіни заставлені полицями аж до стелі, на них повно книг, так що нових нема куди вже й ставити. То було щось спокусливого для мене, було на що глянути, пізнати було, що людина працює науково.

Я в той час збирав слов'янські назви рослин, і пан професор позичив мені два товстющі томи словника словінсько-німецького й німецько-словінського. З них я ще встиг повиписувати рослинні назви й словники повернути їх власникові.

Вже не раз я згадував про те, що чехи мудрували й занедбували істину, що населення Підкарпатської Русі — це саме справжнє населення українського роду, й мова того населення — сама справжня українська мова.

Та не хотілося їм демонструвати українство на Підкарпатській Русі, тому хоч окремим відмінним правописом намагалися плекати межу між Україною та Закарпаттям. Автором того правопису, застарілого, архаїчного зробили урядові чинники проф. Івана Панькевича, з чого цілковита історична ганьба падає на чехів-колонізаторів, а не на скромну особу науковця-емігранта на своїй землі!

Наскільки я пізнав проф. Панькевича з нашої взаємної переписки, з його наукових праць і тепер ще й особисто, то нічого, крім цілковитого позитивного признання йому не висловити. І не судити його писакам, які не знають дійсних умов життя та праці на Закарпаттю під чеською владою, які ані самого проф. Панькевича не знали. Саме тут придалася б засада — писати лиш про те, що знаєш якнайкраще, а за кожну написану думку можеш відповідати.

Всюди, де перебуваю, намагаюся відвідати й тамошні цвинтарі, вони є свідомством культури даного населення. Тому побував я й на Кальварії, як в Ужгороді називають цвинтар, а ще точніше, ту дорогу під гору, яка веде на цвинтар і вздовж якої представлені окремі епохи хресної дороги Ісуса Христа на Голгофу.

Цвинтар ужгородський у найкращому порядку, але мадярщиною так і несе від кожного кутка, бо мало не в кожному камені глибоко викарбована столітня мадярська історія. Тепер там советська святиня з могилами та пам'ятниками поляглим советським воякам, які загинули в боротьбі за визволення Закарпаття з мадярської неволі.

Ночував я і столувався у колеги Жиховича, який мав місце

може, на який десяток гостей, тому він не міг мати втрати, коли б я, скажемо, один раз не повечеряв у нього. Це я веду до того, що зустрів на вулиці колегу лісівника Івана Стельмашенка з дружиною, колишньою Зіркою Воронкевичівною. Розговорилися, вони мешкають десь у закутках, в яких я їх так і не знайшов. Перебувають у великій біді, бо без праці, лиш дають принагідні обіди й мене запросили до себе на вечерю.

Я радо погодився, і при всьому моєму щирому бажанню їх відвідати й дати заробити оту нещасну крону чеську, яку можна було б заробити на вечері одної особи, але, на превеликий жаль, я їх ніколи не знайшов, де вони мешкали.

Це все невеликий епізод, але ж який характерний до тої біді, в якій доводилося перебувати нашому братові-емігрантові на своїй землі, коли такий скромний зарібок мав таке велике значення. Цей випадок я з великим сумом поніс у життя й ніколи його не забуваю й дуже жалію, що так сталося!

Отець Доктор Августин Волошин, директор учительської семінарії, був головою іспитової комісії. Він приймав іспити з педагогічних предметів і після іспиту любив поговорити. При розмові з ним я помітив, просто відчував його людську доброту, в ньому було щось батьківського, недаром він виховав не одну сотку учителів і крім педагогічної діяльності виявив свої якості на громадському та політичному полі. І коли про нього широко говорили «батько Волошин», то це не був порожній звук, бо насправді це був масовий вияв глибокої пошани до заслуженого громадського діяча, до провідника народу.

І коли вітри історії розвіють те велике нещастя, яке понасілося понад нашою землею, то ім'я батька Волошина одне з перших буде повернуто на його заслужене місце. Площа в Ужгороді, така зневажена іменем світового кровопійця, буде гордо носити ім'я батька Волошина.

Довідавшись, що я з Подєбрад, він ще лагідніше розговорився зі мною, згадував тих подєбрадців, яких він уже зустрічав. Я йому віддячився тим, що пригадував, що в його рідному Келечині 6. квітня 1932 року я мав доповідь про позашкільну працю учителів народних шкіл.

Так я й відійшов від нього з глибоким враженням від нього як особи, так і діяча.

Свідцтво про складення іспиту учительської спосібності для народних шкіл ч. 12, рік 1938 з датою 30. квітня я одержав пізніше поштою, а сам появився в останньому місці осідку на Верховині в

Синовиру дня 9. або 10. квітня 1938.

І передо мною відкривалися широко двері для кар'єри учителя народної школи на Закарпаттю. Я вже міг собі вибрати село десь ближче до міських центрів, десь у долині, щоб не тужити за якоюсь там картоплиною чи морквиною, не згадуючи вже винограду чи яблук! «І перед нами стане світ, як двері», — казав чи писав якийсь там поет!

А поки що треба розпаковувати валізу, привезену з Ужгороду, та доручити по призначенню всі ті скарби, які в ній були привезені. Це була справа не така проста, бо відповідно до цінності тих скарбів, то й церемоніял доручення їх був винятковий, й, напевно, жодна пошта в світі не має подібного способу доручення!

Поперше, адресатка мала відвернутися від доручителя й від пакунка, а доручитель виймав із валізи предмет за предметом і за кожним разом закликав адресатку обернутися й одержати адресовану їй річ. Таке доручення тривало мало не з годину, й за кожним дорученим предметом, замість розписуватися, адресатка в різних інтонаціях охала або ахала, одержувала предмет в руки й відразу не знала, що з ним робити й куди його примістити. Бо різноманітність доручених предметів була велика. Були там різні потрібні предмети до хатнього користування, були матерії на суконку, на домашній ранковий халатик, а що ще більше, то вже ані в списках «пошти», ані в людській пам'яті не збереглося.

А при останній процедурі доручення адресатка мала не тільки відвернутися, але й очі зажмурити. Бо до її вуха був притулений отой трюхкопієчний годинничок, який був уже згаданий в повищих рядках цього літопису. На оте годинникове «тікання» реакція була така, мов би зараз має вибухнути годинникова бомба й рознести цілий світ, а не тільки нашу убогу кімнату!

Бо «ті-ті-кав» перший годинник у життю, тому його зустріто було з такою винятково несподіваною радістю. Пізніші золоті годиннички й навіть з діамантами були сприйняті спокійніше.

То був найдорожчий годинник у світі, такого ніколи не мали ані Барбара Гютон, ані Ліз Тейлор! Ужгород виконав роль такого Ельдорада, яку не могло б виконати навіть справжнє Ельдорадо!

Л І Т О 1 9 3 8 Р О К У

Це було наше останнє літо на Закарпаттю. Тим самим глибше воно залишилося нам у пам'яті. Упорядкувавши наше правне

положення, відпрацювавши кінець учбового року, почували ми вже легше на душі й на тілі. Тим більше, що до спільної нашої родинної скарбниці добавилися й заробітки Дружини.

Останні два місяці шкільного року вона попрацювала в школі в Копашному-Полянні Хустської округи. Це вперше ми розлучилися на так довго, бо звичайно ми були нерозлучна пара.

Але вже на Зелені Свята я поїхав відвідати її на «хуторі». Автобусом треба було доїхати до Драгова, а Драгове — це не просто тобі село, а рідне село Пана Степана Росохи, оце вперше згадано його прізвище без докторського титулу, може тому, що це не він згадує своє прізвище?!

А з Драгова через верх, і за якусь годину пішки я вже в райському куточку української землі. Довкола верхи, а внизу поміж ними Поляна, частина села Копашного. Там таке тепло, благодать, що нам на Верховині ніколи й не снилося!

Господар мешкання моєї дружини був молодий українець, років з тридцять, побував у копальнях у Бельгії, побачив світа, заробив трохи грошенят, вернувся додому й давай удосконалювати своє скромне господарство. Садив щепи морелів і броскв, заклав плянтацію полуниць, за всяку іншу городину нема що й згадувати. Все це риночний товар, товар не буденної ціни. Все це був вплив Бельгії, що виявився таким корисним аж в такому далекому куточку української землі! Наглядна користь з перебування на чужині.

Перебувши три дні в Копашному, я почував себе напевно краще, ніж тепер відчувають себе мої земляки з Пенсильвенії, побувавши на Флориді.

Чи тим разом, чи, може, яким іншим, повертаючи автобусом додому в Синовир, я сидів у автобусі напроти молоденької, винятково дуже гарної жидівочки років 25-27 віком з немовлям на руках. Кучеряве її немовля лежало спокійно, може й дрімало, але нараз почало подавати голос.

Молоденька мама знала, що то значить. Розіпнула гудзики блюзки, під якою була сорочка з прорізом, який там мають усі жінки, чи християнки, чи жидівки, яким доводиться годувати немовля груддю.

Ця жидівочка була невісткою одного дуже заможного синовирського жида, себто дещо з вищого суспільного щабля, але в таких природних справах, як годівля власного немовляти груддю, нема різниць. І хоч жидівочка трохи почервоніла, що їй було до лиця, витягла із-за пазухи цицю, до якої немовля й

прислалося.

В тамошніх умовах таку картину можна було спостерігати не раз і не двічі, але вони аж такого враження на мене не зробили, бо то були прості селянки, в простій одежі, звиклі до того, що вже й при сторонньому чоловікові не червоніли.

А в цій сцені краса, рум'янець, соромливість так вбилися мені в пам'ять, що я вже не пам'ятаю, чи цим разом, чи яким іншим разом, але так перейнявся цим образом, що зрозумів усіх великих малярів, які в даному випадкові малювали б Мадонну з дитиною.

Я ж під впливом баченого написав реферат на Свято Матері й послав його до Шкільного Інспекторату з проханням розмножити його і розіслати по школах для використання при святкуванні Дня Матері. Інспекторат подякував мені за реферат і пообіцяв використати мій реферат в майбутньому, бо цього року вже було запізно. Як відомо, День Матері згадують в другу неділю травня місяця.

Ще немаловажна подія сталася цього літа. Мене, як новоспеченого громадянина Чехо-Словацької Республіки, покликали до призову, або по тамошньому «на обзир»! Напередодні дня святого Юрія Переможця 5. травня 1938 року я появився перед комісією, яка мала оцінити мене, чи може бути з мене вояк, чи ні?

Питання дуже важливе. Мені минуло 36 років життя, я вже не молодий, але й не старий. Здоров'я мені не бракувало, тому й не дивно, що я став «здібний» бути вояком чехо-словацької армії. Але з приміткою, що вперше з'явитися на випадок мобілізації. Так що я появився додому і як вояк, і як не вояк. В кожному разі з позитивним наставленням до тієї всієї справи.

Перед комісією ми стояли всі як один у костюмах Адама. Переді мною стояв один жид із Новоселиці віком 38 років. На запит одного члена комісії, чому він так пізно явився перед комісією, мій попередник відповів, що він не знав! І при тому мав таку невинну міну, як те немовля, що в автобусі ссало груди своєї мами!

На подібне питання я мав готову відповідь, що я недавно щойно став громадянином Чехо-Словацької Республіки. Один легінь із Ляхівця порядно шкандибав. Запитали про нього старосту його села, що робить той хлопець, коли він аж так шкандибає, староста відповів, що він є сільським листоношею! Взяли того листоношу до сусідньої кімнати й там десь він одержав від жандармів по-під ребра й вийшов звідти цілком

готовий до служби у війську.

В покликанню перед поборову комісією були вказівки, що та як, і зверталось велику увагу на те, щоб усі явилися чисті. Щодо цього параграфу, то мало хто його дотримав. Бруд, як леп, був мало що не в кожного на колінах і між лопатками. Недаром там покійників мусять сугубо шурувати віхтями соломи.

І пишучи ці рядки року 1981, не дивуюся, коли советська влада в Україні має сталі клопоти з лазнями в українських селах, де їх стало й вічно саботують, не будують, не добудовують, не ремонтують, себто сприймають, як щось чуже, стороннє, непотрібне. Мабуть, степовий клімат, бідний на воду, так вплинув на українську вдачу, що хоч співай: «отречемся от серого мила, перестанем у баню ходіть», як співали в революцію 1917 року.

Коли ми стали вже твердими ногами і почали веселіше дивитися на світ, то потягло нас і в так званий ширший світ. Себто до Синевирського озера. Бо в Синевирі такі круті гори, що на невеликі короткі прогулянки нема місця, хіба лиш вниз села на пошту та до крамниці Зіндулки.

А вже в літі ми сходили і до Синевирського озера, яке є таким унікальним, яких мало в Європі. Це морське око, з безконечною глибиною та з холодною водою, тому купатися в ньому нас ніяк не кортіло.

Тепер же Синевирське озеро — атракція широкого світу, бо до нього прагнуть туристи не лише із СРСР, але і з дальших країн. Про нього існує численна література, його безмежно фотографують. І коли доводиться зустрічати знімки з того, то нараз так і пригадається кусень життя недалеко озера та час, який так раптом урвався.

Не менш цікавою була Озерянка, де був великий ставок-збірник води для транспортування дерева дарабами вниз по Терєблі. Якийсь тиждень-два, а часом і більше, валять ліс, стягують до басейну, обробляють його, в'яжуть у плоти-дараби й, коли все готове, відкривають шлюзи в басейні, й маса води вививається з неволі басейну й несе на собі дараби.

На чолі дараб стоять бокараші, які величезними стернами керують напрям дараб по середині ріки Терєблі. Перед Синовиром Терєбля круто під прямим кутом повертає на південь. Там вода стало гуде, тому та місцевість зветься Гуки. Великий сприт мусять мати бокараші, щоб повернути дараби в воді під прямим кутом.

Коли невдача, тоді дараби розриває на окремі дерева, які загорожують, себто затикають прохід крізь Терєблю. В таких випадках білий щит на Гуках кладуть на землю, це значить: нема щита, нема вільної дороги. За нашої пам'яті такого не сталося ані разу. Такі спритні синевирські бокараші.

Сплав дарабів — це така подія, що мало хто й не вийде до берега, щоб подивляти мужність бокарашів та могутність гірської природи, річки Терєблі.

При тому буває й реальна користь: тоді з водою пливе багато дерева, різні обломки та обрізки. Люди їх виловлюють із води, сушать і мають якусь невелику кількість палива. Таким спортом займалися й ми.

На Озерянці, в районі басейну, мали свою землю й наші господарі дому Бонкалі. Під їхньою хатою, якраз під нашим вікном, оси мали своє гніздо. Одного разу баба Бонкаліха, мати нашого господаря, приходить додому, робить трохи болота й замазує вхід до осинового гнізда. Питаю її, нащо вона те робить? Відповідає, що на Озерянці її оса вжалила. Та ж, кажу, то була оса з Озерянки, її й треба було покарати, а ці ж, наші оси невинні. Е, баба на те, всі вони однакові, й замазала дірочку до осинового гнізда. Виходить, що баба Бонкаліха була за колективну відповідальність.

Як тільки баба зникла поза хатою, я просто перехилився з вікна й прочистив вхід осам. Баба побачила, що оси знову літають, здивувалася, що вони так скоро прочистили собі вихід і знову замазала. А я знову прочищав, і так тривало, може, зо три, може з чотири рази. Баба просто з дива не могла вийти. Нарешті їй надокучило, й вона покинула забаву з осами, а я їх стало визволяв.

Коли баба Бонкаліха визнавала засаду колективної відповідальності, то я вже під кінець свого життя вірю в колективну вдячність ос, бо в моєму життю ані одна оса ніколи мене не вжалила. Й тепер, далеко, далеко від Озерянки, коли я під кінець літа блаженствую в товаристві ос на ганку своєї хати, довкола мене літають їх десятки, і ні одна з них мене не вжалить, хоч я даюся їм лазити по руках та пригощаю їх солодкими, як мед, сливами.

Часом в автобус залетить перелякана оса й шукає собі виходу та наробить паніки серед пасажирів та водія. Я таку осу намагаюся заманити собі на руку, бо я вірю в колективну вдячність ос! І такими вони насправді є! Про це я пам'ятаю з літа 1938 року!

Р О З В І Я Н І Н А Д І Ї

Перша світова війна закінчилася Версальським миром, яким не всі були задоволені. Чим більше незадоволення, тим більше можливостей до порушення миру. А про нього творці його хотіли переконати світ, що то мир вічний, що більше війн не буде, й пактом Келого-Бріяна (1927-28) виключали війни, як спосіб поладження спірних справ між державами. Переможену Німеччину допустили до Ліги Націй.

Але почуття неспокою, нестабільности, тимчасовости з Європи не зникало. Навіть в такому далекому куточку світа, як наше Закарпаття, ніхто не вірив, що все так і лишиться, як тепер, себто в межах Чехо-Словаччини. Мусять настати зміни, й вони настануть, тільки ніхто не ворожив собі, коли ті зміни настануть. Було тихо, мов перед бурею.

Коли Тарас Шевченко мріяв собі: «Я тільки хаточку в тім раї Благав і ще благаю...», то наші мрії ані до такої хаточки не сягали! Ми жили сьогоднішнім днем і тільки підсвідомо вірили й тим жили, що якісь зміни настануть, що так далі не може бути, й не дуже вірили в те, що наша життєва кар'єра лишиться в межах учителів народної школи.

Розпочали ми навчання у вересні 1938 року. Все мов тихо, спокійно. Ми сіємо добре, розуме, вічне, як і годиться солідним учителям, які працюють на рідній ниві.

І коли я цей коротенький розділ моїх спогадів назвав «Розвіяні надії», бо далі піде опис тої світової хуртовини, в якій ми опинилися, як ті листки, які шалений вітер відірвав від рідних галузок.

Г І Т Л Е Р

Ще в Новоселиці довелося перестудіювати чотирьохтомову працю «Творці світової історії» в чеському перекладі якогось німецького автора, якого тепер не пригадую. Я й до того був того переконання, що в людській історії велику, часом головну роллю відіграє особа, творець подій. Прикладів до того повно на сторінках підручників історії.

Найяскравішим прикладом такого погляду був наш сучасник Адольф Гітлер, який створив таку сторінку світової історії, яка

вже ніколи не зникне з поверхні нашої планети.

Тому, що по тій сторінці сам Гітлер розілляв багато чорнила, то сторінка вийшла не то що темна, а просто чорна чорнюща. Це й дало привід, згадуючи діла Гітлера, поминати всі його ясні діла, а згадувати тільки й тільки його чорні діла. Так тепер годиться, під такий смак тепер підроблюються. Це, щоб не викликати несмак у потерпілих на Гітлерових сторінках історії жидів.

Я на цих сторінках буду додержуватися найбільшої об'єктивності, тому думку про Гітлера не міняю, що він заробив у моїй пам'яті, те й одержить на цих сторінках.

Після війни року 1918 Німеччина опинилася у великій руїні. Великі зміни в політичному устрої держави, на місце монархії прийшла республіка, яка не принесла спокою в державі. Матеріальна руїна, масове безробіття, нечувана в світі інфляція, хаос в політичних думках, брак і надії на когось, хто б вивів Німеччину з катастрофального стану.

І серед маси обездолених, безнадійних німців обертається бездомний, безробітний австрійський німець, який з війни вийшов фрайтром, але й виніс на грудях залізного хреста, Адольф Гітлер. Але доля, або як він сам часто любив посилатися на Провидіння, була ласкава до нього, й до голосу його почали прислухатися німці, які не дивилися, що він походить із Австрії, бо німецький нарід на той час був уже настільки соборним, що його, себто Гітлера, ніхто не називав ані «закордонцем», ані «емігрантом», як це практикувалося по адресі уенерівської еміграції на українських національних територіях Галичини та Закарпаття.

Своїми всевидючими очима Гітлер придивлявся до сучасної йому Німеччини та вишукував причини її нещастя. Перша й головна причина нещастя Німеччини — це була многопартійність у політичному житті країни, тому Гітлер висуває ідею монопартійності й творить єдину політичну партію в Німеччині.

Тому що в Німеччині в політичному та й не тільки політичному, а і в культурному та особливо в господарському житті велику участь, а тим самим і вплив мали чужонаціональні елементи, в переважаючій більшості жида, з того й виходить засада відродження Німеччини без жидів і проти жидів.

Жида ніде не були льюальними до народів, серед яких доля судила їм перебувати. Не були вони надто щиро віддані й Німеччині, в якій їм жилося якнайкраще. Тому й антисемітизм Гітлера найшов сприятливий ґрунт в Німеччині. З того висновок,

що партія, яку творив Гітлер, мала назву «Німецька», при чому та назва «Німецька» не представляла собою лише територіяльність тої партії. Що підкреслювалося в іншому слові у назві Гітлерівської партії «Національна».

А що коліска соціалізму була в Німеччині, де погляди на життя мали своє коріння, хоч і різної глибини, але в соціалізмі. В цілому німецький нарід — це нарід тружеників, тому партія Гітлера і «Соціалістична» й «Робітничка». Так крок за кроком Гітлер створив у Німеччині єдину політичну партію під назвою «Націонал-Соціалістична Німецька Робітничка Партія» (Дойче Національ-Соціалістіше Арбайтс Партай).

Кожне слово в назві партії Гітлера глибоко продумане, обмірковане й представляє зміст, з яким і погодилася величезна більшість німецького народу. Бо до назви партії відповідав і програм партії. І ще до занепаду Німеччини програм партії був виконаний.

І коли Німеччина стояла вже над проваллям 1944 року, і мудрі голови німецького народу спохватилися рятувати свою Батьківщину — Фатерлянд і звернулися до маршала Рунштедта, щоб він очолив майбутній уряд, то він покликався на те, що в Німеччині відбулася соціалістична революція під проводом Гітлера, й німецький нарід не захоче зрікатися своїх політичних здобутків. Крім того, Гітлер був його верховним головнокомандуючим, і у процесі війни не годиться й не відповідає чести його, як пруського старшини, зраджувати свого фюрера! З тою честю пруського старшини він таки затримав при собі в таємниці пропозиції, які йому заговорщики пропонували.

Партія створена, ідеї в ній закладені, дальша боротьба за ті ідеї привела до того, що комуністична партія Німеччини, друга по величині після партії в ССРСР, перестала існувати. Її члени масово влилися в єдину партію Гітлера.

Дальший крок успіхів Гітлера — це було поборення безробіття, яке було величезним тягарем над зруйнованою Німеччиною. Німецькі капіталісти прийняли до відома, що за влади Гітлера їм належатиме лише 12% прибутків з їхньої діяльності. Решта пішла на збільшення працівників.

Німеччині не вільно тримати більше, як стотисячну армію, що для такої великої держави замало. Тому постала ідея робочої служби, й хлопці з лопатами в організованих відділах роблять шляхи вздовж і впоперек Німеччини.

Міські дівчата ідуть на села опановувати сільську працю, а

їхні сестри, сільські дівчата, ідуть до міста опанувати міські фахи. Німецький нарід ожив, зарухався, почав очищати з себе чужинецький намул, як у літературі й мистецтві, що й виявилось в демонстративному паленню жидівських книг та картин. Автори тих книг то були вже самі справжні німці жидівського походження, імена їх відомі в світі. Але картини, які були спалені, то була така непотріб, як її показали додатково після краху Німеччини, то туди їм і дорога! Це вже моя особиста думка про ті картини. А ті картини, які довелося бачити на виставках у Берліні року 1940, на мій смак і моє розуміння, то й шапку геть перед ними! Бо варті пошани.

Довгою й упертою працею й боротьбою гітлерівська партія від виборів до виборів сягала від успіхів до успіхів, цілком демократичним шляхом, хіба що настирливим пробудженням активності в байдужих німецьких виборців, що придалося б і нам, українцям. І 30. січня 1933 року з рук президента Німеччини Адольф Гітлер одержав іменовання на Канцлера Німецької Республіки, яка не дуже то й називалася «республікою», бо в більшості була «Дойчес Райх», себто Німецька Держава.

Здобувши вершок політичної влади, Гітлер почав змагання за привернення гідності німецькому народові. Щоб не в'язати собі руки, Німеччина вже 14. жовтня (на нашу Покрову!) 1933 року вийшла з Ліги Націй. 13-го березня 1935 року Німеччина відновила в себе воєнне літунство, яке було заборонене Версальським диктатом, а вже 16-го березня того ж року 1935 Німеччина відновила у себе воєнну повинність, яка також була їй заборонена. Був дозволений лише Райхсвер (державна оборона) із сто тисяч добровільців. Відтепер мала бути армія в 500,000 вояків, примусово покликаних до війська під новою назвою Вермахт (оборонна сила).

Дальші етапи привернення гідності й суверенності Німеччині була перша й досить таки вдала спроба в відродженню соборності Німеччини, це коли року 1935 в Заарлянді відбувся плебісцит у користь привернення тої області в межі Німецької Держави.

За вимогами Версальського диктату частина Німеччини вздовж її національної ріки (щось як би наш Дніпро!) Рейну, була демілітаризована, себто без права Німеччини утримувати там німецьке військо, смуга. А 7. березня 1936 року Німеччина ввела туди своє військо. Це сталося без офіційного повідомлення сторін, які підписали Версальський мир, і проти погляду німецьких генералів, які були проти такого ризика, бо, мовляв,

німецька армія ще не готова протиставитися проти еventуального спротиву аліантів, в першу чергу французів.

В даному випадкові Гітлер виявив себе порядним таки ризикантом. Тут йому «повезло», везло йому й далі, аж поки остаточно «не завезло» його під менделеву кручу, як у нас в подібних випадках казали!

Року 1936 Німеччина робить першу спробу, перше бойове хрещення своїх збройних сил, прийнявши участь в еспанській громадянській війні по стороні генерала Франка. Послали туди спеціальний корпус з різних родів зброї під загальною назвою «Кондор».

З тої війни варто пригадати таку подію, яка є досить повчальна на всіх фронтах і у всяких подібних випадках. Демократичні сили час від часу зачіпали німецькі кораблі, які постачали свій корпус «Кондор». А тому, що офіційно Німеччина не приймала участі у війні в Еспанії, то й не допускала й того найменшого натяку на її участь у тій війні. Й коли тих зачіпок було забагато, то Гітлер видав наказ бойовому кораблеві німецькому випустити по Барселоні 20 снарядів із тяжких гармат. Така мова, така акція, всім «язикам» зрозуміла, й після того Німеччину вже не зачіпали, не провокували.

У Німецькій Державі дві винятково великі й впливові держави Прусія та Баварія, між якими є й вічно будуть більші чи менші непорозуміння, але під владою Канцлера Гітлера, який уже титулувався переважно як фюрер (вождь) німецького народу. А всі його підлеглі й віддані йому під гаслом «Айн Фольк, Айн Райх, Айн Фюрер» (Один нарід, одна держава, один вождь) готові були піти на край світу, щоб лиш догодити своєму вождеві.

Канцлер — титул з компетенціями й претензіями в межах держави, а титул фюрер, то вже з претензіями на всіх німців, де б вони не були. Тому й зрозуміло, що після відповідної націоналістичної пропаганди та обробки, німці в Австрії були вже готовою грушкою, яка мала впасти до рук Гітлера. І 12 березня 1938 року німецькі війська вступили в Австрію, де їх зустріли з квітами, й колишня Австрія перестала бути самостійною державою, бо відбувся «Аншлюс», і Австрія стала лиш областю Німецької Держави. Німеччина стала соборною державою!

Це все відбувалося на очах всього світу. Німецький націоналізм гуртував навколо свого фюрера увесь німецький нарід, скріплював його й не тільки вирівнював йому хребта після

версальського знегіднення, але по дорозі успіхів не стримувався, а гнав все далі й далі й переходив уже й людські межі, бо вселив у душі німецького народу почуття чогось вищого, кращого, ніж всі інші народи. Німецький нарід почув себе «Герренфольком», себто панівним народом.

Появилися відповідні студії про німецьку расу й позитивні риси німецького народу роздули в позахмарні висоти. Все це не лишалося в межах німецького народу, а впливало й на інші народи, де також пробуджували почуття чогось кращого, вищого, творило свої націоналізми. Особливо, якщо нарід ще мав щось спорідненого з німецьким народом. Так і тяглися до німецького народу, мов ті бідні свояки до багатого родича.

І ми, українці, і спеціально ми, бездомні емігранти, які сиділи по ведмежих кутах нашої «ненашої» землі, бачили успіхи німецького народу й покладали на нього деякі надії, як потенціального ворога большевицької Москви. Наші завзяті молодики, українські націоналісти, роздували при тому кадило, в хмарах ладану з тих кадил мали бути натяки на здійснення наших українських національних мрій. Це тривало роками, тому без впливу не могли залишитися.

І в наших ведмежих кутках ми мали доступ до преси, радія тоді щойно починалися поширюватися, бо й електрики для них не було. В нашій хаті була пражка «Народні Політика» та «Новий Час» зі Львова, так що ми були непогано поінформовані про події в світі.

Крім того, я перечитав у чеському перекладі «Майн Кампф» самого Гітлера. І щойно по роках я довідався, що той переклад був неповний, бо скорочений. Незрозуміло, чому? А якраз у ньому й бракувало хоч би згадочки про Україну! Так що треба вважати, що і в тих сторінках щось було приховано, мов у хмарах ладану з українських кадил! Так, що подив, чи може й адорація для фюрера Німецького Райху лишалися на належній висоті.

У чехів є приказка: «з їжою росте апетит» (з їдлем росте хуть). Так ото й з Гітлером. Не встиг 13. березня 1938 року прилучити Австрію до Райху, як уже 21. квітня того ж року 1938 дав вказівки своєму відданому генералові Кейтелеві, про що той зізнав на Нюрнберзькому процесі, приготувити напад на Чехо-Словаччину. У днях 20. травня, 30. травня додав дальші розпорядження з тим, що напад на Чехо-Словаччину мав би відбутися 1. жовтня 1938 року.

Себто, того літа, коли ми ще так мирно користалися теплом

та сонцем нашої Верховини, над нами вже заносилася хмара Напору на Схід, по-німецькому «Дранг нах Остен», що було так спопуляризовано, що його й не перекладали в інших мовах, а вживали в німецькому оригіналі.

Про такі пляни довідалася американська розвідка, й президент Рузвельт переконав італійського короля Вітора Емануїла, а той свого прем'єра Мусоліні, а той дальше свого приятеля Гітлера, щоб ту державу не ліквідували.

З того постала ідея повороту Судетенлянду із складу ЧСР до Третього Райху, як Німеччина почала себе титулувати. Ідея, мов би нормальна: німці із Судетів (по-чеському назва того краю лиш одним словом Судети) хочуть вернутися в лоно Німецького Райху, згідно засади соборности німецького народу. Ми, українці, також не проти соборности, але в даному випадкові я особисто не був прихильником соборности в Судетах. Територія самої Чехії ідеально оточена горами, німців якийсь там король мав необережність запросити поселитися в теперішніх Судетах, бо із-за безконечних війн населення було мало, і кожна пара робочих рук була побажана. Ані націй, ані нацизмів тоді не було, були лиш люди, порядні співгромадяни та й більш нічого.

Теперішнім німцям в межах ЧСР бракувало хіба що пташине молоко. Мали всі права нарівні з чехами, мали німецьке шкільництво від народних шкіл починаючи й на університеті та політехніці кінчаючи. До того устрій многопартійний, себто свобода політичних переконань необмежена.

Створено гітлерівську партію в Судетах під проводом Генляйна, і почалася ворожнеча між народами, які прожили спільно сотки літ. Доходило й до терористичних актів. А довкола кордонів ЧСР Вермахт побрязкував зброєю, небезпека нападу на ЧСР була більш, ніж явна.

Вже сам аншлюс Австрії насторожив Чехо-Словаччину, й відомий вислів президента Едварда Бенеша: «Аншлюс, то значить війна?» Таке попередження на Гітлера не вплинуло, він простував милевими кроками до соборности Німеччини, якій уже був заповів вік Тисячолітній Райх! Сильної віри був, бісова душа, сказали б у нас в степу нащадки запорожців!

У нас, українських емігрантів, час від часу відбуваються балаканини на тему плебісцитів для вирішення спірних територіяльних справ, чи то в Україні, чи де інде у світі. А все то марні балачки, бо в світі рішає не право, а сила.

Близкучим прикладом (це щоб не сказати — найчорнішим!)

цього є Мюнхенська конференція, на якій зійшлися Мусоліні, Гітлер, Даладьє та Чемберлен, які там порішили без згоди й без присутности ані чехів, ані судетських німців приєднати Судетенлянд до Третього Райху.

Це сталося 29. і 30. вересня 1938 року, а вже 1. жовтня німецькі війська вступили в ЧСР і окупували Судети.

Німецька армія ще не була аж така велика й аж така сильна, тому в ЧСР палав патріотизм, і, передбачаючи напад Німеччини, в Чехо-Словаччині дня 23. вересня 1938 року о десятій годині ввечері по радіо була проголошена загальна мобілізація, яка відбулася з таким ентузіазмом, як ніколи і ніде в военній історії. Мало радія хто мав, але хто почув, відразу переказував іншим, і кожний вояк, зобов'язаний явитися на мобілізацію, використовував всі можливі возовики, які кому були до диспозиції, ровери, вози, авта, автобуси, потяги, й на ранок 24. вересня 1938 року всі 55 чехо-словацьких дивізій стали в обороні своєї Батьківщини! Пізніше й сам Гітлер оцінив таке поготівля й не радив мадярам зачіпати чехів, бо за три дні ті могли бути в Будапешті!

На цьому можна було би й припинити балаканину про Гітлера, бо поки він проповідував націонал-соціалізм, то все було в порядку, й тоді йому можна було співчувати, заздрити й подивляти його. А коли він націонал-соціалізм обернув у націонал-егоїзм, тоді мій подив для нього скінчився.

На свято німецьких поляглих у війнах німецьких героїв, по-німецькому «Гельдентаг» в березні 1940 в Берліні промовляв сам Гітлер, а я, мешкаючи лише два квартали від Цойггавзу, перед яким відбувалася урочистість, не пішов ані глянути на самого фюрера, творця вже не тільки Соборної Німеччини, але вже й Нової Європи. Аж таке незацікавлення в мені прокинулося.

Подивляв я й дивувався німцям, німецькому народові в цілому та його еліті з усіх ділянок життя, як можна було опанувати увесь (а він таки був опанований увесь!) нарід?! І не залишити за собою право колись відкликати ті повновласті, які Гітлер одержав від Райхстагу на неозначений (!) час?!

Інші парламенти також у виняткових обставинах дають необмежені повновласті своїм провідникам, але на обмежений час, або й на час та умови, коли такі повновласті можна відкликати. В німецькій дійсності таке не могло статися, бо Райхстаг був опанований єдиною партією, цілковито відданою Гітлерові. Вона й співвідповідальна за наслідки, до яких довів світ фюрер Гітлер.

Та оте слово «відповідальність» є порожнім звуком, бо ніхто, ніколи й нічим не направить усього лиха, доконаного Гітлером та цілим його політичним рухом (по-німецькому Бевергунг), бо термін партія (Партай, по-німецькому) німецькій зарозумілості вже не вистарчав. Розгнuzдані расизмом тваринячі інстинкти вже не далось привернути назад у належне їм місце. На те треба часу та часу!

С О Н Ц Е З І Й Ш Л О І З З А Х О Д У

Як тільки німецькі війська окупували Судети, так і почали тріщати ті нитки, якими була зшита територія Чехо-Словацької Республіки. Пригадалася російська пропаганда з часів Першої світової війни, коли появилися карикатури на Австро-Угорщину, як вона під ударами доблесного російського воїнства розпадається по швах-кордонах поміж окремими країнами Австро-Угорської Монархії, Мадярщиною, Чехією, Словацьчиною, Польщею й т.п.

Щось подібного сталося і з ЧСР. Частинку Тешінська, де було трохи поляків, забрала Польща, частинки Словацьчини захотіла Мадярщина. Сама Словацьчина захотіла стати незалежною державою, і в цьому її бажанню мала підтримку самого Гітлера.

Лишалися тільки Чехія, Моравія та Підкарпатська Русь, яка обіжником автономної влади з 30. грудня 1938 року за підписом Августина Волошина та Юліяна Ревая урівноправила вживання назви краю поруч Підкарпатська Русь, також і Карпатська Україна.

Про події у Карпатській Україні існує вичерпуюча праця проф. д-ра Петра Стерча: «Карпато-Українська Держава», Торонто, 1965. Зацікавлених відсилаю до того досконалого джерела. Бо я тут постараюся дотримуватися ідеї цієї книги «спогади», а не історія.

Після втрати Судет співтворець ЧСР Едвард Бенеш відступив з посту президента ЧСР, на його місце обрали президентом Гаху, а прем'єром став популярний генерал Сирови. Тоді згадали, що існує Підкарпатська Русь, закон про автономію якої й досі не здійснений.

І підкарпатські русини не спали, бо пробудилися згідно заклику їхнього будителя Духновича: «оставте глубокий сон»... Більшість їх не спали за чехо-словацької доби, а пробудилися вже як українці! Виросло нове покоління, вже з новою й вищою

освітою, яке голосно заявило Празькій владі домагатися здійснити нарешті автономію.

Народні обранці, послы й сенатори від Закарпаття зійшлися й створили спільне репрезентативне тіло для розмов з центральною владою в Празі (7 жовтня 1938). Прем'єром автономного Закарпаття став Бродій, який із-за нельояльності мусів відступити, й остаточно на чолі влади став Августин Волошин (27. жовтня 1938).

Але й вороги не дрімали! Мадярщина, підтримувана явно Італією й скрито Німеччиною, активізувалася в домаганню частини Словаччини й цілої Карпатської України. Їй, себто Мадярщині, дуже активно помагала Польща, яка мріяла про спільний кордон з Мадярщиною.

І в дні 2. листопада 1938 року у Відні зійшлися німецький міністер Рібентроп та італійський Чіано і на підставі перестарілих статистичних даних відтяли від Словаччини й Карпатської України поважні розміром території, в тому числі міста Ужгород та Мукачево, та найбільш родючі землі в долині краю, чим підтинали життєздатність Карпатської України.

Та молода держава, Карпатська Україна, її влада, на чолі з Волошином та весь нарід не впали духом, а якраз навпаки, виявили максимум енергії в евакуації до 10. листопада відкритих територій та в розбудові зародку власної, української держави, хоч і невеликої, хоч і під ударами підлих сусідів та могучих світових сил.

Батько Волошин кликнув клич: засукаймо рукава та берімось до праці! Бо ми самі, українці, дивилися на себе, й весь світ дивився на нас, як на творців майбутньої Вільної Української Держави! Це все під якимсь таємничим, затуманеним протекторатом мало що не самого фюрера, а вже його ближчих співробітників, то напевно! Ах, то був наркотик! Почище від всяких маріхуан! З того часу й походить гасло: «Сонце зійшло із Заходу!» Яким ми й покористалися для назви цього розділу.

Що там думали наші люди на верхах, нам, звичайним людям, не зовсім відомо, але на низах лиш пошепки шепотілося про таємничі благодаті, які на нас спадуть з небес!

Галицька молодь рванула боротися за Україну (1914 УСС), доконала небуденних чудес хоробрости та жертвенности, але корону перемоги не здобула. Придніпрянщина рушила вперед за найвищі національні ідеали, також доказала чудес і також не довершила розпочате діло! А от ми, українці, вчорашні русини,

докажемо чудес і покажемо, як треба будувати Україну. Так думали вчорашні русини, сьогоднішня українська закарпатська молодь. Аж сам Сталін перелякався та мусів відмахуватися руками від таких нових творців України!

Тому до нас, емігрантів, переважно з Придніпрянщини, та ще старшого покоління, ставлення автохтонів було більш-менш зневажливе. А було нас там ніврочку. Світова громадська криза зіпхнула самих лиш подебрадців на Закарпаття понад сотку осіб, які «лупали сю скалу», довбали камінь та, як ті скульптори, різьбили модерну українську людину, що вже остаточно збудує нам, якщо й не державу, то хоч барак для старших віком.

З державним будуванням Карпатської України похитнулася рахункова система, яку свого часу в Ужгороді провадили чеські спеціалісти, й мені за декілька місяців не виплачували моєї учительської платні. Навчений лихом з минулих літ, я не чекав налагодження книговодства в Хусті й поїхав сам туди, це вже в столицю Карпатської України, полагодити мої справи, й до ліквідації тої державности я вже мою платню одержав.

Перебуваючи в Хусті, не можна було б не побачити всю ту Україну, яку доводилося бачити й минулими «епохами», себто на маленькій території, якщо й не саму Директорію (УНР), то, в кожному разі, багато нашого брата. Затримався я у Жеховича, який так само, як і в Ужгороді, провадив притулок для нашого брата, малогрошевого подорожнього.

В цілому враження від тої сутолоки, яка тоді там панувала, було, мов від переповненого вокзалу часів революції, де всі спішили, всі кудись відїжджали, а в дійсності, товклися на місці. Казали тоді, потішали себе тим, що Люксембург маленький та й існує, а Карпатська Україна більша, ніж Люксембург, тож буде існувати. А нас хватало й на всю Україну!

Та не дали нам спокійно будувати й того нашого маленького «Люксембургу». Мадяри активізувалися нападами на прикордонні смуги, де їх одного разу виловили аж триста терористів, добре вишколених та озброєних. Їм, як «цивілям» грозила звичайна кара смерти, але дипломатичні натиски на Прагу врятували їм життя.

Мадярам помагали їхні «побратими» поляки, які напускали так само вишколених терористів з польського війська. На оборону проти тих напасників існували комбіновані відділи, складені з чехо-словацьких прикордонників, жандармів, добровольців з військовим вишколом і членів Карпатської Січі.

Командиром над ними завжди був найстарший військовою рангою.

В Синовиру таким командиром був старший віком прикордонник, чех, із легіонерів. Коли одного разу вони залягли на самому кордоні в кущах, недалеко від них крізь кущі продиралася група молодих польських терористів. Поштовий працівник з Пошти в Синовиру, Галатиба на ім'я, сам з вояцьким вишколом з чехо-словацької армії, настоював, щоб терористів закидати ручними гранатами. Але чех-командир спротивився, бо йому вже залишилося небагато до пенсії, а так розів'ється сутичка, можуть бути убиті й ранені. І... сутичка не відбулася!

Того разу терористи ніякої шкоди не зробили. Так обійшлося. Але в долині Ріки біля Ізок була сутичка, в якій поляг польський старшина. Був він похований у Ізках, та за пару днів його труп викрадено з могили, чого dokonав автохтон селянин за добрі гроші. Могилу того старшини року 1942 мені показували в Перемишлі на цвинтарі, бо він був родом із Перемишля, й його родина організувала викрадення його трупа.

Сумніше скінчилася сутичка з польськими терористами в Торуні, в якій загинув пограничник Іван Кость, родом із Синовира. Він скінчив свою зміну в обході кордону й відпочивав за картами з товаришами чехами по службі. Нараз почулися постріли, й Іван Кость хапає свого карабіна й вибігає на звуки пострілів. Товариші чехи його стримують: не твоя, Іване, зміна! «Не моя зміна, але моя Україна»,— відповів Іван, вибіг, і кулі підлого ворога пронизали груди хороброго сина Карпатської України. Не врятував Іван Кость ані «своїї України», ані себе.

В його рідному селі відбувся величавий похорон з військовими почесностями. Івана Костя поховали на вічний спочинок на почесному місці біля церкви. Йому я присвятив некролог-спогад у «Вістях Комбатанта», ч.5.(55.) 1971, Торонто.

Приємне, підбадьорююче враження робила сотня чехо-словацького війська, складеного із громадян Карпатської України з невеликим додатком чеського персоналу, як старшин та підстаршин із залоги трьох танків. Як проїхалися ті танки в долині Теремлі до кордону та назад, так по польських терористах і слід зник.

На жаль, в жовтні та листопаді 1938 року відбулася демобілізація, й на час потреби боронити Карпатську Україну війська вже не було, а рештки чехо-словацького війська, згідно наказів свого командування, не сміли робити спротиву мадярам і

мусіли без бою відійти з території Карпатської України. Карпатська Україна лишилася безборонна!

Маляри рвалися загарбати собі Карпатську Україну, але сам Гітлер, особисто, стримував їх від нерозважливих кроків. Віденський арбітраж був лиш тактичною затримкою. Ніхто його поважно не приймав, і маляри лиш чекали слушного моменту, себто, коли Гітлер кивне пальцем на знак згоди.

Тут треба би не забути, якими милевими кроками русини Закарпаття ставали українцями. Мій сусід на прізвище Андрій Кут (оте Кут треба розуміти як кіт!), звичайний селянин, твердий русин, але не руский (!) годився б ставати українцем та прилучатися до України, але аж до тої Великої, бо й Галичина не була для нього вистарчаючою Україною. Не маючи таких перспектив, він і був вірним своїм консервативним поглядам.

Але під впливом подій, які не йшли, а просто летіли понад Карпатською Україною, мій Андрій Кут став українцем. Бо вже й чехи забули про русинів, а знали тільки українців і спішили доганяти знання української мови, ставали на струнко при звуках «Ще не вмерла Україна!» Чудася та й годі! Що за темпо!

КАРПАТСЬКА СІЧ

Карпатська Січ, яка лишила такий глибокий слід у історії Карпатської України, була на півдні, в столиці, в Хусті та поближче до кордону, через який увалилася мадярська орда в новонароджену державу Карпатську Україну.

Ми, на півночі, на Верховині, не в великій мірі спричинилися до тої слави. В Синовиру Карпатська Січ зав'язалася кінцем жовтня 1938 року. Це була організація свідомішого українського громадянства під загальною назвою «Карпатська Січ. Організація Народної Оборони». Я до неї приступив 3. листопада 1938 року як звичайний член, чи ще точніше, як кандидат у члени. Це по аналогії вступу до партій, та ще й до монопартій!

В Чехо-Словаччині не практикувалося вживати замість назви місяця ставити порядкове число місяця р и м с ь к и м и цифрами, а обов'язково арабськими цифрами. Тому в протоколі прийому мене в кандидати до Карпатської Січі стояла дата: 3.11.1938 з підписом провідника, так називався голова нашого відділу Карпатської Січі ч. 264 Іван Рябів.

А коли в Хусті мені виповнювали «Легітімаційний листок», так називалася членська картка, то референт організації інж.

Є.Кульчицький (очевидно, галичанин, який не знав чехословацьких практик) написав дату 3.II.1939 року, прочитавши дві палички за римську двійку II. Так мимоволі зменшив мій стаж у лавах Карпатської Січі.

Зате маю деякі документи від німецьких урядових чинників, у яких зазначено друком: назву місяця писати словом, а не числом. І тут виявилось, що німці мудріші від своїх сусідів слов'ян! З тих часів і ніколи не називаю місяці числами, а лише словами. Себто, перебираю від світу все те, що мені видається доцільнішим, мудрішим!

На чолі нашого синевирського відділу КС стояв Іван Рябів, наш емігрант з 1920 року, абсолювент Празького Драгоманівського Педагогічного Інституту, та ще, здається, по фаху спів та музика. Тому наш відділ багато марширував та співав, переважно безсмертних стрілецьких пісень. Ті пісні на території Підкарпатської Русі були нетерпимі, то коли та територія змінила свою назву на Карпатську Україну, голосно залунали стрілецькі пісні. Голосно якраз тому, що вони були недозволені й тепер, мов ті пташки, які вирвалися із клітки й на все горло голосно заспівали. А були вони переважно вояцького змісту, легкого до засвоєння, й мельодіями вони вже сиділи в душах українців, незалежно, де б це не було. І мені навіки в душі застряла пісня «Ой, у полі верба!», яку особливо полюбили в Синовіру.

До Карпатської Січі в нашому відділі належали всі учителі, молодші селяни й часом до сороклітнього віку. Поволі Карпатська Січ розвивалася в політичну партію, сурогат партії та ще монопартії, бо всі інші партії, які свого часу існували й мали в Синовіру хоч якісь гуртки, перестали існувати.

Коли хто із селян в минулому не був свідомим українцем, то тепер, вступаючи в лави КС, він тим самим підкреслював своє українство, свою лояльність до нової влади. Це мало й практичне значення, бо з протекцією КС можна було мати й деякі матеріальні користі, як, наприклад, одержати працю в лісі або на шляху каміння товкти.

Були й спритні одиниці, які в каламутній водіці ловили рибку. Коли більшість членів КС мало не щовечора сходилися на спільні зустрічі та гутірки на політичні теми, то ловці рибки в каламутній водіці в той час гнали в ліс не тільки грабувати народне добро, але й робити ненаправимі шкоди тим, що валили дерева-насітники, які, як велетні, красувалися на лісосіках та розвіювали, розсівали своє насіння на посів нового лісу. Задня думка була, що

якщо й попадеться, то КС визволить його від біди! Були й такі! Вони завжди бувають, бо інакше без темноти не пізнали би й світла. Контрасти також для чогось створені!

Я особисто з КС скористався в той спосіб, що у Відділі Оборони Республіки опанував знання чеського карабіна, ручної гранати та ручного кулемета, якими так ніколи й не довелося покористуватися, але самосвідомість того, що я їх знаю і можу при нагоді ними покористатися, робила мене дещо певнішим, ніж коли я був при телефоні року 1919 в Нікополі. (Див стор. 189. том I. цих спогадів).

Моя освіта, моя начитаність спонукали мене стати в нашому відділі КС тим, що просто й ясно можна би означити «політкомом», себто, політичним комісаром. Я взявся за національне й особливо політичне освідомлення членів нашого відділу КС.

Мої доповіді були з української історії, спеціально з воєнної історії, з історії революцій взагалі та української зокрема. Соціальні питання, спеціально земельне питання. Авдиторія моя була дуже вдячна, уважно вислуховували мене часом задавали питання, до чого не всі ще мали відвагу, не звикли до такої демократії.

А найбільшим моїм успіхом я сам особисто вважаю мою доповідь в останню неділю 5. лютого 1939 року, за тиждень перед виборами до Сойму Карпатської України, які мали відбутися 12. лютого 1939 року. Тої неділі мали бути великі сходини в школі біля церкви, я мав приготовлену доповідь про вибори.

А йшов я якраз з моїм сусідом Андрієм Кутом, недавня наверненим на українство. На той час було вже багато чуток і певних вістей про те, що на Карпатську Україну сунуть мадяри. Це вже жиди старалися розтрушувати таку зневіру. І каже мені мій Андрій Кут, що щось недобре заноситься на нашу Карпатську Україну, не встоїться вона і т.д.

Бачу я, що мій Андрій Кут дефетист на всі сто відсотків. Дорогою я пробую його заспокоювати та переконувати, що не все те правда, що жиди говорять, а сам собі обдумую, Що я їм скажу на сьогоднішньому вічу!

І вже дорогою обдумав і приготував «слово» з провідною думкою сили волі у Тараса Шевченка, який був у свій час в значно гіршому положенню, ніж ми перебуваємо тепер, і витерпів до кінця й діждався свободи! Так і ми мусимо твердо стояти при своєму, а перемога наша не за горами!

І моє «слово» я їм сказав! Школа була набита, було, може, з двісті присутніх. Вислухали з напруженою увагою. Видно, що їм багато з того не було й відомо. Я намагався Шевченкові терпіння наблизити до наших часів і в слухачів викресати надію на краще майбутнє!

В ближче майбутнє я й сам не вірив, бо над Карпатською Україною згущувалися чорні хмари, й жиди не брехали, коли підривали у верховинців віру в тривалість Карпатської України. А коли вже говорити про «краще майбутнє», то хіба про те, що прийшло в Карпатську Україну вже після війни. Але я таким пророком не був і так далеко не міг бачити вперед!

Із синовирських січовиків були якісь молодші легіні у Хусті й приймали участь в обороні Карпатської України, але хто то був, і скільки їх було, то вже я не в стані тепер пригадати.

Коли восени 1938 року над Карпатською Україною «сходило сонце із Заходу», тоді кордон між Польщею й Карпатською Україною просто відкрився, і з Галичини повалили масово молоді люди помагати будувати Карпатську Україну. Ішли й серед білого дня, й чеські прикордонники ніяких перешкод їм не робили. Невідомо мені, як так в даному випадкові поводитися польські прикордонники?

Бож нікому не могло бути таємницею, що та вся молодь — то були українські націоналісти. Затримувалися вони і в Синовирі й потім далі рушали автобусом. Польща — це не аматорська держава, а справжня держава з усяким апаратом, як розвідкою, так і контррозвідкою, тож не без того, що в такому масовому ісході українських націоналістів із Польщі мали би брати участь і польські поліційні органи, підсилаючи своїх агентів у лави українських націоналістів. Сумніву в тому не могло бути.

Одного прекрасного осіннього дня 1938 року в мого управителя школи Слабошпицького затрималася перепочити парочка, він і вона, які представилися подружньою парою, якою вони в дійсності не були, бо поводитися так, як подружжя ніколи не поводитьсь.

Затрималися вони досить таки довго й зовсім не спішили до Хусту. Поводилися вони арогантно, вимагали собі не абияких страв і то тільки приготовлених на маслі. Це тоді, коли родина Слабошпицьких могла собі дозволити «люксус» уживати маргарину.

Перше підозріння викликало, це коли я йшов вдолину села по пошту й запропонував віднести на пошту їхнього листа, якого

вони мали написаного. Серед верховинських чеснот це було звичайне явище, й ніхто такому не дивувався. Але вони свого листа мені не довірили, а на другий день він ходив аж до Волового (!). Іншим разом його бачили люди в Воловому на торговиці з підозрілими особами. Мало не щодня він зникав у лісах, це тоді, коли там була небезпека від польських партизан!

Вже не пам'ятаю, як і коли Слабошпицькі стряслися таких гостей. Коли з відділенням Карпатської України від ЧСР поставали фінансові труднощі, бо вже не можна було сподіватися субвенцій чи дотацій, чи як їх ще можна називати, то можна було почути такі самовтішні розмови, як, наприклад, учитель Субота в Синовиру проєктував на верху Греговища закласти фабрику, на якій би переробляли дерево, і дим з комина розходився б далеко не тільки по Верховині, але й далі, й давав би знати про промисел Карпатської України! Це думка учителя, себто, людини з середньою освітою, а скільки їх було й без такої освіти.

На цьому місці варто би пригадати й момент надмірної пихи, що ми, закарпатці, мовляв, збудуємо Українську Державу, а ви всі, придніпрянці й галичани, не збудували України! Автохтонна, абсолютно безпідставна пиха!

Часопис «Свобода», який видавав о. Волошин, підбадьорений грядущими подіями, перехрестився на «Нову Свободу» і був дуже добрим, як на тамошні умови, бо редагував його освічений, досвідчений редактор, інженер-економіст, наш подебрадець, Спиридон Довгаль.

Але ж він мав два «смертельні гріхи», бо народився не на Закарпаттю і свого часу був членом партії українських соціалістів-революціонерів. В умовах розвитку монопартії це був непростимий гріх, тому його «випросили» з редакції «Нової Свободи», а на його місце призначили місцевого, автохтона, неспеціаліста Василя Гренджу-Донського. За пару днів «посіріла» «Нова Свобода»! Здибаюся я з Андрієм Кутом, моїм сусідом та частим співрозмовцем на біжучі теми, а він мені, замість привітання: «Пане учителю, щось наша «Свобода» (скорочена назва!) прив'яла трошки, не цвіте як бувало!». Це був селянин начитаний, розумівся на часописах. Цей момент «автохтонства» нас переслідує, і до добра він нас не веде!

В Хусті зіткнулися українці з чехами! Мов би українці хотіли мати зброю, а чехи не давали. Бо наставлення Праги було не робити спротиву мадярам, і не можна мати претенсій до генерала Прхали, що він повівся слухняно й дисципліновано та виконав

наказ своєї верхньої влади. Але це ми мудрі по роках, коли вже начиталися всяких спогадів про тодішні події, бо тоді в Синовиру ми нічого не знали й тільки чули, що українці з чехами пострілялися.

Провідник нашого відділу КС був Іван Рябів, він мав дружину чешку, вже тому був наставлений прихильно до чехів. На події в Хусті був обурений і проголосив, що він вважає за ганьбу, що був у Карпатській Січі, й подер свою виказку члена-провідника відділу КС в Синовиру.

Що ж, його воля, силувати не буду, хоч я й тоді був також проти боротьби проти чехів, вони її не заслужили. А свою виказку з КС я зберіг до нинішніх днів, як дорогоцінну пам'ятку ще одної доби в новітній історії України, до якої пощастило прикласти й своїх рук!

ВИБОРИ ДО СОЙМУ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Коли довкола нас і в самій Чехо-Словаччині, в Польщі, в Румунії, в Югославії до виборів до парламентів виставляли і по тридцять кандидатських списків, то політичні провідники Карпатської України мали настільки в собі політичного розуму й такту, що ще перед виборами домовилися й виступили одною єдиною лістою, в якій були представлені всі напрямки політичних переконань серед населення Карпатської України.

Серед 32 обраних членів Сойму бачимо всіх найкращих політичних та громадських діячів Карпатської України, які своєю діяльністю вибилися на чолові місця за останні мало що не 20 років.

Для нас, подебрадців, не абияким актом признання за нашу працю на народній ниві Карпатської України, що серед 32 членів Сойму був і наш колега, подебрадський інженер-економіст Леонід Романюк. Це був вияв не абиякого жесту в наш бік! Це треба признати й занотувати!

Вершком політичної мудрости треба вважати, що в списку членів Сойму були представники національних меншин в Карпатській Україні, як румунської, чеської та німецької.

Представники найбільшої національної меншини, жиди, не приступили до спільної кандидатської листи й своєї власної не виставляли, бо в душі вони не вірили в тривалість Карпатської України та вже потенційно були льюальні Мадярщині, яка мала

от-от запанувати над Карпатською Україною. Таким поступуванням вони розв'язали руки проводіві Карпатської України, що був льояльно наставлений до Гітлерівської Німеччини, в якій уже (року 1938) відбулися протижидівські виступи. Прихильне наставлення Карпатської України до жидів у Німеччині не було б потрактовано надто дипломатично.

Щодо мадярської національної меншини, то вже не могло бути двоякої думки, чому вона відмовилася від співпраці з усіма діячами Карпатської України, бо, без сумніву, в душах усі мадяри вже були льояльні своїй національній батьківщині Мадярщині, яка не сьогодні-завтра вже мала інкорпорувати Карпатську Україну разом з усім її населенням, про що день-у-день голосило мадярське радіо.

І так населення Карпатської України дня 12. лютого 1939 року пішло до виборчих урн, щоб вибрати собі таку владу, яку саме населення хоче мати. Виборчий список був єдиний, але всі виборці мали право викреслювати із списку небажаних їм кандидатів. Хоч, зрештою, тяжко було рішитися викреслювати, коли майже всі кандидати були всім відомі як порядні діячі. Ми з Дружиною оце вперше в життю також приступили до політичних виборів, бо доти ми були або молоді, або чужинці. Довшу хвилю ми спостерігали виборців, які підходили до урни з якоюсь винятковою, я б сказав, мало що не побожною. Це вперше вони віддавали свої голоси своїм діячам без будь-яких впливів, переважно матеріяльних, як це нераз практикувалося в численних попередніх виборах.

Синовир — село велике, виборців у ньому багато, й майже всі виборці виконали своє виборче право й повинність. Піднесення було велике! Село було уквітчане українськими національними прапорами. Це було справжнє велике свято. Висліди виборів у історичних джерелах, яких не так уже й мало вийшло.

А ці сторінки, то лиш спогади, тому варто згадати хіба що впливи на виборців перед виборами. Один раз у Синовиру виступав доктор Фігура, окружний комендант Карпатської Січі в Воловому. Один раз приїздив Степан Росоха з недалекого сусіднього села Драгова, який уже був в уніформі Карпатської Січі, такій блакитній, як у німецьких вояків повітряних сил (Люфтваффе) і на підвищенню більше обертався, як на теперішніх переглядах моди панночки в Америці, ніж говорив щось до діла!

Раз приїздив з виступом Улас Самчук, який уже тоді мав

якийсь пропагандивний пост в уряді в Хусті. Слово його було б на місці перед 15-20 роками, коли треба було починати з русинів робити українців, а так приїхати на готовеньке й сипнути пару фраз, а потім у своїй белетристиці розписати себе як якогось там мало не біблійного Самсона, який кидав слова у масу слухачів і тим, мовляв, робив їх українцями. Ой, так воно не було! Треба було пройти тернистий шлях, поки дійшли й нарід привели до виборчих урн!

Карпатська Україна, як автономна область Чехо-Словацької Республіки, підлягала всім урядовим постановам ЧСР, тому й вибори до Союму Карпатської України й скликання самого Союму переводилися згідно параграфів центральної влади в Празі. Президент ЧСР Гаха розписав вибори на день 12. лютого 1939, а Соїм скликав після зміни різних термінів остаточно на день 15. березня 1939 року у Хусті.

Соїм Карпатської України, обраний величезною більшістю 92,4% всіх виборців, проголосив уже в законі ч.1, що Карпатська Україна — незалежна держава. Так сталося 15. березня, тоді, як мадяри пішли війною на Карпатську Україну вже вночі з 13. на 14. березня.

Сєбто, перша держава, яка не признала незалежності Карпатської України, це була сусідня Мадярщина. Коли мадярська армія пішла в похід проти Карпатської України в часі вночі 13 / 14 березня, тоді ще Карпатська Україна належала до Чехо-Словащини, й чехо-словацьке військо мусіло б боронити Карпатську Україну, але не можна мати претенсій до ЧСР, бо 15. березня ЧСР і сама себе не боронила проти німецької інвазії.

А Карпатська Україна 15. березня вже була незалежна, й ЧСР не була зобов'язана боронити її проти Мадярщини. В обороні своєї молоденької держави стала Карпатська Січ, яка ані не була військом, яка ані не мала зброї, а самого завзяття в боротьбі проти державного війська, яким було тоді мадярське військо, рішуче замало.

В такому короткому часі ані мобілізації не можна перевести, бо до того й відповідного апарату бракує та й зброї, старшин, а головне — часу. Тому нерівна боротьба й мала так скінчитися, як вона в дійсності й скінчилася. Марні та наївні надії на поміч Німеччини були абсолютно безпідставні. А довкола самі як не вороги, то так неприхильні сусіди.

Мадярщина першою не признала незалежності Карпатської України й брутальною силою окупувала її. Я особисто, автор цих

сторінок, вважаю за кару Божу те, що виконав над Мадярщиною року 1956 наш земляк Микита Хрущов.

Тим самим фактом, що ЧСР не пішла боронити Карпатську Україну, треба вважати, що вона, ЧСР, визнала Карпатську Україну незалежною «де факто», мовляв, бороніться собі самі.

Але коли радянські війська здобули Закарпаття, то там появився з Лондонського екзильного чеського уряду Бенеша міністер Немец з претенсіями на панування в Карпатській Україні.

Та вже 26. листопада 1944 року в Мукачеві відбувся з'їзд народних комітетів Закарпаття, який обрав собі свою верховну владу Народну Раду, яка 5. грудня 1944 року видала декрет про ліквідацію прав Чехо-Словаччини й Мадярщини до території Карпатської України та про бажання населення Закарпаття приєднатися до Української Радянської Республіки (УРСР).

До Москви прибула делегація празького уряду ЧССР й там домовилися 29. червня 1945 року про возз'єднання Закарпаття з своєю прадавньою Батьківщиною — Україною. 22. листопада 1945 року цей договір був ратифікований Чеським парламентом, а 27. листопада 1945 року Верховним Советом ССРСР і з 22 січня (визначна дата в історії України!) 1946 року Карпатська Україна стала Закарпатською областю в складі України (УССР).

Себто в розмовах між Прагою та Москвою була якась претенсія ЧСР до суверенности над Карпатською Україною, але голос народу й тут остаточно перемиг. Коли через Закарпаття перевалилися фронти Другої світової війни, тоді після того було чути голос народу автохтона. Голос того самого народу з 15. березня 1939 року не було чути, його заглушували мадярські гармати.

Перебуваючи в Німеччині з травня 1939 по січень 1941 року, доводилося бачити численні видання, як окремі мапи, атласи, часописи, на яких стало показували мапу Карпатської України (Карпатенукраїне), що й додавало нові порції натяків, що в плянах фюрера все ж таки щось належить й Україні! Що нас, виходців з Карпатської України, не мало тішило.

Я К М И С Т А Л И Д П

Пишу ці рядки вже в Америці, хоч пишу про події, з якими Америка не мала нічого спільного. Але тому, що оте ДП (Дісплейсд Персонс) винайшла, мабуть, таки Америка, яка й

дотепер не перестає займатися «переміщенням осіб» з будь-якого куточка нашої плянети, то й годиться покористатися отими двома буквами ДП, які так були приросли до нас та до нас подібних мільйонів людей, мов би якісь докторські титули до осіб з відповідною освітою.

Тому в українському перекладі «переміщені особи», й не буду цуратися такого влучного означення людей певної долі.

На долині Карпатської України відбувалися історичні події, з них лиш відгомін доносився до нас на Верховину. Я, вірний своїм засадам витримувати на тих постах, куди мене Доля ставила, не переставав ходити до школи та виконувати мої учительські повинності.

Востаннє я ще був у школі 17. березня 1939 (тут мені помічні мої коротенькі нотатки, які збереглися поміж документів) і провадив навчання згідно розкладу. Я на прощання сказав відповідне слово про те сонечко нашої свободи, яке зійшло над Карпатською Україною й так скоро сховалося за хмари.

На закінчення навчання ми вже не в стані були відспівати «Ще не вмерла», бо школярі мої ревіли вовсю, я ще стримувався, й ми розпрощалися офіційним на той час привітом «Слава Україні!» А вже коли прибув додому, то й я не витримав й щиро розревівся, не витримав тягарів з усього того, що нараз так навалилося, й на нас особисто, й на частинку нашої Великої України.

Ми особисто втрачали навіть ті убогі можливості й перспективи, які нам «усміхалися» в кар'єрах учителів народних шкіл, якщо й не по ведмежих кутках, тож у кожному разі на задвірках світу! Навіть такого Доля нам поскупилася! Перед нами була порожнеча, «абсолютно чорне тіло», як часто вживав наш дорогий професор Борис Лисянський на викладах із фотографування.

До центру села я вже не ходив, Дружина часом ходила в розвідку й приносила гори фантазій, які так уміло продукували наші люди, відірвані від світу. Але і в нашу хату двері не закривалися: стало приходили люди, то сусіди, то батьки моїх школярів, що було в їхніх силах, розважали, потішали.

В церкві дзвонили дзвони, мов на зустріч мадярам, але ні, то ще була лиш Задушна Субота. Жиди задекорували себе бантами в мадярських національних барвах, мали їх при собі приготовані по кишенях і наші молоді хлопці учителі, вчорашні січовики! Людська слабкість!

Чехо-словацький жандарм мадярського роду Тудошій вже вивісив на своєму домі величезний мадярський прапор та охвітав хату гірляндами з чатини.

Під вечір 21. березня прибули в село мадяри, може з сотня їхнього війська. Пробували вони рушити й на Синовирську Поляну, але завернули, бо їхні військові вантажні авта не подужали шляху, занесеного снігом, і вони вернулися в Синовир.

Пополудні 22. березня до нашого мешкання прибули в супроводі старости села два величезних розмірів мадярські жандарми — пір'яники, бо на капелюхах мали великі жмути пір'я.

Староста села, як представник місцевої влади, представив нас їм, а їх нам, з тим, що ми арештовані й маємо іти з ними. І так під карабінами, з наїженими на них багнетами мадярські жандарми «перемістили» нас з нашого місця сталого побуту в якийсь невідоме майбутнє. Так ми вперше стали «переміщеними особами»!

«Перемістили» нас до Нотарського Уряду, де ми зустрілися з іншими «переміщеними особами», як емігрантами, так і автохтонами учителями-січовиками та одним лісничим.

Там ми зустрілися з Емеріхом Івашком, нотарем із Нижнього Студеного, який перебирав адміністративні уряди під опіку нової влади, який до нас ставився завжди дуже добре й тепер, дякуючи йому, з нами нічого поганого не сталося.

Подружні пари відпустили на ніч додому, це на чесне слово з тим, що завтра ранком прибудемо, й нас поведуть до Волового. Так і сталося! Ніч ми перебули вдома, а на ранок зішлися вісім пар коло церкви, звідки нас знову перемістили під сильною охороною, на двох арештованих, чи, точніше, «переміщених» по одному воякові з наїженими багнетами.

У Воловому рішали нашу долю й знову відпустили додому, з тим, що завтра, 24. березня з речами знову з'явитися біля церкви, звідки нас знову «перемістили» до Волового. Цим разом уже з речами, лише з ручним багажем, для якого дали нам фіру.

І знову так само багато наїжених багнетів. Розпрощалися ми з синовирськими людьми, дома та біля церкви, лишили все своє невелике майно й «перемістилися» до Волового, де затрималися в бурсі для учнів Горожанської школи. Так ми були вирвані з корінням із якщо й не рідної, то вже ж таки української землі.

Трохи, може, забагато я уживаю слова «переміщені», «перемістилися». А це тому, що десять років пізніше, так само в

березні, але вже 1949 року в Швайнфурті, в Німеччині, нас стримали від еміграції до Америки, пробували не повірити нашому статутіві «переміщених осіб», тому що ми, як учителі з Карпатської України, літом 1939 року, на літніх вакаціях поїхали до Німеччини, як туристи!

Таке наставлення американських урядовців, така уява їхня про наші європейські справи! Та відповідними документами про нашу працю, як фізичної робочої сили в Німеччині, трохи прояснило мозки американських урядовців, і ми далі «перемістилися» до Америки.

Але ще треба вернутися назад до Волового. В бурсі ми перебули до 29. березня, перебуваючи «під домашнім арештом», себто, лиш під легким доглядом. Та й зрештою, куди його тікати, як довкола все засипане снігом, що не пройти, не проїхати. Проживали рештки тих малих сум грошей, які ще нам лишалися від наших скромних заробітків.

Ранком 29. березня спакували нас усіх на два вантажні авта й «перемістили» нас до Севлюша. «Нас усіх» треба розуміти чехів та українців не автохтонів, себто прибуд, чи як там нас називати, емігрантів з України. Автохтони лишилися, й їхня доля нам не була на той час відома. А з часом і їхня доля упорядкувалася, унормувалася, й вони стали обивателями Мадярщини. Хто ж не пристосувався до нових умов, той тікав через границю до ССРСР, де й починалися нові сотки епопей, сумні, трагічні та в кожному разі невеселі.

В Севлюші нас примістили в будинку окружного уряду, де ми перебули добу. Серед подвір'я того уряду красувалася пишна плачуча верба, досить уже зелена, бо ж Севлюш — це не Верховина. Та кидалося в очі, що під вербою земля свіжо перекопана. Не хотілося й думати, що там якийсь солідний садівник, що навіть під вербою перекопав землю.

Та до нас підійшов якийсь чолов'яга із місцевих і притишеним голосом сам від себе, з власної ініціативи, оповів нам, що під тим деревом мадари розстрілювали січовиків і тому звеліли перекопати землю, щоб скрити сліди крові!

Ще раз нас «перемістили» на станцію в Севлюші, заладували в два товарові вагони, прилучені до «волівського експресу», себто до потягу, в якому везли повною парою випасених на Гуцульщині волів до Відня.

Це такий швидкий експрес, якому нема рівних, бо худобу треба доставити якнайскорше. В дорозі лиш раз зупинявся потяг,

коли раз єдиний напували волів.

На станції Чоп ми ледве встигли усвідомити, що це ж ми переїжджаємо границю з Карпатської України в Мадярщину, оглянутися в минуле та хоч у думках сказати останнє «прощай!»

Далі нас «волівський експрес» «переміщував» у невідоме як у «абсолютно чорне тіло»! Це сталося 31. березня 1939 року.

Н О В А Е В Р О П А

Як кажуть чехи, «з їжею зростає апетит», так само сталося і з Гітлером. Ще не встиг він упорядкувати свої німецькі справи, ще Німеччина не цілком соборна (квітень 1939), а вже появилось гасло про «Нову Европу». Себто, впорядкувавши німецькі справи, треба буде заходитися та впорядкувати й Европу, зробити її «Новою»! Бо порядки в тій «старій» Європі йому не подобалися, його не задовольняли!

Що ж, ідея непогана! Не оглядаючись на «стару» Европу, самий епітет «нова» викликав надії на щось краще, тому й викликав мало що не захоплення по всій Європі, у народів, у людей! А може, воно й краще буде в тій «Новій Європі», хто його знає!

Не без того, що й ми, українці, покладали немалі надії на ту казкову «Нову Европу», тим більше, що й наша політична організація ОУН (Організація Українських Націоналістів) зі своїм стажем була мало що не третя, це після Італії та самої Німеччини, тоді, як у численних європейських державах щойно почали появлятися зародки їхніх власних національних організацій.

При тому не забуваймо, що це ми, якраз ми, українці в Карпатській Україні, виявили свою самостійну, незалежну від світових чинників, нашу українську політику, зробивши спротив Мадярщині, а посередньо спротив навіть самому Гітлерові! Тому нехай нас не здивує та увага в світі, з якою світ ставився до нас, українців.

Помимо того, що сам епітет «нова» мав у собі щось «рожевого, многонадійного», у мені особисто та в дальших рядках цього тексту крізь туман «рожевости» все чіткіше та чіткіше зарисовувався термін «руїна»!

Хоч з яких убогих, примітивних, але наших власних куточків викинути нас на підлоги вагонів «волівського експресу», потім на соломі, розтрушену по підлогах різних тимчасових приміщень

для «переміщених осіб» із Карпатської України, чи це не руїна?!

Ще вчора бути повноправними громадянами своєї країни, а нині ставати в чергу по миску гарячої страви з ласкавих рук пань з Червоного Хреста чи НСФ, чи це не руїна?!

Не тепер (1981 рік), пишучи ці рядки, я такий «мудрий», бо вже, відчувавши на власних плечах руїну нашого особистого й нашого родинного життя, не можна було не підозрівати в далекому майбутньому, що не все має бути так, як твердять «пророки». Той сумнів нас не покидав! Але не було іншого виходу, треба було все сприймати так, як наказувала нам тодішня дійсність.

«Волівський експрес» гнав і попри голосну Ніредьгазу, а ми тоді й не знали, що в ній караються наші побратими з Карпатської України, яким доля не усміхнулася так ласкаво, як нам.

І 1. квітня 1939 року ми прибули до Відня, де нас зустріла вже «справжня» Європа, бо залізничники, побачивши нас у товарних вагонах у складі «волівського експресу», голосно нас привітали: «Зо прімітіф, прімітіф» і негайно переселили в особові вагони. Червоний Хрест та НСФ відразу ж запропонували медичну опіку, як хто такої потребував, та гарячу каву з сандвічами (бротхен).

Довкола на двірці цілковита мирна атмосфера, люди приїздять, інші відїздять, мов би ніде в Європі гармати не ревуть і люди не гинуть! Це нас трохи заспокоювало і відвертало нашу увагу від невідомого майбутнього.

Вже 2. квітня 1939 ми опинилися в Брні, головному місті Морави, на солоні в якійсь школі під опікою пань із Чехо-Словацького Червоного Хреста, які виявилися не на висоті свого покликання, бо нам, нещасним «переміщеним особам» стали докоряти за ті неполадки, які відбулися в Хусті між українцями та чехами.

Але вже на двірці «Брно» на пероні повільними кроками походжала німецька варта по двоє вояків з наїженими багнетами та з винятково тяжким ступанням кованих чобіт по перону, мов би хотіли підкреслити, чия там суверенність! Тому ми й не журилися, як задивляються на нас пані з Чеського Червоного Хреста, а перенесли наші убогі манатки під опіку НСФ, де нас прийняли й тримали мало що не під материнською опікою, в кожному разі, з увагою та чемністю, яких лиш пошукати в світі!

Якраз в їхніх особах хотілося бачити і вважати оту «справжню» Європу, незалежно від того, яка вона, чи «нова», чи ще «стара». Вони поставлені на їхні місця виконувати свої

повинності так, як веліли їм їхні сумління та приписи їхніх зверхників.

Там, у школі на Гуттеровій, ч.5. ми й провели декілька днів. Чехи, які з нами приїхали, відразу ж розїхалися до своїх рідних міст. Із наших лиш один Рябів, який мав дружину чешку, відїхав з нею на її батьківщину. Осталися ми самі українці. Ми не мали куди поспішати, тож використовували час на оглядини міста, яке, хоч і невеличке, але ж мало замок Шпільберк, у якому свого часу тримали політичних в'язнів. Мало університет, політехніку та ще, здається, й рівнобіжно німецькі напарники. Ми відвідали ботанічний сад, лісовий музей, у якому побачили лапку нашого карпатського ведмедика, який свого часу попався в той капкан, а мати його ніяк не хотіла допустити людей, щоб визволити її малого, тому відгризла лапку й забрала малого на трьох ногах. А ми тепер мали нагоду побачити ту четверту ніжку, засохлу в капкані.

Згадуючи «Нову Європу», не можна не згадати велику параду німецького війська з нагоди передання влади цивільній адміністрації. Парада була справді репрезентативна, тривала понад дві години, і в ній показано було всі роди зброї, а самих танків було 194 (маю звичку такі дива порахувати, а замітки мої збереглися!). Було на що глянути, й сумніви не могли закрадатися в очі очевидців, що це таки справжні початки «Нової Європи»! Це був справжній панцирний п'ястук, який мав творити «Нову Європу».

Вечорами ми мовчки не сиділи й стало й завзято обговорювали світові події. Були поміж нами «справжні» стратеги, які колись були сотниками, а тепер не могли пізнавати, котра гармата проти танків, а котра проти літаків! Коли мені вдавалося взяти слово, то я був ослабий авторитет, бо не мав ранги сотника, хоч у нинішній параді найбільш за всіх розумів, що до чого.

Навіть знав, що воно з того далі буде, бо війська просто з паради відїхали на Схід над польські границі. Параду приймав генерал, пізніший маршал Бок, війська якого відіграли левину долю в розгромі Польщі.

З нами були Орест і Олена Онуляки, досить популярні учителі на Пряшівщині. Мадам Олена була досить резолютна Дама і не раз рішучо гасила світло в кімнаті, чим спричинилася до того, що не одна проблема світового значення лишилася не розв'язана, очевидно, на шкоду людства!

Війська, які ми бачили на параді, робили могутче враження, й ми не без того, що й собі робили надії, що й нам щось капне з тої «Нової Європи».

Великдень того року припав на 9. квітня. Сумний він був нам, бо ще минулого року ми його святкували як порядні християни, а тепер на чужині, на соломі у Гуттеровій школі в Брні. Незавидна доля, нехай вона нікому не повторюється!

Щоб злагіднити наші бездомні переживання, Жіноча Секція Т-ва «Просвіта» в Брні запросила нас на свячене, що ми й прийняли з великою вдячністю. Яка радість, що українці всюди є й не цураються своїх «переміщених» братів. Привітала нас теплим словом Голова Секції, дружина лікаря Прокопова, сама чешка, але якою гарною українською мовою вона нас вітала! І сама була гарною приємною дамою. Побули ми в своєму товаристві й трохи розігнали наші неозначені будні.

Перспектив ніяких! Деякі товариші нашої подорожі вже записалися на фізичні праці до Німеччини. Ми ще стримуємося, тим більше, що нас кличе до Праги Євген (д-р Омельчук, швагер) і 14. квітня ми розпрощалися з панями з НСФ, з містом Брном і виїхали до Праги.

С Т А Р А П Р А Г А

Як хочете, так і розумійте отой епітет «стара»! Чи як наша стара знайома, чи як старе місто взагалі, тим більше, що на військовій параді німецький генерал нагадав своїм воякам, що вони перебувають у «старому» імператорському місті.

А, може, й тому, що Прага ледве місяць, як перестала бути столицею незалежної республіки й стоїть перед якимсь невідомим майбутнім у якомусь там Протектораті. В кожному разі з вулиць Праги зник той шик, яким Прага ставала мало що не малим Парижем. Великі та раптові зміни ударом упали на Прагу та її мешканців.

Військо, та ще й з старшинами, безробітні, робітники та урядовці військового промислу безробітні, численний персонал установ столиці самостійної республіки безробітні. А колечко до колечка, одно за одне зачіпилися, й на вулицях опинилися маси зайвого народу. А до того члени їхніх родин. То й не дивно, коли поглянеш на ту масу бувших людей, то Прага видалася «старою»!

Зголосилися ми в Комітеті Помочі Збігцям із Карпатської України, бували ми на обідах в їдальні Українського Жіночого

Союзу, скорочено й популярно УЖАС. Поза тим всюди зустрічали українців, а 30 квітня зійшлися ми в чеській православній церкві на панахиді по поляглих в боротьбі за Карпатську Україну.

Там ми побачили вже, так би мовити, «всіх», хто ще перебував у Празі. Там зійшлася вся еміграція, постаріла, ошумлена, убога, рештки з недавньої блискучої української еміграції в Празі. Жаль було дивитися, тому й ще раз «стара» Прага!

Хор відспівав Службу Божу й панахиду під керівництвом пані Платоніди Росіневич-Щуровської. Спів був божественний, який мабуть тільки й буває в православних храмах!

Все попереднє, на чому трималася українська еміграція, з приходом німців завалилося, а нового нічого нема, тому й «убога» еміграція.

Деякі українські пані, щоб звести кінці з кінцями, мали можливість заробити в ідальні УЖАСУ два-три дні на тиждень! (В тому нема ніякого друкарського чортика). Поважний підтоптаний вік не відкривав дверей до Німеччини на фізичну працю. Одним словом, «чорна ніч чорніла, і стояв туман».

Першу ніч в Празі ми переночували в швагра Євгена, потім Дружина одержала притулок на пару днів у пані Лідії Вакул, а пізніше у пані Подригульо, а я перебував тих пару днів у швагра під контролею сторожа дому, який в умовах Праги великий адміністратор і поважна офіційна особа.

До Праги ми прибули такі бідні, що не мали за що найняти якийсь куток, тому й ютилися по чужих кутках та намагалися скоріше розв'язати задачу з одним невідомим, що робити та куди подітися в «Старій Празі», але в «Новій Європі».

Жодного іншого виходу не було, як тільки записатися на фізичну працю до Німеччини, поки ще вік та здоров'я сприяли розв'язанню такої задачі. Я так і зробив! Записався на працю до Німеччини, але покищо ми не дармували та відвідали в Празі все, що далось відвідати.

Відвідали ми мало не всі музеї, ботанічний сад, зоологічний сад. Були ми запрошені до пана професора Олександра Мицюка та його Дружини Їржини. Дім, який ми відвідали, був справжній професорський, такий, як і має бути! Це вже пані професорова постаралася так тримати, як належить! В кожному разі ми ще не бачили такого пишного зарядження в домах українського панства: меблі, килими, картини та всяка інша розкіш. А до того й щира зустріч і гостина, видно було, що ми обоє припали й пані

дому до вподоби. Ця наша візита була справжнім винятковим святом на тлі нашої буденщини, в якій ми опинилися!

В день народження Гітлера на празькому стадіоні була велика парада німецького війська, яку ми відвідали, бо не поділяти погляду чеських обивателів не йти й не дивитися на ту парад! Бо ми не вірили, що від того, що ми не подивимося на німецьке військо, то воно стане слабшим, чи що?!

Там ми ще раз побачили гарно вимуштроване військо, при чому побачили, що СС-и ще не набули права війська й стояли в кінці колони, до того вони міряли свої ряди при допомозі шнурків! Чогось такого я ще ніколи не бачив у війська. Але «останні» на початках СС-и стали в кінці елітою в німецькому війську та взагалі одною із найкращих військових формацій у військовій історії світу.

Там ми почули з уст німецького генерала, що «Праг альте Кайзеріше дойче Штадт!» Тоді, 20-го квітня, було холодно, й ми з того часу запам'ятали, що в тих днях квітня місяця завжди холодно, тоді ще цвіте терен та глід, та згадують дні народження не менших кровопивців, ніж був Гітлер.

Першого травня в ЧСР було державне свято, його й тепер ніхто не касував, але ніхто його не святкував, настрої був не до того. Чехи, як звичайно, були по корчмах, не мовчали, ворчали й не зтиха, ніхто їм того не забороняв.

З Подебрад приїздив Федь Жлудкин та гостив нас у Флека, в отій славній пиварні, без якої й Прага не Прага! Потім ще виводив нас до каварні, просто тобі виражав мене в Німеччину!

Табір для охочих їхати на працю в Німеччину був у величезних залах, де нормально відбувалися щорічні виставки й де колись доводилося репрезентувати нашу Альма Матер УГА в ЧСР! Минулося!

З охочих їхати до Німеччини зібралася група понад 30 осіб, на чолі її став судетський німець, наш провідник, наш «фюрер», бо носив на рукаві червону пов'язку з чорним гаковим хрестом на білому полі. Імени його я, мабуть, і не знав, а може, не пам'ятаю. Тільки пам'ятаю, що це була прекрасна людина! Він нами опікувався як рідний тато над своїми дітьми.

Він нас возив до Уряду Праці, на медичний огляд, на поліцію відголосити наш побут у Празі, повіз нас до якоїсь чеської добродійної організації, де можна було одержати якісь рушнички, хусточки та ще якісь корисні дрібниці. Особливо він любив нас, українців. Він і сам не добре уявляв собі, що його чекає

в тій «Новій Європі», але чомусь вірив, що нам, українцям, у «Новій Європі» буде справжня благодать. Тоді панував такий погляд, що українцям буде ще краще, ніж самим німцям!

Тепер прошу звернути увагу, що всюди, куди він нас возив, стояли в чергах сотки чеських безробітних, а наш «фюрер» провадив нас без черги попри ті сотки чеських безробітних. Хоч чехи люблять прилюдно лаятися, але в тих випадках мовчки дивилися на нас та на нашого «фюрера», в душі напевно лаялися, а наяву заздрили й думали, що ми напевно якісь улюблені діти самого Гітлера!

Щоб образ «Старої Праги» був повніший, невільно мені не згадати, що в подібному положенню опинилися й представники російської «білої» еміграції. Вони так само, як і ми, були освічені, вони так само, як і ми, опинилися без праці й мусіли їхати до Німеччини та шукати собі кращої долі. А чому я їх тут згадую, так це тому, що вони так майстерно матюкалися, як це не потраплять робити ані моряки, ані босяки, ані останнього пошибу хулігани. А це ж були майже всі інженери, люди з високою освітою, які вже мало не 20 літ прожили в культурному середовищі Середньої Європи!

Ота «руїна», як примара, про яку я вже згадував, тяглася за нами та нагадувала нам нашу родинну руїну. Я в таборі, дружина у добрих людей, і останні дні мого перебування в Празі зустрічаємося в парку Стромовка, як молодята, які щойно задумали творити собі подружнє щастя, бо в тому парку не одне подружнє щастя було запляновано та здійснено.

Сумне враження, навіть по роках у спогадах! Розлука, на як довго?! Поки що думка була звичайна зарібкова, заробити трохи грошенят, а далі видно буде, що робити нам у тій «Новій Європі», будувати яку я оце дня 10-го травня 1939 року й поїхав у Німеччину, тим самим покидаючи «Стару Прагу»!

П Р А Ц Я Є Д И Н А З Н Е Д О Л І Н А С В И Р В Е

Хотів назвати цей розділ з чеського «праці честь», або «праця ушляхотнює», або з німецького «Арбайт махт фрай», та пригадалося прекрасне й змістовне наше українське, в якому згадано й працю, й недолю. Дякувати Борисові Грінченкові за такі мудрі слова!

На нашій рідній Карпатській Україні не довелося ані

заробити, ані заощадити, тому на смітниках «Нової Європи» ми опинилися в повній недолі, без праці й без ломаного гроша за душею. Єдиний вихід із такої недолі був знайти будь-яку працю, й така праця знайшлася лише й виключно фізична в Німеччині. Тому й був єдиний вихід їхати на працю в Німеччину і тою вузькою щілинкою виходу з недолі скористалися численні працівники українські емігранти в Карпатській Україні.

Процедура поборення різних формальностей була вже згадана в попередньому розділі. На працю зголосилися майже самі інтелігенти, які, може, й ніколи тяжко не працювали в своєму життю. На які роди праці ми їдемо, ніхто не знав. Якесь більша група українців, які відїхали до Німеччини ще з Брна, працювали на аеродромі під Берліном. Від нашої групи велику частину затримали в Гановері, нас, меншу групу, довели до Гамбурга, де знову поділили на менші групки й розвезли по Голштинії, так, що нас шестеро, я, Сьомак, Зубченко, Артемїв та два чехи попали на цегельню в селі Вімерсдорф, крайс Бад Брамштедт недалеко Ноймюнстра, на північ від Гамбурга. Вже коли ми автом наближались до цілі нашої подорожі, від того пана, який нас віз, а це, як виявилось, й був сам власник цегельні Гайнріх Єрк, ми й довідалися, що ми їдемо на невеличку цегельню.

Тепер, коли пишу ці рядки та вже краще знаю світову історію, спеціально способи, якими в Африці ловили муринів та пакували їх до Америки, мені здається невелика різниця між ними й нами! Зруйнувати Карпатську Україну, віддати її на поталу мадярам, а нам, бездомним «переміщеним» українцям лишити вузьку стежечку, куди можна пробратися й здобути там скромненькі середники існування. Ані мурини не знали, на які праці їх ловлять, ані ми не знали, на які праці ми потрапимо.

У чеського народу є такий звичай: щоб пізнати ще з немовлячого віку, яка доля судиться дитині, їй дають різні предмети, й до чого дитина потягне рученята, з тим вона в життю буде мати тісніший зв'язок, буде мати фах, як наприклад, музиканта, футболіста, чи кравця, чи шевця й т.п. У нас, українців, такого звичаю нема. А шкода! По тому можна було би ворожити майбутню долю людини.

За моїм передмістям Карантинкою були цегельні, було їх, може, з п'ять, і з кожної з них возили цеглу через наше передмістя, так що цегла там стало мозолила очі. Крім того, я мав необережність малим хлопчаком виробляти собі цеглу при допомозі коробочок із-під сірників, як це я й бачив на цегельні, де

ми, діти, бували досить часто, бо там був ставок, у якому ми купалися. Потім ті цеглинки, як тільки вони трохи просохли, я випалював у плиті, коли мама варила обід. З тих забав виходила справжня цегла розмірів коробочки з-під сірників.

Коли б знаття, то мені треба б було дати по руках і припинити мою виробню цегли. Та ніхто з нас не знав, що ота цегла зросте в розмірах, коли я її почну виробляти вже у справжніх розмірах (див. том I, ст. 94 цих спогадів). Тому логіка чеських вірувань у передбачання фаху їхнім дітям справдилася на мені, коли я почав поборювати свою недолу працею на цегельні 12. травня 1939 року.

Але ж кажуть досвідчені люди, що 1 кг. бавовни легший, ніж 1 кг. цегли. Науковці будуть заперечувати таким поглядам, але я, за день відібравши за дев'ять з половиною годин 14,880 цеглин від машини, в яких була сира глина й вода, буду твердити, що вагон бавовни легший за мою денну продукцію цегли!

Наша цегельня насправді була невеличка, мала менш як 20 робітників. Німецькі цеглини дещо менші, ніж наші українські, але комбінація праці машини з людиною нелюдська. Бо людина стає частиною машини, стає її колечком, і на підставі власного досвіду мені вільно твердити, що така співпраця ненормальна, й та сама людина не може її витримати протягом сезону.

Полегшуючі моменти були, що ту саму працю приділяли не завжди тій самій особі, крім того, часом виробляли не цеглу, а дренажні рури. З-під машин цеглу й рури відвозили вагонетками до приміщень, де їх сушили. Залізничка, як на німецькі умови, була скандально паскудна, все не було часу її основно направити, тому вагонетки на такій залізничці нерідко переверталися й робили перерву в продукції, яка була дуже побажана робітникам, бо давала пару хвилин перепочинку.

Земля на виріб цегли була препаскудна, звичайна земля, а не глина, яка бувала на наших цегельнях. Крім того, в тій землі були численні вкраплення вапняків, часом навіть у гарній гострій формі, так звані «Перунові стріли», з яких я й собі приборіг не аби які сувеніри! При випалюванні цегли вапно тріскало й розривало, кришило цеглу.

Від цього майже не було збитків, бо розкришену цеглу розхватували покупці, вона йшла на доріжки та взагалі на подвір'я, які там усі вимощені, хоч там пісок, і наших українських глиняних багнюк там нема.

В описаних вище умовах праці ми й намагалися вирватися з

недолі, в якій ми опинилися як «переміщені особи» з Карпатської України. Праця була тяжка, винятково тяжка, бож і недоля наша не була з легеньких. За таку працю, відрахувавши усі належні оплати, нам виплачували за тиждень понад 21 РМ з феніками. З того можна було б відкласти з 15 РМ. Та ще коли ми думали чеськими категоріями, при яких 1 РМ рівнялася 10 кч., то ми мало що не багатіли!

До кращих спогадів належить ставлення до нас людей. Вже коли ми пізно прибули на цегельню, то нас зустріла мати господаря ситною вечерею з горохом та із шпеком, так що нам усім така зустріч подобалася. Сам господар цегельні Гайнріх Єрк цілком привітна культурна людина й добре ставився до нас. Майстер Шульц, герой з Першої світової війни, добре нами опікувався, намагався бути добрішим, ніж це його положення майстра зобов'язувало до цього. Робітники, місцеві німці, також по-приятельському ставилися до нас, так що на людей ми не могли нарікати. Чемно й привітно до нас ставилися й люди в селі та в господі, до якої ми ходили обідати.

Ми, подебрадці, взаємно собі допомагали хоч би тим, що намагалися підтримувати себе на душі та кріпити віру, що все на світі має свій кінець, і нашій спільній боротьбі з нашою долею прийде таки напевно переможний кінець.

Іван Артем'їв серед нас був винятком, бо в Подебрадах він премудростей не подолав, лишився без освіти, але це був такий фанатик праці, що його можна би було записати в світові рекордисти. Єдина передумова, так це щоб він мав можливість при праці курити. А на цегельні така можливість була, і він єдиний серед нас не нарікав на долю та на тяжку працю.

Ще одну звичку він мав, так це рахувати, скільки він уже заробив? І мало не щогодини прираховував свої заробітки. Це дало нам нагоду питати його, скільки він заробив за 3 години, 15 хвилин і 10 секунд? За години то він ще відповідав, а за хвилини й секунди огризався.

Сьомак переважно копав землю, бо темпo його не надавалося на працю при машині. Приходить увечері з праці, розуміється, втомлений, а тут його й питаємо, що то він шукає в землі? Відповідає Сьомак: «гомбицю» (гудзик з мадярського по карпатоукраїнському), яку обіцяв нам пан доктор Тимевич у Комітеті в Празі, коли виражав нас на працю в Німеччину, то потішав нас, що ми там будемо виробляти гудзики! На таку відповідь ми радили Сьомакові копати глибше й, може, більше

вбоки, то напевне та «гомбиця» там десь знайдеться! Всяких способів ми шукали, щоб тільки полегшити нашу боротьбу з недолею.

Справа боротьби з долею ускладнювалася ще й тим, що Німеччина загарбала в свої політичні обійми Протекторат Чехію і Моравію, а не спішила впорядкувати справи з посиланням грошей із Німеччини до Протекторату, де лишилися численні родини тих мужчин, які відїхали до Німеччини на заробітки.

Лишив і я свою Дружину в Празі без жодних середників до існування, думка була, що з перших же зароблених грошей пошлю їй якусь суму. Гроші, які я послав, вернулися, бо справа посилання грошей ще не була впорядкована. Перших декілька днів вона ще одержувала квитки на обід від Комітету, щось їй помагав брат, але на довшу мету так не можна було існувати, тому вона носилася з думкою й собі виїхати до Німеччини на працю до консервної фабрики. Бо іншого способу дістатися до Німеччини не було, а без діла не хотіла сидіти та й хотіла бути поближче до свого чоловіка, хотіла бути в політичних межах того самого Райху.

Я проти такого її бажання не виступав, тільки не хотілося, щоб і вона працювала на розбудову Третього Райху. Перебування її в Празі було безвиглядним, тому 1. червня 1939 року вона з транспортом таких, як і сама, виїхала до Бравншвайгу на працю в консервній фабриці Ноякса.

Ще поки вона була в Празі, я завзято писав їй листи, продовжував їй писати й до Бравншвайгу, бо ми були дуже тісненько здружені між собою. Ми мало коли мали якесь товариство відповідно нашим бажанням, тому ми були дуже близькі між собою. Отож, щоб ту порожнечу без мене виповнити їй, я писав їй листи мало не щодня. Після отих масових кілограмів цегли, які удень передвигаю, не дуже то міг я писати, бо руки просто відмовлялися писати. Просто надлюдським зусиллям я писав їй листи по 4 і по 8 сторінок великого канцелярського формату.

Коли в Празі я намагався її потішати про краще майбутнє, яке вже не за горами, то в Бравншвайгу я її потішав, що і ті нелюдські умови праці, в які вона попала (і по 14 годин денної праці!) мають свій кінець, і вони не вічні. Я в те сильно вірив і навіть виявляв якесь в собі пророче чуття.

Так ще в червні 1939 року я твердив, що недалекий той час, коли українські танки вступлять в Будапешт! Я не міг ствердити

деталі, за яких це станеться, але вірив, що то будуть танки з української сталі, вироблені українськими руками на українських заводах. В тих танках сидітимуть українці-вояки, хоч і невиясненої суверенності, але Мадярщину вони розгромлять і тим самим відплатять за кривди, вчинені мадярами Карпатській Україні, її населенню та й нам, ковалям кращої долі того куточка нашої української національної території. Це здійснилося року 1956, коли не без впливу українських чинників Мадярщина дістала таки по руках і тільки пошкодувати, що Сталін тоді вже не жив, бо і мадярів варто було відправити туди, в далеку Азію, звідки вони свого часу прибули в серце Європи, до якої сумнівно, щоб вони належали! Це мої особисті думки, й коли я з ними погожуюся, то не має значення, хто, який режим, які особи виконали такі мої пророцтва.

За місяці травень-вересень 1939 року збереглася переписка з моєю Дружиною. Це тепер небуденне джерело фактів, думок та всякого цінного історичного матеріалу.

Мало, що я намагався підкріплювати настрої моїх колег, щоб витримати й перебороти недолю, в яку ми потрапили, я ще й Дружину мою підтримував на дусі, хоч би згадати таку цитату з листа за 20. червня 1939: «Не журися, Дружинонько, життя йде хвилями то вгору, то в долину. Вискочимо колись і ми вгору, лиш мужньо витримати цю лиху годину!»

От так, поволі поборюючи нашу негоду тяжкою працею, ми мимоволі зазнали признання й вищого начальства: Уряд Праці в Бад Брамштедт 27. червня 1939 видав нам Робітничі Книжки «Арбайтсбук» Ч.92 / Бр. 6349 професійної групи 4 — 1, рід професії «С». Це мало би бути: «Штайн унд Ерде», себто «Каміння й земля»! І за це дякувати, бо видачею нам Робітничих Книг влада признала нас уже бути «гідними» в лавах многомільйонної армії німецького трудового народу. Це вже був певного роду паспорт для вільного руху по Німеччині в пошуках праці. І за це дякувати.

Це був великий крок у поборенню неволі працею! Себто в тій меті, до якої ми прагнули! В чому ми незабаром і переконалися!

«Л И Ц А Р І П А Л Е Н О Ї Ц Е Г Л И»

Поки ми зарилися в нашу працю і виробляли цеглу, то й не думали про те, що це ж ми розбудовуємо «Нову Європу», спричиняємося до великого, просто епохального, діла в сучасній

історії людства. А все, мабуть, тому, що піт нам очі заливав.

В минулому розділі я вже раз згадав мою рекордову продуктивність біля машини з цеглою. Але то ще не був останній рекорд, бо вже 18. серпня 1939 року я відібрав від машини за дев'ять з половиною годин 16,200 цеглин по три з половиною кг. штука, разом це 56,700 кг, або 5 тонн 67 сотнярів, або майже чотири вагони!

При таких рекордах забудеш, кому ти й виробляєш ту цеглу! Разом зі мною піт рекордово заливав нам очі й усім іншим співробітникам у різних пунктах цегельні. Де й коли ми могли говорити про ту «Нову Європу»?

Якщо й говорили, то тільки про відсотки, скільки днів нам належиться оплаченої відпустки, скільки днів можна буде взяти неоплаченої відпустки, чи всю дорогу господар оплатить, чи туди й назад? І т.д., без кінця. При тому мало не кожний мріяв з відпустки не вертатися на цегельню. Це чехи, бо нам, українцям, не було куди діватися, та й не дуже було куди їхати у відпустку.

З часом назбирувалися факти, як якісь чотири чехи самовільно покинули працю й рушили до Чехії, а їх поліція притримала в Гамбурзі й завернула назад. Якийсь чех доїхав до Чехії, там найшов собі іншу працю, але поліція і звідти його завернула на місце праці в Німеччині. Себто, поневолення повне й цілковите.

Ми ще тоді не знали, що в розумінню американських урядовців, які будуть рішати, чи пустити певну особу до Америки, чи ні, це буде називатися туристикою, в яку ми рушили по закінченню шкільного року в Карпатській Україні!

Поки ми виробляли сиру цеглу, сушили її, обертали її, поки це були перші наші тижні перебування на цегельні, ми ще були бідні настільки, що не мали відваги витратити зайвого феніка, тому в туристику рушили спочатку до нашого окружного центру Бад Брамштедт, 4 км. від нашого Вімерсдорфу.

Це невелике містечко, могло би бути й селом, має пошту, до якої належить наш Вімерсдорф, та головна слава за Брамштедтом у тому, що це Бад, себто купелі, до того не прості, а болотяні. На це ми не звернули тоді ніякої уваги, й щойно року 1940 в Берліні мені довелося пізнати їх й набути на все моє життя добру славу про лікувальне значення болота, яке, може, й походило з Бад Брамштедту.

От так ми, безіменні туристи, почали нашу туристику в наші найближчі околиці. В недалекому сусідстві була й батьківщина колишньої «нашої» цариці, дружини останнього царя Миколи II,

але ми були вже так революційно виховані та перевиховані, що ані не виявили бажання відвідати ту місцевість. Наш майстер дивувався такому незацікавленню, казав, що то ж «Ваша» цариця звідти походила!

Коли ми за якийсь місяць-півтора напродукували та насушили вже стільки цегли, що було чим напакувати піч і розпалити вогонь та за тиждень побачити та вибирати готову палену цеглу, то Данило Зубченко проголосив, що ми не прості люди, а «лицарі паленої цегли», і як таким, нам належиться показатися в ширший світ.

Цим початковим ширшим світом для нас став Ноймюнстер на північ від Вімерсдорфу в напрямі на Кіль. Почали ми туди їздити по суботах, це недалеко, 1.10 РМ дорога туди й назад. Ми вже, як «лицарі паленої цегли», могли собі дозволяти такі видатки.

Ноймюнстер — місто невелике, населення з 30 тисяч, будинки невеликі, цегляні, є декілька будинків двоповерхових, мабуть, публічні установи. Певна кількість крамниць різного гатунку, але не забагато, як це кидається в очі в Америці.

Нам особливо подобалися крамниці з рибою, та ще з різного рода вудженою, і ми потім частенько відвідували ті крамниці, бо рибу ми всі любили.

В невеликому парку серед міста стояв пам'ятник воякам, що загинули в Першій світовій війні. На підвищенню стояв бетонний (не бронзовий!) вояк майже природнього розміру, цілком голий, лиш шолом був на голові. Як хочеш, так і розумій! Може, тому, що вернувся з війни без перемоги?!

В місті стояли три полки, піхотний, гарматний і літунський. Літуни часто вправлялися в полетах, літали досить низько, понад нашим Вімерсдорфом, так що пес нашого майстра гавкав на них і гнався за ними. Наші пси колись ганялися за возами. Серед літаків були численні чеські біпляни, воєнна здобич з ЧСР!

До Ноймюнстру я так звик, що навіть тепер (1981-й рік!) такий популярний сир в Америці, як мюнстерський, я не можу, щоб не називати його «ноймюнстерським»! Хоч фактично ми там їли сир тільзйтський, який нам доставляли з Брамштедту.

Та не були б ми «лицарі паленої цегли», щоб не відважитися зробити більшу туру до... Гамбурга! Невеликий у нас досвід у огляданню великих міст, тож погляньмо на Гамбург, з якого нас привезли до села Вімерсдорфу, тому з села нас і потягло до міста, й 30. липня 1939 року ми рушили до Гамбурга. Було нас лиш троє,

бо Артем'їв поїхав у відпустку в Чехію.

Найперше ми склонилися нашій «рідній» Лабі, на берегах якої в Подебрадах проминули наші найкращі літа! Там ми і купалися в її хвилях. Тут вона вже не була такою ліричною, бож широка та й серед мурів великого міста. Але Лаба є Лаба, й ніякою Ельбою не затьмити в нашій пам'яті ту повільну, тиху, спокійну річечку серед Полабської рівнини!

Мене ж Гамбург ще інтригував тим, що він належав до Ганзи, колишнього торговельного союзу міст з басейну Балтійського моря. Свого часу в школі розпочав я читати повість для юнацтва про пригоди молодого купця з півночі Московщини, як він торгував з Ганзейськими купцями. Повість була надрукована в якомусь там юнацькому журналі («Родіна» чи «Юношеское Слово», чи якийсь там інший). Бібліотекар наш, Константин Федорович Пухвальський, засадничо видавав на тиждень лиш одне число журналу, а тому що читати ту повість я розпочав серед року, то до кінця шкільного року й не скінчив її, а пан бібліотекар уперто не хотів брати до уваги, що кінець року наближається. Так я ніколи й не дочитав до кінця тої прецікавої повісти. Зате про Ганзу, її міста да деякі краєвиди з них я бачив, і тому, коли тепер побачив над водою пишні бургерські будинки, так і пригадав своє дитинство та недочитану повість.

Вклонилися ми Лабі та довго місто не розглядали, бо ціль нашої подорожі був парк-звіринець Гагенбека в Гамбург-Штелінген. Це таке світове диво, що про нього можна багато писати. Це не популярний зоопарк, а склад живих тварин, з якого продають тварин до зоопарків у світі, тому там багато тварин у великих кількостях.

Для повноти тваринного світу Гагенбек показав у гіпсових моделях природнього розміру мало не всіх допотопних тварин. От якби Королів та Русов повезли б нас до Гагенбека, то були б ми на багато, багато мудріші, ніж з їхніх літографованих записок, та ще без ілюстрацій.

Погода була прекрасна, й люди валом валили в парк. За вступне 50 ф. наш Сьомак сказав, що то просто фабрика грошей. Крім німецької мови, не чули ми жодної іншої, лиш бачили, як два мурини з якимсь сумом дивилися на свого земляка носорога.

Багато тварин ми всі бачили вперше, як, наприклад, кенгуру, струся, пінгвінів, численних великих гадів і т.д. Бачив, як лев умивався, ну, зовсім тобі так, як колись наш Кицько умивався лапчкою поза вуха. Бурі ведмеді, хоч і великі й дорослі тварини,

але поводитися як хлопчаки-школярі, бо стало боролися.

Хоч ми й не забували, що ми «лицарі паленої цегли», але після тижневої праці стало на ногах, перебути цілісінський день у парку також на ногах, «підкріпило» наші враження від парку Гагенбека на все життя!

Іншим разом ми відвідали Кіль, голосне в світі місто вже хоч би Кільським каналом, про який ми знали ще з науки географії. Крім того, ми цікавилися Кілем ще й тому, що це ж німецький Севастополь, воєнно-морська база німецької воєнної флотії.

Наш майстер багато нам оповідав про Кіль та радив, що варто в ньому оглянути, і ми, «лицарі паленої цегли», 13. серпня 1939 року рушили в похід на Кіль. Погода випала дуже гарна, соняшна та тепла, і хоч скоро по нашому приїзді лив дощ, яких того літа було винятково багато, але всюди пісочок, вода скоро зникла й слідів від дощу як і не бувало.

Приїхали ми до Кілю й опинилися якраз над затокою, в якій стояли численні воєнні кораблі від великих кружляків, менших торпедоборців і більшої кількості підводних човнів. Тут же під боком доки Круппа, в яких піднято торпедоборця, так що ми його бачили у всій його наготі і з шрубами й кермою.

Була неділя, гарна погода, й на вулицях маса людей святково вбраних. Траплялися численні вояки, завжди парами, які так само, як і ми, з цікавістю оглядали місто. Та кидалося в очі, що вояки ходили самі, тоді як моряки мало що не всі мали при собі й по дві дівчини! Видно, що матроси в Кілю дуже популярні. Місто типічне німецьке, цегляні будинки, не без того, що із нашої цегельні також.

В заливі великий рух кораблів, які справжніми валками, часом і по 15, поспішали в напрямку до каналу. Один підводний човен повною парою поспішав до затоки, до своїх товаришів, які там рядочком стояли при березі. Бо головна мета нашої подорожі була Лябоє, місцевість, понад затокою розтягнена в напрямі Балтійського моря.

Сіли ми в пароплав, який тут же мало що не від самого залізничного двірця возить бажаючих вздовж затоки. Плили ми зігзагами, бо наш пароплав причалював то до одного берега, то до другого, де й підбирав пасажирів. На берегах розкидані доми, віли, ресторани, садки з численними переважно вишнями, які на той час так рясно були вкриті зрілими вишнями, що із-за них і листя на деревах не було видно.

Доплили ми до кінця поселення, де на пустому місці стоїть

пам'ятник німецьким морякам, які загинули в Першій світовій війні. Цей пам'ятник — це вже вежа на 85 м. заввишки з каменя та цегли. В ній ходить електричний елеватор, яким і ми виїхали вгору на вершок самої вежі.

А звідти погляд на безмежне Балтійське море, яке кожний з нас бачив уперше. Воно тихе, спокійне, ясно-блакитне, просто повіває від нього якимсь спокоєм, аж не віриться, що такий спокій час від часу порушують ті найтяжчі морські гармати.

Внизу вежі є музей морської слави німецької фльоти, де зібрано різні предмети з бойових акцій німецької фльоти. Пластичними моделями представлено битву між англійською та німецькою фльотами при Скагерраку року 1916. На великих мапах на стінах музею показано хрестиками, де спочивають німецькі кораблі, а їх було аж 190. Списки їх подано на стінах.

В підземній залі музею лежать та висять на стінах вінки на пошану поляглих моряків. З них чотири вінки мали українські стрічки, але були вінки від шведської фльоти. На все те падає виняткове, як би сказати, побожне світло. Всі присутні там поведуться достойно, як у храмі, до чого їх і закликає управа музею відповідними написами при вході до музею.

При нас була там велика група німецької молоді «Гітлерюгенд», яким морський офіцер давав пояснення до всього, що там було представлено. Тими поясненнями користалися й ми, «лицарі паленої цегли».

Після оглядин музею ми пішли на берег, де в кущах лози розібралися й пішли в воду Балтійського моря, всі ми вперше в життю. І на березі й на дні моря пісочок дрібненький, мов би цукор кристаль, вода тепла, також блакитна, як і небо над нею. Для повноти розваги недалеко нас отаборилися дівчата з «Союзу Німецьких Дівчат», з якими ми так щиро й хлюпалися, немов би не знати, які діти й не знати, як довго ми зналися, та ще те хлюпання відбулося з ініціативи отих дівчат, а не достойних «лицарів паленої цегли».

Як тільки дівчата довідалися з нашої німецької мови, що ми «знатние іностранци», так оте хлюпання стало ще інтенсивніше й значно приязніше! Це був останній момент щирого вселюдського «братання» між такими віддаленими групами людей двох інших світів, бо сказати «народів» або «рас», то було б замало!

Це було 13. серпня 1939 року, тоді, як із Ноймюнстру перші війська відїхали під польську границю кінцем липня, а далі вже із Гамбурга відпливали транспорти війська з танками у

Східню Прусію, себто на Схід від Данцігського коридору, про що нам завжди оповідали покупці нашої цегли, коли приїздили на цегельню купувати рештки цегли, виробленої в останні хвилини мирного часу.

Ніхто з того ніяких таємниць не робив. А я тоді й потім часто дивувався, нащо існує шпіонаж, коли такі явні підготування відбуваються явно, славно під відкритим небом і перед очима всього світу?!

Верталися ми з Лябоє освіжені в хвилях Балтійського моря, не такі втомлені, як з Гамбурга. На нас дивилися численні кайзери з берегів затоки, де їм стоять пам'ятники. Уміли німці шанувати своїх велетнів!

При наближенні до Кіля побачили й стоянку гідроплянів, там є й літовище для звичайних літаків. На такій невеликій території там того було скупчено аж забагато. Тоді ще не було досвіду з небезпеки нападів з небес різних «шулік», від яких тепер усе розпорошене подалі одне від одного, мов ті курчата колись на подвір'ю української господині.

Наш майстер, сам старий вояк, сугерував нам ще відвідати Куксгафен, воєнну базу при виході Лаби в Німецьке море та острів Гельголанд, також з воєнною базою, та не встигли ми зібратися, як наступило 1-го вересня 1939, мов би початок шкільного року в школах на Верховині. Також початок, і також, може, науки, щоб їх, отих «перших вереснів 1939 року» ніколи більше не повторювати!

Р О З Л У К А

В далеких часах нашого дитинства рідко коли доводилося побачити та послухати справжнього кобзаря, такого, яким його представляли нам малярі. Щойно року 1920 пощастило запросити до «Юнацької Громади» кобзаря, який якимсь дивом заблукав до нашого Запоріжжя.

Частіше на ярмарках траплялися лірники, які не лише своїм жалким виглядом, але плаксивим співом про людське нещастя не викликали великого подиву до свого виступу, та ще серед такої вітрогонної молоді, якою ми тоді були. Та ще на ярмарках, де бувало стільки різних атракцій, що не до лірників нам було!

Зате «катеринка», вона ж і «шарманка» була частим гостем на наших вулицях поза будь-яким сезоном, просто часто та й годі! Тоді вже ніякі інші атракції не відвертали нашої дитячої

уваги від репертуарів катеринок, і ми їх більш чи менш уважно слухали. Вони лишалися нам у пам'яті на довший час, бо часто повторювалися у нашому дитячому й юнацькому наподоблюванню.

Репертуар катеринки сучасний, добре всім зрозумілий, жалісний (це переважно!), тим міцніше він залягав у душу слухачів. А вийти із двору й тут же мало не перед твоєю хатою відслухати повний програм катеринки, це було легше легшого, й якусь там копійку гонорару кидалося в мисочку на катеринці без особливого жалю.

Зате й сльозу викличе катеринка то воячком, який помирав у військовій лікарні, то Марусею, яка від нещасного кохання труїлася, то Хаз Булатом, старим-престарим кавказцем, який мав молоденьку жінку, яку ані сам не гам, ані другому не дам й т.п. були пісні. Майже завжди під кінець виступу катеринки звучала невимовною тугою «Розлука», яка грозила розлучити пару, що не мала би розлучатися, бо розлука — то чужа сторона, себто все, що було негативного від розлуки, вкладалося в поняття «чужої сторони».

Численні більш та менш поважні моменти в життю стерли з пам'яті такі скромні крихти, як програм катеринки з дитячих літ і спеціально оту «Розлуку»! Та нічого в світі не йде намарно, й пісня про розлуку в голові збереглася, щоб ще з більшою силою підкреслити останні її акорди про те, що «нащо нам розлучатися»?!

Надійшов і у наше життя рік 1939-й, початки світової хуртовини покрутили й нами, скромною парою, двома пісчинками у вселюдському океані. В Празі ми розлучилися, і я опинився в Голштинії, а Дружина моя в Бравншвайгу. Настала між нами часова й просторова розлука, яка ні за яких обставин не сміє перейти у вічну розлуку!

Я старший віком, мужчина родом, себто міцнішої статі й хоч працюю тяжко, винятково тяжко, але на мені головний тягар підтримати на дусі мою половину. Яка є молодшою за мене, є жінкою, себто слабшої статі, до того ще й маленька поставою.

Перші сім років нашого подружнього життя ми не мали аж такого ближчого товариства (по селах!), що відповідало би нашому культурному рівню та нашим замилюванням. Тому ми й були самі собі двієчко, ніколи нерозлучне.

І коли моїй Дружині довелося потрапити в товариство жінок на поверхові ліжка, де не завжди можна було належно відпочити, бо

довколішне товариство не завжди відповідало вимогам та звичкам моєї Дружини до чистоти та чеснот жіночого роду.

То на мої плечі упав тягар опікуватися моїм найдорожчим скарбом — моєю Дружиною. Ця опіка була, як на ті умови, лише листами, які я їй і писав двічі тижнево на великі чотири сторінки кожний. Щоб хоч у листах зв'язок між нами не рвався, і розлука не була аж така безнадійно тяжка.

Тим самим намагалася й Дружина мені відповісти. Тих листів зібралось, й вони збереглися, понад 90.

В них зібрано перлини нашої боротьби проти розлуки. На першому місці були сучасні буденні справи, потім ішли наші згадки про щастя минулих літ, багато уваги було присвячено, де й коли ми знову зустрінемося, що не було в тих обставинах таким легеньким, як з віддалі часу могло би видаватися. Вістки з розгромленого українського життя, це після трагедії Карпатської України, вістки з сучасного політичного життя в Німеччині та в світі, ну і очевидно, як назрівають справи на схід від Німеччини.

Цим ми жили та робили собі прогнози на наше недалеке майбутнє. Як місце нашого майбутнього побуту і як місце нашої першої зустрічі було обрано і рішено: це мав бути Берлін. Столиця не тільки Німеччини, але й чогось нового, якоїсь «Нової Європи», для якої ми вже попрацювали, і то досить таки тяжко, себто вступ до столиці «Нової Європи» ми собі заробили, так ми собі про те думали. Хоч не всі ще перешкоди були поборені, але в нас увійшло не абияке завзяття, й ми були мало що не певні в остаточній нашій перемозі.

Таким завзятим змаганням ми собі поборювали розлуку й наближали час нашого «переможного вступу» в Берлін! Скоріше від британського маршала Монтгомери або советського маршала Жукова, яким дуже хотілося дістатися до Берліну, та маршал Монтгомери, як і в'їхав до Берліну, то на американському джипі та в супроводі американців, а маршал Жуков, хоч також, мабуть, в'їхав на американському джипі, але в супроводі своїх полководців!

Але то вже вищі сфери, й не нам до них рівнятися. Ми тільки занотовуємо на цих сторінках, що в Берліні ми знову зійшлися, знову зажили, як порядні люди, знову відновили наше щастя, яке так тісно пов'язане з містом Берліном, що комусь воно значило закінчення Другої світової війни, а нам воно значило нашу перемогу над одним із нелегеньких ворогів роду людського, перемогу над розлукою!

Тому в нашій пам'яті місто Берлін майже найкраще місто в світі!

Б Е Р Л І Н

Поки ми з Дружиною домовлялися, коли та як провести наш наступ на Берлін, як розпочалася війна Німеччини проти Польщі 1. вересня 1939 року, яка внесла не тільки корективи в наші пляни, але й потрясла світом.

З цегельні покликали до війська майстра та машиніста, й сезон виробництва цегли треба було скорочувати. Нової цегли майже не виробляли, а кінчали випалювати стару цеглу. Але з подіями війни й наше положення ускладнювалося, хоч би тим, що Уряд Праці в Ноймюнстрі хотів ще нас використати при будові аеродрому в Брамштедті. Та ми рішуче спротивилися, особливо я, що моя Дружина вже перебуває в Берліні, й тоді Уряд Праці погодився відпустити нас до Берліну.

Тим часом сезон консервування городини та садовини в Бравншвайгу також прискорено закінчився, й моя Дружина передчасно була звільнена з праці й виїхала до Берліну.

Розпрощалися ми з нашими співробітниками, з господарем та з цілою околицею Голштинії, де ми закладали й «наші фундаменти» під «Нову Європу», й виїхали через Гамбург до Берліну. В Гамбурзі ми мусіли почекати потягу до Берліну, тому ще й мали час вклонитися нашій «рідній» Лабі, яка тут уже перебувала під назвою Ельби. Оглянули місто, порт. Поважне враження на нас зробили численні бальони над містом та над портом. Але поважної охорони перед літаками вони, мабуть, не робили, бо чомусь пізніше протягом війни їх щось не видно було.

Знову проїхалися ми вздовж Німеччини й бачили її красу та впорядкованість, що навіть незалежно від того, що країна перебуває у стані війни й на станціях та на залізницях збільшена кількість людей, але порядок лишається порядком! Видно, що німці лишаються німцями за всяких обставин.

Прибули ми пізнім вечором до Берліну на Лертер Бангоф, якраз час на нічліг. З нічлігом ніяких проблем не було, і під самим двірцем у готелі «Лертер Гоф» ми переночували по 5 РМ від особи.

Тому, що до спогадів належать і «присмаки», то не пошкодить занотувати, що коли ми ранком розплачувалися в готелі за

спання та за снідання, то наш «лицар паленої цегли» Севастьян Федотович Сьомак вийняв із кишені бруднющу шматинку (не хустинку!) і з неї відрахував належні касі гроші. Це відбулося 25. вересня 1939 року в столиці «Нової Європи» в готелі «Лертер Гоф», платив наш український інженер, а одержували ті гроші німці з «ледяними масками» на обличчях!

В Берліні існувала «Українська Громада» (прогетьманська організація) під керівництвом Василя та Катерини Мурашків, наших подебрадців, з якими ми вже перед тим обмінялися декількома листами й одержали від них досить оптимістичні запевнення в справі праці в Берліні та щодо мешкань.

Тому з готелю ми й поїхали на Нолендорфпляц 6, де була адреса «Української Громади», й там на велике моє здивування ми зустріли мою найдорожчу половину пані Інж. Неонілу Гордієнко, яка вже другу добу перебувала в Берліні. Так ми, Гордієнки, здобули Берлін «в обхват», я з півночі, а Дружина з півдня.

В Німеччині, в країні протестантської релігії, не чекали всяких благодатей для християн після смерти, на небі, а вже дбали про людей на землі. Маю тут на увазі «Вонгайм-и» — мешканеві доми, цілком заряджені, в яких можна переночувати або й перебувати довгий час за приступну ціну 50 феніків. В одному із таких «Гаймів» уже перебувала Дружина, а я поселився в «Гаймі» для мужчин на Августштрассе 80.

Там я прожив з 25. вересня до 3. жовтня 1939 року, коли найшов нам спільне мешкання — умебльовану кімнату за 40 РМ у фрау Гехт на Заарбрюкерштрассе 6, Берлін, НО 55 (Норт Ост).

Господиня була жидівка й мусила про це заявити, як це від неї вимагали сучасні тій добі приписи і пізніше поліція закликала мене та питала, чи господиня представилася мені, що вона жидівка? Так, представилася, і мене це тоді не здивувало, бо я її потішив, що ми вже не раз мешкали у жидів, зовсім не підозріваючи, що то такі поліційні приписи.

З «Вонгайму» я виніс пораду одного молодого німця з Моравської Острави, який нас усіх там повчав: «Хлопці, моліться Богу, щоб Гітлер не виграв війни, бо всі ті руїни ви мусітимете ліквідувати, бо німці палець об палець не вдарять над ними!» Таке говорити в вересні 1939 року, то була не абияка відвага!

Про фрау Гехт можна більше пригадати. Вони були власниками великої крамниці з текстильними товарами на репрезентативній Ляйпцігерштрассе в Берліні. Крамницю від них

відібрали, чоловіка й зятя посадили до кацету, немов би за те, що польські громадяни. Коли його в травні 1940 року випустили, бо війна з Польщею, мовляв, скінчена, то ми мусіли звільнити йому кімнату, а від нього довідалися, що там треба було тяжко працювати, під нігті встромляли йому голки, було того й більше, про що вже він не хотів оповідати.

Від довколишнього населення, як у нашому домі, так і в сусідстві, фрау Гехт мала найбільші симпатії від німців, сусідів, крамарів й т.п. Що в тих часах було корисно мати симпатії не теоретично, а практично у вигляді зайвого грама харчових продуктів.

Від перебування у мешканню жидівки фрау Гехт ми не мали великих клопотів, хіба що їм, як жидам, німецькі чинники не доручали на дім продуктові картки, а разом з ними не доручали й нам, їхнім мешканцям, поки я не пішов на Картенштеле та не вияснив, що ми не жиди, а тільки там мешкаємо. Тоді вже ми не мали більше клопотів з нашими картками.

Донька фрау Гехт мала працю, замітала вулиці! Сама фрау Гехт була така чистьоха, що за кожним разом витирала після нас клямки дверей! Во ім'я чистоти цього вона не мусила робити, бо ми були винятково чисті люди. Зате, коли ми її просили розкласти в нашій кімнаті в грубці вогонь, щоб грубка відігріла кімнату перед нашим приходом, то вона те радо робила. А коли ми її просили вкласти в грубку десять брикетів, то завжди находили в грубці лиш 5-6 брикетів. Себто, клямки мусіли бути чисті, але руки не мусять підлягати тому правиліві! Та біда була велика, й Бог їй простить за недосконале знання аритметики!

Коли ми коло тих брикетів, то варто занотувати один суботній вечір, коли ми якимсь дивом опинилися без вугля, а перед нами ж дві доби. Недалеко нашого дому старичок продавав оті брикети, пішли ми до нього й представили йому сумну картину, яка нам усміхається на суботу вечір та на неділю. Старичок без всяких клопотів продав нам десять брикетів вугля, якими ми й грілися дві ночі й один день. І ще й тепер не можу рішуче твердити, ЩО то нас гріло, чи брикети, чи доброта отого старичка, який нас вперше в життю побачив!

Коли гер Гехт повернувся з кацету, то ми мусіли пошукати собі іншу кімнату, й її я знайшов скоро через посередника в тих справах. Це була так само умебльована кімната, але вже за 50 РМ за місяць у фрау Цалевські (що за німецьке прізвище!) на Цігельштрассе 24 в Берліні НВ (Норт Вест). Це вже було в самому

центрі міста біля Унтер ден Лінден та Фрідріхштрассе з оточенням вищого порядку.

Сама фрау Цалевські — вдова по якомусь там вищому партійцеві, який з певних причин мусив застрілитися. Але тим належні почесні партійній дамі не припинилися! І щотижня молода панна Товта прибувала й приводила в порядок мешкання фрау Цалевські. З нею мешкала донька, панна, яка десь працювала, й віддана донька, чоловік якої, воєнний поліцай, пізніше був на окупації в Норвегії.

Мали вони двоє дітей, з них 5-літній Вольфганг мене титулував онкелем, тому я й його прозвав онкелем. Крім нас там ще були мешканці в інших кімнатах: поштова урядничка, воєнний музикант та ще якісь. Коли під час алярмів ми мусіли сходити до пивниці, то були так убрані, мов би до театру! І я вбирився в одержу навіть з пов'язаною краваткою. І це все я робив у повній темноті! Сторож і сторожиха дому мали французьке прізвище й були колишніми аристократами. В такому оточенні й ми не падали духом, може, нас вважали за «знатних іностранцев»! Якогось пониження ми ніколи не завважили!

У проф. Масарика була студія про самогубство. В Європі частіше можна було зустріти студії про самогубство, як і самі випадки самогубства. На стор. 208 в 2. томі цих спогадів я зустрівся також з випадком самогубства, тут удруге зустрічаюся з випадком самогубства.

Себто, існує якась висока степеень самопокаяння, коли людина добровільно кінчає своє життя, щоб тільки змити з свого сумління нечистоти, яких мимоволі людина допустилася. А ці рядки пишу я в Америці, де перед моїми очима переходить просто тобі калейдоскоп всяких провин, яких доконали визначні особи публічного життя!

І ніколи ще не довелось зустріти випадків самогубства. Одсидить людина в в'язниці з комфортом мало що не мотеля. Судді вкоротять йому термін сидіння, виходить людина, а його чекають якісь пенсії та всякі інші матеріальні блага. Нащо ж тоді стрілятися?!

До сприятливих мешканевих умов належить і ставлення до нас наших сусідів, яке було для нас якнайкраще і на першому мешканню, й на другому. Дружина моя за свої гарні сині очі та бездоганні білі зуби мала у всіх крамарів найбільші симпатії, які й намагалися виявити свої компліменти не тільки словами, але й зайвими грамами харчових продуктів, що в ті часи мало неабияке

значення.

Коли інші автори в своїх спогадах не можуть не поминути, які труднощі в життю вони мали через своїх дружин, то я, навпаки, ще і ще раз мушу признати, яку благодать послало мені Провидіння в особі моєї Дружини! Тому вважаю, не зайвим буде подати на цьому місці вірш Роберта Бернса ще з року 1792, який так пасує до моєї Дружини:

ВОНА ТАКА МАЛЕНЬКА

Вона така маленька,
Вона така миленька,
Гарненька, веселенька,
Дружинонька моя.

Не знаю я другої,
Такої дорогої,
Такої чарівної
Ніде не бачив я.

Вона така маленька,
Вона така миленька,
Гарненька, веселенька,
Дружинонька моя.

У щасті і в знегоді,
У будь-якій пригоді
Ми житимем у згоді
Із нею все життя.

Я зустрів крамаря на прізвище Дворнік, чеха, який і став нашим вірним приятелем, бо все щось дефіцитного нам приховає, як наприклад, волоські горіхи чи цибулю, чи ще якісь благодаті під Різдво. А що їхня доросла дочка мене «не долюблювала», то її помилка, а я кривди від того не мав! Хліб у пекарні я мав подостатком, коли попрошу «вчорашнього». А біле печиво було без карток в необмеженій кількості.

А коли я їздив до Праги та до Подебрад, то я вже не забув привезти гостинців усім нашим приятелям у сусідстві! Це були переважно чоколадові цукорки, яких в Протектораті було подостатком.

Дружина моя вже в перших днях її побуту в Берліні одержала працю на фабриці гумових плащів у фірми КРОМА, Регенмантельфабрик на Драгонерштрассе. Праця цілком можлива, й платня така, як і всім.

З працею для мене справа затяглася мало не на тиждень. Взяв

нас під свою опіку інж. Шемет з Української Громади (тепер перебуває в Австралії, нехай його Всевишній тримає в Своїй опіці!) і повозив нас (себто мене та кол. Сьомака, бо Зубченко в міжчасі зник до Протекторату) трамваями та підземкою, та надземкою, так що ми й навчилися користуватися тими шляхами сполучення в такому великому місті, як Берлін.

Возив він нас з тиждень, всюди нам чемно обіцяли й просили навідатися до них пізніше, аж поки в Уряді Праці на Рюкерштрасе ми не зустріли «земляка» аж із Сибіру Отто Івановича Венске, який взяв нашу справу близько собі до серця, як він нам це проголосив. І дійсно, за два дні ми вже мали працю.

Невелика фабрика брезентів, мішків та сінників Роберт Брубахер, яка мала ще й філії в Франкфурті над Майном та в Мюнхені. Наша фабричка в Берлін-Гайнерсдорф, Кайзер Вільгельмштрасе. Персоналу ледве з двадцятото, самі жінки, лиш невеличка групка мужчин для тяжкої роботи, як наладовувати та розладовувати, один майстер та одна канцелярська сила, також мужчина.

Директорка фабрики жінка Павла Гофмейстер, висока, струнка, дуже енергійна, завзята настільки, що в 42 роки віком ще привела дитину. Добра людина, не менше добра організаторка праці й цілого того підприємства. Часом гостила нас і пивом або закликала на пару годин праці по неділях і оплачувала щедро срібними марками готівкою, безпосередньо на руки з поминанням податкових установ! Це з її сторони був великий жест!

За її здібності ми всі її подивлялися, шанували й мало що не любили. Це вперше в життю я зустрів жінку з такими властивостями. Часом відвідував нашу фабричку сам власник її пан Роберт Брубахер, досить симпатична людина. Ставав поруч з нами, виймав із кишені складаного ножа й поров разом з нами старі картопляні мішки, поров ще краще, ніж ми, й пояснював нам, що тепер у Німеччині власник підприємства мусить не лиш мати капітал, але мусить бути й вишколений для ведення того чи іншого підприємства, себто мати фах, необхідний для даної фабрики. Це нам подобалося в «Новій Європі».

Співпраця між нами усіма налагодилася, й можна було коротати там вік, що кол. Сьомак і зробив, бо працював там до останнього. При цій нагоді, що я попав працювати на таку непогану фабричку, треба вернутися до Уряду Праці на Рюкерштрасе до «земляка» Отто Івановича Венске й порушити

тому сантменту між людьми, які щось мали спільного в спільних політичних границях. Підкреслюю, що в політичних границях. Не етнічне походження, що було б легше зрозумілішим й оправданим, а якраз отим випадковим перебуванням колись у межах Російської Імперії, пояснюється сантмент пана Венске до нас і його прихильне ставлення до нас.

Отой «земляцький» сантмент часто доводилося зустрічати в життю. Тим сантментом, а нічим іншим, треба пояснювати й силу притягання між емігрантами різного етнічного походження, що нерідко веде й до значного відчуження від свого етносу в користь великодержавного.

Але в даному випадкові до того не доходило й не мало дійти, тому й доля Отто Івановича Венске нехай буде благословенна, хоч би в моїй пам'яті, як одної із тих осіб, яким присвячено цей том моїх спогадів.

Я де не попаду, то всюди найду, з ким переморгуватися, але щоб читачі, а особливо читачки не робили з того хибних висновків, попереджаю, що всі звіти з таких моргань перша одержувала моя Дружина. Такою вибраною для переморгувань була цим разом фрау Книфка. Чи вона перша почала звертати на мене увагу, чи я на неї, це менш важно, бо цікавіше, що вона мала чоловіка й троє дітей.

Одного разу на снідання я йду до кухні по каву, а фрау Книфка вже виходить із кухні з кавою й якраз на порозі робить мені широким жестом відкриті двері й каже (по-російському): «Прошу, пожалуйте!». Нікого із свідків не було, й вона попросила цієї таємниці нікому не прозражувати. В тридцять якомусь там році вона з чоловіком була у Гришиному на фабриці газмасок і там навчилася російської мови! Чи чоловік був комуністом, на таке питання вона тільки усміхнулася (це вже був 1940-й рік!). Людина трохи побувала в певних політичних границях, і вже у неї витворився сантмент, якого вона не могла стримати й поділилася ним зі мною, дякую їй за довір'я!

Тепер уже добре не пригадую, яким чином ми, робочі люди, ставали членами Арбайтсфронту, Робітничого Фронту, як тоді в Німеччині називалася Професійна Спілка, мабуть таки, автоматично ми ставали й членами Робітничого Фронту. В кожному разі не пригадую, щоб ми мали якісь збори чи вибори.

Але користь від приналежности до Робітничого Фронту ми мали. Одного разу наша шефіня Павла Гофмейстер запросила на фабрику представника Робітничого Фронту, себто не ми,

робітники, а представниця капіталізму запросила представника організованого робітництва відвідати нас, поглянути на нас, як ми працюємо та що ми робимо. А це все було з метою, щоб нам, її робітникам, Уряд Харчування дав додаткові приділи, як тяжко працюючим!

Представник Робітничого Фронту прибув, походив, поспостерігав, порозпитував, пробув між нами цілий день і ухвалив, що нам належиться додаток харчів, бо ми тяжко працюємо! Коротко, ясно й зрозуміло, й ми почали одержувати додаткові приділи харчів. Щось подібного відбулося й на фабриці, де працювала Дружина, туди також прибув представник Робітничого Фронту й після вивчення їхньої праці так само й їм ухвалив спеціально півлітра повного молока, бо там праця була з кавчуком. Так зблизька ми пізнавали нові для нас порядки в Німеччині, а тим самим і в «Новій Європі».

Нам, робітникам, належалася й медична опіка, й нею мені довелося покористуватися. Колись, будучи учителем, я картав своїх учнів, що вони мали такі брудні руки, що аж леп на них. Як діти не боронилися, я їм не хотів вірити, аж поки зимою 1939-1940 року і в мене на руках появився самий справжній леп, такий самісінький, який колись мали й мої учні!

Як я не боровся з ним, нічого не помагало, аж почала шкіра кровавити, і з праці я одержав вільне, яке тривало з тиждень. Перші три дні мені нічого не платили, а потім платили 50% денної платні, і лікував лікар Каси Хворих. Лікування було дуже просте, тому, що вже не було мила з належною кількістю товщу в ньому, то воно (мило) й не могло відмивати бруду з рук, і часом з того бруду осідав леп. Дійсно, мої учні не могли мати «масного» мила, тому й мали клопоти з лепом. Я, мавши до диспозиції лише мило з маркою «РІФ», також не міг, як належиться, відмивати бруд з рук.

Тепер щодо того мила «РІФ». Жидівська пропаганда й досі твердить, що те мило, то значить «РАЙНЕ ЇДИШЕ ФЕТ», себто чистий жидівський товщ. А це невірно, бо ті три букви означають «Райхштелле фюр Індустріелле Фет», себто державна установа, яка відає технічними товщами, як тоді в Німеччині на всі випадки життя були окремі «Райхштелле».

Іншим разом я прибав пальця на носі й також з тиждень побував на лінюванні під опікою Каси Хворих та її лікарів. А раз проїхався вантажним автотом, щоб на місці виладувати товар з нашої фабрики, й дорогою мене продуло так, що хватило за

поперек, вперше в моєму життю, а німці на те кажуть «Гексеншус», що мене аж розвеселило, що такі культурні німці, а в них також існують відьми, бо «Гексе» — то по-німецькому відьма!

Тоді мене лікували в болотяних купелях і після них масажами. При чому масажист був такий громовержець, що як проведе долонею вдовж тіла, так «відьма» й не знає, в які двері тікати. Такий був мій досвід з медичної опіки наді мною в «Новій Європі». А часу ж я мав, а мав і я його ж і використав!

Три тижні вільного часу по хворобах, один тиждень відпустки, неділі, частини субот та рештки довгих літніх днів у сумі давали стільки вільного часу, що я його сам і частинно з Дружиною використали так повно, як ніхто з туристів не оглядає об'єкти своїх зацікавлень!

Після стількох літ прекрасної гірської природи на Верховині нас аж тягло до міста, до урбанізованого людського життя. Нам, здається, аж пахло розпеченим асфальтом берлінських літніх вулиць.

Найближчим об'єктом нашого зацікавлення був Александерпляц, віддалений лиш пару кварталів від нашого мешкання. На ньому величалася могутня статуя Бероліни, мітичної покровительки міста Берліну. Її ми часто подивляли, й вона лишилася нам у пам'яті, як мірило огрядної жінки, яких ми пізніше зустрічали в життю.

Прибувши з Верховини, з країни медведів, ми не дуже були здивовані, що гербом Берліну є також медвідь, який візьме нас під свою опіку і в місті Перемишлі, де він також пишається у гербі міста.

Дещо нас дивувало, що пляц називається на пошану російського імператора Олександра I із вдячності за визволення Прусії з-під панування Наполеона I. Помимо не завжди мирного співіснування між обома державами, назву пляцу німці не міняли. Степенний нарід, консервативний нарід!

Та коли ми вже на Александерпляцу, то не забуваймо величезний універсальний магазин Гертіє. Для нас він був перший такий імпозантний, бо те, що нам доводилося бачити в Брні, Празі, Ноймюнстрі, то були немовлята перед Гертієм!

Хоч це вже кінчався 1939 рік, і був 1940 рік, у Гертія товарів було повно, і що не продавалося не на картки, то можна було купувати на спеціальні дозволи — Бецугшайни. Ми ними не користалися, бо не потребували. Але Гертія ми відвідували дуже

часто, а коли вже мешкали на Цігельштрассе (і тут цегла не забувала мене!), то дорога від наших трамваїв вела мимо Гертія, то хто ж буде йти по вулиці, коли можна пройтися крізь цілий палац універсального магазину й випадково потрапити на розпродажу цукорків або чогось іншого без карток.

Та не тільки із-за цукорків ми ходили крізь Гертія, бо вже на першому поверсі біля текстильного товару була продавачка неопикуємої краси, мов би й німкеня, але з додатком румунської смуглявості й специфічної краси. Ми дуже часто ходили спеціально на неї глянути! Якраз оте «ми» багато говорить, бо красу її напевно першою відкрила моя Дружина, а я вже не відставав подивляти її живу красу, бож на картинах доводиться подивляти значно меншу красу, а тут же була жива краса! Вона потім масово з'явилася на обкладинках німецьких журналістичних тижневиків, геть-геть після війни. Що аж дивно, де в Німеччині набралось аж стільки красивих дівчат?!

Дальшим об'єктом нашого подиву в Берліні була головна його вулиця Унтер дер Лінден, себто під липами, яких можна ще побачити на дуже старих знімках, бо ми вже їх не застали. Нам пояснили, що ті липи більш-менш 50-літнього віку заважали парадуванню війська, тому їх і знищили! Може, не знаю, але коли бачу тут, у Філядельфії, де пишу ці рядки, як коріння дерев, особливо старших, вивертають плити з хідника, то мені здається, що з тої причини й липи в Берліні мусіли уступитися перед людьми, щоб люди перед ними не спотикалися та не калічилися.

На Різдво 1939 року побували ми в Домі, їхньому головному соборі, де застали повно людей, що нас не здивувало, бож було Різдво! Дуже мудро промовляв пастор, і ніде ми не помітили якоїсь винятково активної антихристиянської націонал-соціалістичної пропаганди, а «Гот міт унс» на ременях вояків навіть дивувало нас.

Не раз і не двічі ми промарширували вздовж Шарлотенбургер шосе аж до Колони Перемоги, яка перед тим стояла перед Райхстагом і губилася в тісноті, а тепер в кінці Шарлотенбургер шосе вона була мов би ціллю, до якої мали прагнути війська Третього Райху. І дійсно, паради війська проходили крізь Бранденбургські Ворота в напрямі до Колони Перемоги. Не бракувало Гітлерові мистецького смаку й розуму, якщо то він вплинув на перенесення Колони Перемоги в кінець Шарлотенбургер шосе!

Сірі й непоказні палаци на Унтер ден Лінден кайзерський і

палац кронпринца як назовні, так і внутрі. В них побували ми не раз або як звичайні туристи, або як відвідувачі мистецьких виставок, які там відбувалися, мов би з підкресленням, що мистецьке життя в столиці націонал-соціалістичного Райху проходить нормально й висліди його приступні всім.

Нас там трактували як якихось «знатних іностранцев», бо вбрані ми були пристойно, одежа на нас була роботи чеських кравців, мова наша була на рівні мови якраз отих «знатних іностранцев»! Тому нам і була нормальна увага, де вже на порозі гостей зустрічали гарні панни, пристойно вбрані.

Знавці мистецтва ми невеликі, доти часто не доводилося щось такого бачити, але мали настільки розуму, щоб признати, що виставлені предмети мистецтва були гарні, бо інакше їх і не показували би на столичній виставці. На одній із виставок довелося побачити портрет фрау Борман, дружини великого партійного лідера. Вона нам так сподобалася, що ми її ніколи не забудемо.

Як виглядали ті картини, які були прилюдно спалені, ми не бачили, бо то було ще перед нашим приїздом до Берліну. Але колись, уже після війни, довелося побачити хоч частину їх у журналі, як «жертву гітлерівського варварства», то, щиро кажучи, за тими «жертвами» я би не плакав!

Подібне моє наставлення до «модерного мистецтва» лишилося навіки, а досвід у мистецтві зріс геть-геть угору, бо ж мало було нагод, щоб я не використав та не відвідав будь-яку мистецьку виставку, та все з Дружиною. І тільки вже аж тепер, коли пишу оці рядки, українських мистців на еміграції розплодилось так багато, що я вже втратив міру, хто з них мистець, а хто не мистець! Нехай мені дарують, що я їх не всіх відвідаю!

Відвідали ми скромну старовинну будову, в якій спочиває німецький невідомий вояк, на його могилу стало світить світло денне крізь дах і стелю будинку. Назовні вічний спокій його стережуть два вояки почесної варти, а коли варта міняється, тоді збирається більша кількість людей.

Недалеко воєнний музей «Зойггавз», в якому зібрані численні пам'ятки військові, свої й особливо трофеї. Бачили ми там трофеї, здобуті у «нашого христорубивого воїнства» і навіть древка з полкових знамен, коли в поспіхах або знаменоносець, або й сам командир зривав знамено, а древко лишав неприятелів!

Були вже й свіженькі трофеї з польської війни 1939 року та з

Західного Фронту 1940 року. На площі був виставлений британський бойовий літак, вкритий не алюмінієм чи якимсь там іншим металом, а звичайним тоненьким брезентом, просто тобі полотном. Це особливо викликало великий подив, а я навіть кусочок того полотна відрізав, і ще тепер десь зберігається в моєму архіві.

Пам'ятників на вулицях Берліну не так багато, але одної суботи тинявся я понад Шпревою й під деревами відкрив пам'ятник моєму давньому знайомому — Альбрехтові Теєрові, агрохемікові, про якого я, як молодий тоді ще інженер-агроном, писав з нагоди якогось ювілею. Приємна була зустріч! І я довшу хвилю затримався в його «товаристві»!

Відвідували ми не раз зоологічний сад, а також їздили аж до Далему в ботанічний сад, який є єдиним із найбільших у Європі. Себто не поривали ми з старовиною, яка в нас міцно засіла!

Відвідав я воєнне кладовище на Інваліден штрассе, де спочивають давні німецькі військовики, але вже й теперішніх там ховали. В теперішньому Східньому Берліні воно мов би зруйноване, чи ціле, чи частинно, не знаю, але в кожному разі засада «весь старий мір до основи ми разрушім, а затєм ми наш, ми новий мір построім» і т.д. панує і поза межами ССРСР!

Літом 1940 року наші фірми домовилися й дали нам тиждень відпустки, щоб ми її разом провели. Ми її й використали, в першу змоталися до Потсдаму й оглянули колицку Пруссії, з якої виростала й виросла велика й могутня Німеччина! (Не забувати, що це був 1940 — й рік після розгрому Франції та її убогеньких союзників!).

Поза тим зробили декілька поїздок спільних в різні дільниці Берліну. В кожному разі, тижневу відпустку провели ми дуже корисно й повчально. А поза тим я знову рушив вздовж берлінських вулиць, квартал за кварталом, вітрина за вітриною, оглядав усе уважно, придивлявся до всього, пізнавав «Нову Європу».

Раз навіть натрапив на ресторанчик, у якому продавали без карток «картофель пуфер», по-нашому кажучи, мої улюблені картопляники, якими я там і поласував! А по дорозі до нас додому була «Гамбурзька Кухня», ресторан, у якому продавали без карток смажену рибу, яку ми там часто й купували. Так що на умови харчування ми на Берлін нарікати ніколи не будемо!

Мандруючи по вулицях, заглядав я й до церков. Натрапив на велику французьку церкву, яку створили собі французькі

емігранти і яка стояла би до кінця віку незалежно від стосунків Німеччини та Франції, якби не Друга світова війна, яка нищила все, незалежно від місцевих традицій. Нерідко доводилося в списках військових чинників зустрічати французькі прізвища, які були вірними німецькими патріотами й небуденного рівня військовиками!

Над цим явищем також задумувався, чи буде колись там, в Україні, щоб були українські патріоти з неукраїнськими прізвищами?! Придивлявся до німців та й бачив, як вони поведуться. При натискові в підземні залізниці ніколи не бачив закупорки! Став придивлятися, чому? Й побачив, що кожний німець не пре напролом широкими плечима, а йде боком, пропускаючи й іншого пасажира, тому вони так скоро й легко проходять у великій масі.

Молодь, а спеціально вояки, ніколи не сідають, або, якщо й сидять, то в міру потреби негайно уступають місце старшим або жінкам, особливо коли жінки з дітьми та ще й з візочками. В урядових установах зруйновано решітки, якими громадянство відділялося від урядовців, а у нас у Філядельфії, навпаки, щойно тепер заведено не решітки, а просто плястикові мури, яких й куля не проб'є!

Зимомою численні бідніші люди, спеціально старші особи, потребують більшої опіки, й для них працює зимою організація «Зимової Помочі», яка раз на місяць звертається до вас з проханням пожертвувати на добре діло 20 феніків, а за це дає вам замість квитанції якунебудь дрібничку, вроді маленької книжечки про історичні заслуги фюрера, або різного роду предмети, вживані вояками, й т.п. Все це тримає наряд при купі, творить спільноту. Багато дечого можна було повчитися від гітлерівської Німеччини, корисного для всіх інших народів. Я вже казав, що поки Німеччина була націонал-соціалістична, вона була зразком для інших народів, але, коли стала на шлях націонал-егоїзму, тоді пропало все в ній, чим вона була колись цінна!

Щодо однопартійного натиску, то чогось такого тоді не доводилося бачити, але навпаки, одного вечора на перехресті нашої Цігель і Артїлері штрасе один підвипивший німецький громадянин голосно викрикував до «Дойче Меннер» якусь «істину», за яку його по голові не погладили б!

Іншим разом пішов я шукати шевця, який би взяв мене на облік рятувати мої черевики, бо всі інші шевці поблизу мене вже мали подостатком клієнтів. Так я йшов та придивлявся до табличок, чи не побачу де потрібного мені шевця. І найшов трохи

подалік від нашої вулиці. Він мене записав в свою книгу і, довідавшись, що я чужинець, як почав критикувати свого вождя Гітлера, то в мене назбиралося стільки чемности, що я ані пари з вуст! Почалося з того, що він мені показав такий, спеціально німецький пучечок «Зуппе грін», в якому вже скомбіновано всяку городину, потрібну для зварення зупи і питав мене, чи з цього можна варити зупу? І сам, не чекаючи моєї відповіді, відповідав, що можна, але тільки Гітлер-зуппе! Так що бували прояви незгоди, з яких влада нічого поважного не робила!

З відвідуванням театрів було тяжкувато із-за пізньої години та частих налетів, але в кіно бували ми часто і там пізнали ми нашу красуню Марію Чеботарівну, була вона родом з Басарабії й знана була під прізвиськом Чеботарі, що є зруmunізованим, бо чобіт по-румунському чіжма, а не чебот. Така мила, приємна артистка й співачка в 1950-х роках померла у Відні від пістряка.

Насолоджувалися ми частими виступами славетного Янінгса, та найбільше нам припала до вподоби Жанета МекДоналд, яка своєю індійською піснею причарувала нас! І яке ж було наше щастя, коли року 1949 на її запрошення, ще яку пісню ми бажаємо послухати, ми могли їй голосно замовити «Індійський клич», чи як точно перекласти?! І вона нам відспівала жива, власною особою, а не в кіно на полотні!

Програми фільмів не були справжня пропаганда, а якраз навпаки, вибиралися фільми, які й без спеціальної пропаганди були вже пропагандою, як наприклад, війна бурів проти Англії, повстання ірландців проти тієї ж Англії й т.п. А «Жид Зюс» був прекрасний фільм, і невідомо, за що судили й засудили артиста, який грав головну ролю в тому фільмі. Показано було правдиво, як воно й було насправді, і нема чого жидам упиратися, бо ж багато з того вони самі собі завинили протягом історії. Де б вони не були, всюди їх збиткували, всюди робили на них погроми. Чому не спитати себе: «ЧОМУ?»

Коли на екрані появився сучасний герой, як наприклад, капітан Прін, публіка робила йому овації, себто «голос народу» робив йому оцінку!

Та найбільшою подією, яка залишилася в пам'яті, це був парад в Берліні для першої пішої дивізії німецької армії з нагоди перемоги над Францією та її союзниками. Парад відбувся 5. серпня 1940 року на Унтер ден Лінден. Вулиця була забита тисячами людей. В цей день всіх тружеників відпустили з праці на одну годину скоріше.

Коли тиждень перед тим прибув сам Гітлер до Берліну, то

його зустрічали шкільні діти та Гітлерюгенд і головніші урядові чинники. Коли я запитав свого формана Розенкранца, чи він піде зустрічати Гітлера, то він мені відповів такими словами, які я тут не смію повторити! А на зустріч дивізії вирізав усі квіти з свого квітника й нав'язав сто букетиків, якими вояків дослівно засипали.

Така зустріч свого переможного війська буває дуже рідко, й мало коли дається побачити! Були й ми на Унтер ден Лінден і радувалися разом з німецьким народом, бож думка була, що це вже кінець війни!

Погода була розкішна, літня, соняшна, тепла. В пам'ять поляглих дзвонили дзвони, а нарід ясав і з радощів невідомі собі люди обнімалися й цілувалися. Щось такого мов би від холодних прусаків тяжко було сподіватися.

Небагато бракувало, щоб і мене хопила в обійми якась інтересна фройляйн, яка зі зростом емоцій серед публіки все більше й тісніше тулилася до мене. Та я від неї й не відсувався, бо й не було куди, так було тісно між нами, та й моя найдорожча стояла впритул біля мене, яка могла не зрозуміти інтенції нашого зворушення від перемоги над Францією, від чого я зовсім не збирався плакати!

Найбільше оплесків зібрав кухар полевої кухні, яка була так причепурена квітами, мов яка молода до шлюбу, а сам кухар з черпаком у руках грав ролю мало що не самого Янінгса.

Це вже мало не рік, як ми перебували в Берліні й досить таки втяглися в загальнолюдське життя, тому й радість німців ми також поділяли, просто тобі не було часу аналізувати, що та за що, та про що, просто тобі радуйся, та й годі!

Не забували ми, що ми українці, не цуралися наших людей. Бували ми в Українській Громаді, де зустрічали наших подебрадців, хоч формально ми стали членами УНО — Українського Національного Об'єднання на чолі з полковником Омельченком. Там ми майже не мали особистих знайомих, тому туди ми й не ходили.

Зате в Українській Громаді ми зустріли таке диво, як атентатчика на польського міністра Перацького Мацейка, який досить охоче оповідав нам стежки, якими він тікав після атентату, та як він був розчарований зустріччю, яку йому зробили провід ОУН, коли він до них зголосився живий і здоровий! Після того він став прихильником, а може, й членом прогетьманської Української Громади.

Бачили ми й Павла Скоропадського в Громаді, але Катюша настільки мала такту, що нас не знайомила, хоч на порозі зустріла вона й колишній гетьман всієї України!

Коли ми при імені Павла Скоропадського, то не годилося б промовчати один із родів його діяльності, бо часом у пресі можна зустріти голоси, як він дбав про українських робітників, які тоді перебували в Берліні. Павло Скоропадський тримав тісніший зв'язок з деякими визначними гітлерівськими партійцями, як наприклад, з Альфредом Розенбергом і постачав їм домашніх слуг.

Положення домашніх слуг в порівнянні з фабричними робітниками і робітницями було значно гірше, тому, якщо яку рабиню пан Павло Скоропадський переманив з фабрики у слуги до визначних партійців, то це ні в якому разі не належало до позитивних моментів.

В Українській Громаді одного разу ми зустріли студентку, родом з плебанії, себто дочку священника, яка недавно вирвалася з-під опіки пана Павла Скоропадського й за допомогою Арбайтсамта вирвалася із положення служниці у пані, яка, мабуть, сама ще недавно була служницею, бо не знала, як поводитися із служницею. І Арбайтсамт, і Арбайтсфронт стали в обороні служниці, й тільки тому вона так легко звільнилася з праці, яку їй «подбав» одержати пан Павло Скоропадський.

Такі випадки були численні, тому «слава» про опіку пана Павла Скоропадського в Берліні була широко знана, й кожний, а особливо кожна, її обминали.

Про це ми більше знаємо від фрау Березької, яка була в Ужгороді доглядачкою в дівочій семінарії. Після опинилася в Берліні на праці, з якої й попала під «опіку» Павла Скоропадського та в служниці до панства Розенбергів.

Тому, що вона була вдова по старшині УГ Армії (точної ранги його не пригадую), себто вже немолодого віку, то її в Розенбергів і кликали по прізвищу фрау Березька, а не по імені Марія. З того й походить наш звичай, що ми її також жартома називали фрау Березька.

Фрау Березька витримала на своєму посту, й від неї ми багато довідалися про побут Гітлерівської партійної знаті. Між іншим, і високі партійні чинники та їхні родини жили на звичайні приділи харчових продуктів, і тільки у випадках різних гостин вони одержували окремі приділи на спеціальні Бецугшайн-и. Звільнилася фрау Березька із свого «відповідального» посту з

причини поважного віку, їй було тяжко скоро рухатися на посаді покоївки в родині, де були й малі діти.

Кімната фрау Березької була тим гніздом, до якого ми радо й часто навідувалися. Там ми зустрічалися із українцями із ЧСР, а також і з чешками. Всіх нас докупи зводив сантимент колишнього перебування в політичних межах ЧСР. Там ми зустріли й милу, симпатичну, по-чеському кругленьку, Марію Марту Гатташ, праську кравчиню високого рівня!

Напевно, не треба повторювати, що Петербург був переповнений українцями, а Відень чехами. Марія Марта Гатташ, мабуть, була одною із перших осіб чеської національності, які хотіли полонити нову столицю світу Берлін. Там вона розпочала шити сукні паням із дипломатичного корпусу, бо солідності праці й смаку в кравецтві у чеських кравчинь мало хто міг дорівнятися! Із часто тут згадуваного сантименту до перебування в спільних політичних границях треба віднести й факт, що Марія Марта Гатташ пошила моїй Дружині сукню, так би мовити, на «високому рівні», себто такої якості, що, мабуть, не помилюсь, коли скажу, що ту сукню Дружина й досі переховує на пам'ять про ті часи та з сантименту до тої кравчині Марії Марти Гатташ!

Коли ми коло того сантименту, то не пошкодить пригадати, як я, шукаючи собі лікаря в Берліні, переходив від дому до дому та перечитував таблички, поки не прочитав: «Д-р Мед. Целентін». Увійшов туди, дочекався своєї черги й подаю йому мій листок із Каси Хворих, на якому він читає спочатку мовчки, а потім голосно: Габріель, себто Гаврило!

Виявляється, лікар Целентін із Харкова, з 1930 року перебуває в Берліні, німецького роду, але перфектно говорить по-українському. Став він нашим добрим приятелем, а ще кращим лікарем! Що то значить сантимент у політичних границях!

Не можна розпрощатися з Берліном, щоб не згадати про зустрічі з нашим милим, незабутнім професором і поетом Борисом Миколаєвичем Лисянським. Він, мабуть, був єдиним із професури невдахою, що попав на фізичну працю. Сам він не дуже міцної будови, в кожному разі, йому дуже далеко до вигляду фізичного робітника.

В Празі перебували й бідували дві його донечки та дружина, яка також була з того десятка, що не доведуть дати собі ради. Одна із донечок так і померла від сухот. Не змогли їй ані ті скромні крихти масла, яке Б.М. відривав від свого рота та посилав у Прагу своїй родині. Зустрічі з ним у Берліні — це найсумніші моменти з нашого перебування там.

Бути на еміграції й не згадати про Янушевича — це так, якби ви й не виїздили з України! Янушевич — це фотограф старої школи, працював ще з шкляними негативами, яких назбирав більше, ніж їх мало Головне НКВД в Москві. Не було українця на еміграції, кого б він не розшукав та не зфотографував! Чи то в Вовчому Зворі на Верховині, чи в самому Берліні, а Янушевич вас знайшов і зфотографував.

Відвідав він нас і в Берліні й зфотографував кожного окремо, а на іншій знімці «схопив» нас разом і то так, що Дружину посадив мені на коліна, при чому запевнив, що тої непристойности не буде видно. Не без того, що збрехав старий, бо тої знімки ніколи нам не доручив, казав, що «не вийшла»!

Після війни Янушевич опинився в тому самому Байройті, що й ми, з важкими скринями негативів. Німецька поліція мовчазна, мало коли що пускає на вітер, але вже після нашого від'їзду до Америки року 1949 пішла чутка, що покійний Янушевич був співробітником НКВД. Скільки на тому правди, не нам судити!

На Свят-Вечір 6. січня 1940 року зішлись ми, тісний гурт приятелів, у фрау Березької. Після традиційної вечері, яку тоді ще можна було скомбінувати, після колядок ми почали розважатися. Між нами вперше була німкеня із Середньої Азії, яка вернулася до Райху в 1930-х роках. Імени її вже не пам'ятаю, але зараз подам її «нове ім'я», яке лишилося в нашій пам'яті на віки вічні.

Вона вміла ворожити й запропонувала й мені поворожити, від чого я не відмовився, бо ж це були жарти! Вона наворожила мені меншу травму на тілі, потім далеку дорогу й «большую успеха», як вона висловлювалася по-російському! Ота «большая успеха» на віки вічні й лишилася для нас її іменем.

Ми з Дружиною тільки й переглянулися між собою, бо ніхто в світі, а тим більше із присутніх, не знав, що ми стоїмо перед далекою дорогою, в кінці якої нас чекає «большая успеха», бо з фізичних робітників ми мали ставати учителями в с-г школах у Генеральній Губернії, як тепер називали Польщу.

Звідки вона могла таке знати, лишилося для нас загадкою. Перше її пророцтво здійснилося вже наступного дня, коли я прибив пальця.

Отой прибитий палець і поміг мені дуже багато, бо я не працював, а обходив усі установи, полагодив усі формальності. Мене звільнили з праці, моя фірма та Арбайтсамт видали всякі обов'язкові перепустки. Як тільки бачили урядові чинники лист від УЦК у Кракові, що я маю їхати до праці в

сільськогосподарській школі, так переді мною й розкривалися усі двері.

Крім Головної Дирекції Поліції! Тому що ми, втративши громадську приналежність до села Вишнього Студеного, яке опинилося в Мадярщині, тим самим вже не були громадянами Протекторату Чехія і Моравія, себто ми вже чужинці, й нам належиться німецький паспорт для чужинців «Фремденпас».

Пішов я до відповідного урядовця в Головній Поліції, що видає «Фремденпас-ами» й представив йому нашу справу. Він порився у своїй картотеці й не знайшов нас там, відмовляє нам паспортів. Я йому знову пояснюю нашу справу, а він темний, як та табака, знову не хоче чи не може зрозуміти.

Тоді я пішов до кімнати, де вже колись бував з нашими чехо-словацькими державними виказками. Там сиділа молода, не більш як 25-літня дама, якій я представив нашу справу, що маємо вже все полагоджене до від'їзду, тільки бракують нам документи на виїзд. Вона вислухала мене уважно, перепитала мене, де ми були перед 1. жовтня 1938, чи знаємо чеську мову, де наша громадська приналежність? З того всього я міг дати позитивну відповідь лиш на питання, чи знаємо ми чеську мову.

Подивилася на мене таким поглядом, що я готовий був розцілувати її, й сказала, що я вам дам! Тим самим вона попала в невідому кількість отих «безсмертних» осіб, яким присвячено рядки оцього третього тому моїх спогадів і яких ми завжди в життю згадуємо з найбільшою вдячністю.

За дві-три години наші паспорти були виготовлені, прибула й Дружина підписати свій паспорт. Лиш урядовець на першому поверсі, який видавав нам на руки наші паспорти, був здивований, що ми їх так скоро одержали!

Мати в кишені паспорт Третього Райху та ще виданий в столиці того Райху в Головній Поліції, то це було нам так, якби ми на дорозі колись найшли пів підкови «на щастя»!

І на прощання з Берліном надокучали нам нічні налети, до яких ми так уже звикли і вірили в непереможну силу німецької протилетунської артилерії, яка таким густим перстнем оточувала Райхсгауптштадт — столицю, що їй ніколи нічого не мало статися!

В це і ми вірили, бо бачили все на власні очі та коли б тоді усю національну енергію, змобілізовану для війни, обернути на внутрішню розбудову власної країни, то з Німеччини була б країна, краща від Америки. Хоч би лиш за одне покоління! З

тихою надією, що на початку наступного покоління всіх тих злих духів німецького народу вже не буде в живих! Та так не сталося!

І вже ми самі незабаром побачили колись милий нам Берлін у руїнах. Та все минає, й не годиться повертатися туди, де прожито було краще життя. Але не з власної волі ми таки повернулися до Берліну й застали вже не Берлін, а Єрусалим після повстання Римської імперії!

У К Р А Ї Н С Ь К И Й П ' Є М О Н Т

Залишаючи року 1920 Україну, я залишив моє рідне місто зрусифіковане, зажидівлене. Інші міста по Україні не були в кращому стані. Тому, перебуваючи на чужині, придивлявся я до інших народів, румунського, чеського, німецького, як вони живуть? Чи ми відстали від них, та якщо й відстали, то в чому?

Пізніше я довідався, що такі думки журили не тільки мене, а численних моїх товаришів недолі. До повноцінності нації нам багато бракувало, з того й походить велике зацікавлення соціологією серед української еміграції. І такий природник, селекціонер по освіті, як В.М.Доманицький, переходить до соціологів. Лісник по освіті й практиці Микола Шаповал стає й основником Інституту Соціології (він то називав Громадознавства) в Празі.

Мені часто доводилося розмовляти на такі теми з В.М.Доманицьким й приходити до спільних поглядів на справи неповноцінності української нації. Тому, що в Галичині справи стояли значно краще, ніж у нас понад Дніпром, тож не раз доводилося зустрічати почесну назву для Галичини «Український П'ємонт», тому для опису нашого перебування в Галичині в роках 1941-1944 беру назву для цього відділу «Український П'ємонт».

Поборовши всі формальні труднощі для виїзду з Берліну до Генеральної Губернії, ми 28. січня 1941 року поспішним, це, мабуть, був виключно військовий потяг, бо в ньому їхали самі військовики, але й ми мали дозвіл їхати тим потягом, ми виїхали з Берліну до Кракова.

На границі, яка ще збереглася, при поверховій ревізії наших багажів, контролю відібрала від нас каталог берлінського зоогартену, бо на останній сторінці обкладинки був детальний плян Зоо. Я дуже й не боронив своєї власності, аби лиш мати поменше клопотів.

Товариство вояків у купе було цілком пристойне, та ще, коли довідалися, що ми їдемо працювати в сільсько-господарському

шкільництві, то й зовсім стали приятелями. Бо це ж ми мали би бути як продуцентами тих хліборобських благ, із-за яких і війна провадиться.

До Кракова ми прибули 29. січня. Мороз лютий, не багато ми мали часу, щоб глянути на місто, бо в першу чергу шукали нічліг в готелі. Готелів було подостатком, але неогрівані!

Ми радо погодилися й на неогріваний, бож зрештою й вибору не було. Переночували ми, правда, під периною, а рано на умивання нам воду принесли, бо в кімнаті вода замерзала. Так ми перебули першу ніч у Кракові.

Речі наші перебували на двірці й чекали відправки до Німецького Перемишля, як тоді називали Засяння в Перемишлі. А ми, маючи руки в кишенях (бо ж мороз!), рушили оглянути місто, яке я частинно знав із ілюстрацій, а Дружина з її попередніх подорожей до Подебрад. Оглянули Сукениці та різні костели, які додають Кракову цікавої середньовічної величі, яка й належиться столиці польського народу.

Після розгрому Польщі в вересні 1939 року й поділу її між Німеччиною й ССР в межах Генеральної Губернії, як тепер називалися рештки Польщі, опинилися невеликі частини української національної території з населенням, переважно занедбаним за Польщі.

Щоб рятувати українське населення, активні українські громадяни на чолі з проф. Володимиром Кубійовичем створили у Кракові Український Центральний Комітет (УЦК), на який німецькі чинники не дуже годилися, тому при ньому був створений Український Допомоговий Комітет (УДК) для розподілу всякої допомоги українському населенню.

З часом вся українська територія в ГГ була вкрита сіткою, цілою системою місцевих УДК, які, часом легально, іноді навіть нелегально, провадили свою діяльність, яка попросту дублювала німецькі урядові функції.

Коли УДК одержав дозвіл організувати українські с-г школи, то всіх придатних працювати в такому шкільництві, в першу чергу, агрономів, почали запрошувати прибути до ГГ. На таке запрошення й ми прибули й опинилися в Кракові.

Склали ми візити с-г референтові інж. Романові Голодові, він нас поінформував, що та як, і що ми маємо їхати до Німецького Перемишля, до тамошнього УДК, на чолі якого стоїть о.сенатор Татомир, і побажав нам успіхів.

В Кракові тоді було багато українців, хтось із кимсь нас знайомили, в такому короткому часі так багато вражень, що мало що з того й залишилося в пам'яті.

Наш потяг відходив із Кракова на схід опівночі, а до того ми мали провести час не на двірці, бож люті морози, а в українському ресторані, доступ до якого був лише українцям і німцям!

Там ми зустрілися з нашим подебрадцем Павлом Галяном, його дружиною та маленькою донечкою Орисею, яка народилася й виросла в Берліні, але ніяк не могла дочекатися зустрічі з Україною, яку вселили їй у душу її батьки, родом з Полтавщини.

В ресторані було їсти й пити досить, так що ми не бідували! До того там грали музики й танцювали пари, майже завжди німець, і майже ніхто з українців, а до пари їм були дівчата, яких я в таких випадках беру в лапки і перекладаю на російську мову, себто «девичкі»! Розпитував я, хто та що, і в одному із найближчих листів В.М.Доманицькому мало що не з радістю проголосив, що ми вже повноцінна нація!

В ресторані не було аж так тепло, тому «девичкі» мали на собі теплі кіптарики й на ногах повстяні чоботята, які їхнім ноженцям ніякої краси не добавляли!

Німецькі партнери в танцях подзвенювали острогами, якщо хтось їх мав, та орденами з Першої світової війни (себто увага: вік партнерів!). А орденами дзвеніли тому, що це було 30. січня — день приходу Гітлера до влади року 1933. І всі належні їм ордена німці мали на грудях!

Опівночі ми розпрощалися з Краковом і рушили на схід до Ярослава. Орися Галян ані не спала та все допитувалася: «чи це вже Україна?». А коли потяг прибув до Ярослава й Орися одержала позитивну відповідь, що це вже Україна, з якої вона тільки й побачила сіру низьку будову ярославського двірця, вона заявила: «Фе, яка погана та Україна!» А решту України вона ще й не бачила, бо та була під снігом. Як же часто ми потім у життю згадували Орису Галян! Одна Україна в наших душах та серцях, а зовсім інша вона буває при зустрічах на численних двірцях України в своїй реальній дійсності!

Галяни затрималися в Ярославі, а ми мали їхати ще до Німецького Перемишля. Доїхали ми й туди, зголосилися в УДК у о.Татомира, який не знав, що з нами робити, хіба ж йому були відомі «широкі» пляни наших діячів за плечима німців. Казали, що нам треба їхати до Кривчі, яких, може, з 15 км., а година пізня,

ще й снігом почало віяти, тому й послав нас о.Татомир до сестер Василянок на нічліг. Прибули ми туди, а там були здивовані, що й мужчина має ночувати. Але заспокоїлися, нагодували нас локшиною з молоком, та полягали ми спати в теплій хаті та ще й під перинами! Так тепло прийняла нас остання точка нашої подорожі!

На другий день вранці дав о.Татомир пару своїх коней і візника, який і повіз нас до Кричі над Сяном, це на захід від Перемишля. На половині дороги затрималися в Красичах, маєтку князя Сапіги, де головним лісником був наш подебрадєць і мій товариш співмешканець у Герольдів на Жіжковім передмісті Дмитро Ігнатенко.

Чи треба більшої несподіванки? Там нас напоїли, нагодували, загорнули в кожухи й вирядили в дальшу дорогу. Хто б міг сподіватися в такому куті зустрінути таку близьку людину! Має жінку-українку із Самбора, донечку Терезу років з п'ять, синка з рік віком! Саме привчав синка ходити, то примовляв до синка: «ходзь тутай, Влодзю!» До того мав три слуги в хаті та одного біля коней! Такого вже в Німеччині не було! Там робочі руки на вагу золота!

При моїх частих подорожах до Перемишля я мало не кожного разу затримувався у Дмитра Ігнатенка.

Розпрощалися ми з Ігнатенками і поволі доїхали до Кривчі. Поволі тому, що треба було ще їхати через гору. Там ми виладувалися на плебанії. Це в тамошніх умовах — готелі!

На плебанії було два отці, обидва целєбси, «утікачі» з-поза Сяну. Обидва у віці по 35 літ, себто молоді, здорові, але якісь вони були безпорадні, а о.Томашівський, то й просто боягуз великий! При найменшому хвилюванню у нього тряслися губи й руки. Отець Рибалт був спокійніший, але обидва вони не робили враження молодих, активних священиків, діячів, провідників свого стада вірних. При першій будь-якій нагоді вони рвалися дістатися до Перемишля, щоб почути пару побрехеньок з «світової політики», які своїм змістом вказували, що ті побрехеньки походили з польських джерел. Десь хтось із поляків мусів мати нелегальне радіо й слухав закордонну пропаганду.

Та це все їхні особисті справи, а до нас вони поставилися цілком прихильно, й у днях 1.-5. лютого ми перебували на плебанії, а потім упхалися на квартиру до Юзька Лютого. «Упхалися» тому, що мешкань у Кривчі не було, а так під натиском солтиса та отців Юзько Лютий і пустив нас до себе в

кімнату. Це десь була третя хата поза церквою.

Кривча мов би містечко, а так виглядала на невелике село. Населення мішане, українці й поляки. Жидів уже не було. Одну родину, які рішуче не хотіли тікати поза Сян, одного прекрасного дня приїхали гестапівці з Перемишля й тут таки перед їхньою власною хатою, як тільки ті показалися надворі з цікавості, хто то приїхав, постріляли, батька й матір і двоє дітей. Та ще був один старий, як Мафусаїл, жид, прозорий, як воскова свіча, бож і невідомо було, з чого він жив, а перебував він по кутках різних поруйнованих хат.

Ми, як нові люди в селі, не помічали якогось тертя між поляками й українцями, всі вони говорили обома мовами, солтисом був поляк, молодь мішано разом бавилася, особливо дівчата. Та, коли одного разу наїхали гестапівці до солтиса з вимогою постачити їм дівчину, «непорушену», то солтис поляк викликав дочку українця церківника на розтління в його ж таки хаті! Так що існують різні способи співжиття між поляками та українцями! Ну, та це все з пізніших часів, а поки що я мушу шукати, де то моя «большая успеха»?

Посеред дороги Кривча-Перемишль було село Коритники, в той час осідок волості. Волосним війтом тоді був Прокоп, батько націоналістичного діяча. Там я зголосив наш приїзд і поселення в Кривчі. Крім того, від нього я зажадав списки молоді із сіл його волості, як хлопців, так і дівчат 14-18 літ, щоб орієнтуватися, які кадри мене чекають. З німецькими паспортами я ніде не зголошувався, лишив їх на пам'ять в архіві.

Перед волостю стояла конячина мініатюрного розміру, й запряжена вона була до такого ж мініатюрного розміру возу. Звернув я увагу на ту конячину тому, що перед нею була прив'язана опалка, і конячина щось там дуже смачно споживала. Зацікавився я тим «смаколиком» конячим і побачив солом'яну січку, якій було додано «присмаку» у вигляді дрібно січених кормових буряків. Жодних висівок чи дерті, чи чогось іншого із концентратів! А коська з таким смаком уплітав той «комбікорм», аж головою вимахував та ще коли побачив, що я ним зацікавився!

Ніколи я того коськи не забуваю, й коли б мені довелося робити якийсь герб для тої околиці, то я вибрав би малого коську, який з таким смаком уплітає убогеньку січку.

З часом я одержав списки учнів від війта. З кожного села їх було дуже мало, не десятки, а ледве одиниці. Коли обходив відповідні села й відвідав мало не кожну хату, в якій мав бути

учень чи учениця, то мене жах огорнув, що я побачив! Самі хати, то ще так-сяк, біленькі, й біди не видно, але кандидати на моїх учнів сидять по хатах голі й босі й просять, якби їм хоч би якісь черевики на дерев'яних сподах, то вони ще могли б відвідувати школу. А школа ж обов'язкова, й німці не люблять жартувати! Отже, стан учнів мене ніяк не задовольняв.

Села, які мали належати до моєї школи в Кривчі, були такі: Середнє, Речпіль, Воля Кривецька, Рушельчиці, Скопів, Бабичі, Коритники. Приміщення під школу Кривча давала колишню сінагогу жидівську, яка абсолютно до цієї цілі не надавалася, бо була висока, на два поверхи (внутрі), ogrіти її не було як, і меблів придатних для школи ніяких! Та зрештою при такому способі навчання, який намічався в нашій школі, можна було б покористатися приміщенням в народних школах після їхніх годин навчання. Так що в терені я виконав усе, що мені належалося до організації «С-г званевої школи», як вона офіційно мала називатися.

А після всього я не раз і не двічі мусів їхати до Ярослава, до якого тоді Кривча належала. Там я побачив Леоніда Бачинського, як голову Т-ва «Сільський Господар» у Ярославі. Організація, яка незабаром виявилася нелегальною, бо німці не дозволювали повторювати все те, що було в Галичині до війни.

За бюрком тієї нелегальної організації «С.Г.» поважно розсівся наш подебрадський колега Макар Каплистий з титулом директора. Це вони, як провід «С.Г.» в Ярославі із власної ініціативи задумали творити с-г школу в Кривчі й, хочаби поставити шкільну владу перед доконаним фактом, покликали нас аж із Берліну. А ми вже на місці переконалися, що школа в тому районі не має підстав для існування.

Та коли, зрештою, шкільна влада в Ярославі погодилася з доконаним фактом, що вже й учителі прибули для тої школи, тоді голова Т-ва «Сільський Господар» Леонід Бачинський повів мене до шкільного інспектора д-ра Салабуна, представив мене йому й сам пробував ще щось говорити поганою польською мовою й потім лишив нас самих.

Я, бачивши вправи Леоніда Бачинського в польській мові, відразу ж заявив, що я в Польщі ніколи не був і польської мови не знаю, але думаю, що нам, як сиnam двох братніх слов'янських народів, не випадає говорити між собою по-німецькому, тож я й пропоную говорити кожний своєю мовою, на що він погодився! А за якусь хвилину я зауважив, що я дуже добре розумію

польську мову! Аж той мій співбесідник пан д-р Салабун говорить до мене прекрасною українською мовою! За що я йому подякував, а він мені пояснив, що закінчив філологічний факультет Краківського університету з славістики! Так ми й найшли спільну мову, й ця мова не мусіла бути польською! Треба лиш більше самопошани!

Недавно перед тим, як я прибув до Ярослава, Леонід Бачинський розвівся з своєю дружиною, а я саме мав їй щось передати від її приятелів з Берліну. І посередництвом самого Леоніда Бачинського я не міг покористатися і відвідав її сам. При чому це не відбулося ось так, з порога, мов би від листоноші. Пані мене припросила до хати, й ми там провели добру півгодину в приязній розмові. При тому я собі лишив враження від тої дами, що вона високої інтелігенції.

Не дивно, що вони й розвелися, бо коли людина вийшла з дому 1920 року й за той час нічого нового не здобула, то можна тільки дивуватися, як йому вдавалося творити навколо себе приязну атмосферу?! Хіба може... Навідався я в кабінет пана Леоніда Бачинського, де він сидів за одним бюрком, а за іншим бюрком сиділа якась пані от так віку підтоптаной учительки, якій минають літа.

Пан голова Т-ва «Сільський Господар» в моїй присутності виймає із шуфляди маленьке пуделко вазеліни й, випнувши свої досить таки сочисті вуста, намазує їх вазелиною, при цьому кидає поглядом у бік учительки за іншим бюрком. Я людина свіжа, то мені так багато й кидається в очі, а пам'ять така добра, що то все доносить аж до такого поважного віку, коли пишу ці спогади!

Щоб з цих усіх поїздок до Ярослава, походів по окремих селах в збиранню учнів був який хоч натяк на мою «большую успеху», то я цього аж ніяк не міг би твердити.

При моїй працюovitості й моєму розумінню порядку таке марнування часу без виглядів на будь-який успіх, така моя діяльність мене не задовольняла.

Крім того, хтось викопав десь старий польський закон, що чоловік і жінка не можуть працювати під одним дахом, і Дружину звільнили з праці. Так ми й перебивалися, як та муха в окропі, й нарікали на свою долю, яка занесла нас аж під самісінький Сян, не просто річку Сян, а таки кордон між Німеччиною й СССР!

Ми з Дружиною мали звичай під вечір пройтися хоч з годину. Тому що в Кривчі не було куди ходити, тільки по дорозі вздовж Сяну, то ми найчастіше й ходили вздовж Сяну в напрямі Скопова.

Річка Сян неширока, й ми йдемо по цей бік Сяну, а по другому стоять два советські сторожі рубежів родини і в біноклі студіюють нас та наш вигляд. А дальші інформації, хто та що, та звідки, та чого, то вони вже одержували скоро, бо зв'язок через Сян не поривався, ходили туди й звідти.

Над цим не без підстав часто ми задумувалися: двадцять літ берегтися й на старості літ самому пертися в пашу левину. Чи багато розуму треба було нам, от так заїхати в таку небезпеку. Пізніше виявилось, що ми були добре вивчені!

Всі ті часті подорожі до Перемишля, до Ярослава давали нагоду придивлятися до життя Українського П'ємонту. Сліди колонізації ще були, їх не так скоро стрясуться наші земляки. Але життя вже було віджидівлене на всі сто відсотків. Хоч жиди ще перебували в гето. Ті всі функції в торгівлі та в ремісництві, що були в руках жидів, тепер були в руках українців, хоч і доти було багато всяких занять в руках українців.

Мої походи до Перемишля та назад відбувалися пішки, хоч мені в моєму положенню директора школи не годилося таке робити! Це зменшувало мою ціну, як пана! Та я собі з того нічого не робив! Портфель та ще яку торбу під пахву, та й пішов до міста. Там накупив на базарі всяких благ, яких у Кривчі не було, а тому, що ще мав оббігати багато інших справ полагодити, то мої покупки лишав у якоїсь молодички на базарі. З часом це не пасувало, бо молодичка на базарі бувала тільки до полудня, тоді я звернувся до братів Синовецьких, фриз'єрів, у яких я стригся, й у них лишав. Це були мої вірні приятелі.

Був у Перемишлі наш подебрадський абсолювент Юрій Артюшенко, який при зустрічі завжди на цілий ринок горланив, щоб зайти до нього на обід. Мені ж не розходилося про обід, а лише щоб було де покупки передержати. Та коли я раз попав туди, й там мене гостили обідом, і коли я там побачив, як я, сам господар, його господиня та його теща їли по кусникові м'яса, а сестра його господині їла саму лиш картоплю, з того часу я перестав там бувати, а самого Юрія Артюшенка ми між собою прозвали героєм з байки Крилова «Дем'яном»!

А свої покупки я передержував у молодички, а потім у братів Синовецьких, і мав спокій, і ніколи вже не реагував на голосне запрошення на весь ринок!

В Ярославі тоді я відвідав декільки разів наших подебрадських колег Макара Каплистого та його милу пані Марію, яка в більшості перебувала в Балигороді, де мала якусь

їдальню чи ресторан.

В Ярославі також наш подебрадець Тихон Білоус мав крамницю галантерейних та текстильних товарів. Він мав великий вплив на власника книгарні й не раз робив мені протекцію щодо якоїсь там книги, яка впала мені в очі. А сила його протекцій якраз була в його товарах!

Одного разу мені треба було переночувати в Ярославі, а в Каплистих не було нікого дома, в Білоуса також не було як, бо все було занято, так Білоус повів мене до хати Каплистих, в якій перебувала їхня служниця Текля, дівчина років з 17, яка на рекомендацію мене Білоусом прийняла мене, як рідного! Зробила небуденну вечерю, бо там не бракувало запасів харчів у хаті.

Аж господарі потім дивувалися, що Текля виявила до мене аж таке безмежне довір'я. Це все були окремі елементи з отого Українського П'ємонту, й час був переходовий, бо от-от мала вибухнути війна з ССРСР, так що такі мої перші враження, що я й сам не узагальнював, але певні висновки з того робив.

По дорозі до Перемишля та особливо назад не раз я затримувався у Ігнатенків, придивлявся до їхнього життя та до аристократичних жестів їхнього пана князя Сапіги, який з дружиною жив в маленькій хатинці, а Ігнатенкам лишили величезну, мов плебанія, будову, бо у них діти!

По дорозі до Перемишля не я сам ходив, було нас більше таких, що мусіли користатися тою дорогою. Моє положення було не аби яке «панське», я в Перемишлі полагоджував різні урядові справи та потім мав за що купувати, що трапилося на базарі чи в крамницях. А більшість із тих, що рухалися тою самою дорогою, аж таких можливостей не мали.

Це бували майже виключно жінки, які з міста пробивалися на села, щоб там хоч скривитися, щоб догадалися щось дати, як призналася одна жінка. Оте «щось» майже ніколи не було збіжжям, така біда була з тим збіжжям. Найчастіше це бувала картопля або хоч трошки «яськів» — великої білої квасолі, яка в тих краях панувала.

Це ще не була жебранина, бо ходили до своїх, свояків, кровняків чи так знайомих людей, бо населення такого міста, як Перемишль, ще не дуже пірвали свої зв'язки з селом, і в таких повоєнних та потім знову воєнних обставинах оте «непоривання зв'язків» і пригодилося.

Мене завжди дивувала виняткова убогість моїх товаришів подорожі. Завжди бідно убрані, а щодо взуття, то змилуйся,

Боже. Нераз бачив, як жінка мала ноги, обмотані гнідим папером! Від 1939 року проминуло ледве два роки, й люди не мали запасів ані одежі, ані взуття. Недаром у світі існувало поняття «польська господарка»! Оце вона й є в гнідому папері на ногах.

Велика біда була із збіжжям. Воно могло бути лише в господаря після здачі німцям контингенту. В торговельному обороті його не було, й за найменшу кількість збіжжя, прилапану поза домом, суворо карали. Тому й не дивно, що й ту найменшу жменьку збіжжя берегли, як зіницю ока, а мололи його на жорнах (також нелегально!) й лише вночі, щоб ані сусіди не почули рух жорен та не донесли, бож всякі люди трапляються на світі! Там вперше в моєму життю і я власноручно змолв на жорнах невелику кількість пшениці!

В інж. Семена Новаківського, лісового референта при Окружному Уряді в Ярославі, я побачив на мапі Ярославського повіту великі зелені плями під лісом, висловив мій подив! А мій пан референт і каже на те, що то лиш на мапі, бо в дійсності «зрілого» лісу у нас нема. В тому я пізніше переконався, що то все мало що не молодняк, який ще треба берегти, а берегти! Населення було не забезпечене паливом, і не раз я бачив, як із лісу несла одна чи і більше жінок в'язанки ріща, якого їм могло вистачити хіба на два-три рази зварити картоплю, а щоб ogrівати мешкання, то про це можна було лише мріяти та згадувати старі, кращі часи.

Ми, як урядові особи, одержували приділ дров, якраз із лісництва Дмитра Ігнатенка й на брак палива не дуже нарікали. Але й ми не могли лягти спати, щоб перед тим не нагріти постіль та ноги пляшками з теплою водою. Це вперше в життю довелося таке робити! Часом Ігнатенко дав і в додаток ще трохи дров. Коли я його питав, як то він робить, то він відповів, що жодна сила в світі не в стані його перевірити, чи то він дав мені дрова вперше чи вдруге.

Тому, коли наш господар Юзько Лютий крав наші дрова (я їх помічав олівцем), то я вже дуже тим і не переймався, бо така вже традиція: у Вищім Студенім крав наші дрова наш господар Василь Печара, у Берліні крапа наше вугілля фрау Гехт, а в даному випадкові Юзько Лютий. То вже, мабуть, так заведено в світі, що треба з людьми ділитися, й ми з ними ділилися! На захід від Перемишля околиця бідніша, а на південь заможніша, про що ми скоро переконалися.

Та за побутовими справами не забуваймо про головну ідею цих спогадів «Під щитом Марса». Скільки не зустрічав голосів, чи усних, чи друкованих у різних спогадах, завжди чув нарікання на російську армію в Першій світовій війні, коли вона облягала велику й могутчу австрійську твердиню Перемишль, яка збиткувала місцеве населення, а якщо й мусіла годувати місцеве населення, яке згідно з ходом воєнних операцій не було евакуйоване, то годувала погано, мало й т.п.

Зате в Кривчі вперше зустрів я інші голоси. Населення Кривчі та сусідніх сіл не підлягало евакуації, лишалося на місцях, і російське військо їх усіх годувало наваристими на гов'ядині (воловині) борщами, добре помащеною кашою пшоняною або гречаною та хлібом без міри! Навіть по стількох роках (1941-й рік!) люди, які пам'ятали ті борщі та каші, добрим словом згадували російські польові кухні та добродушних кухарів.

Для Польщі війна скінчилася скоро після того, як і почалася, себто, вже 1939 року. Але сліди від війни лишалися, і не скоро збиралися вони зникати. Вже хоч би той факт, що полонених німці додому не відпустили. Якщо якісь одиниці й звільняли з полону, то для включення в свою німецьку господарку на території Третього Райху.

А дома в Польщі, як не було мужчин, так їх і далі бракувало, й хоч в господарському процесі далось хоч частинно заступити мужчин жінками, та в біологічній галузі, де мужчини мають монопольне положення, їх не можна заступити ніким іншим, хіба що іншими мужчинами!

І хоч процес тут біологічний, чи, може, й чисто фізіологічний, та, проте, польки і в даний момент укладають «політику»! Масово кинулися в обійми німців окупантів, задовольняють фізіологічні потреби німецьких мужчин, яким тоді ще не було заборонено мати стосунки з ненімкенями. При тому задовольняють і свої статеві прагнення, а для приглушення хоч долі свого сумління, пустили димову завісу з великим «патріотичним» гаслом, що, мовляв, наші мужчини не втримали Польщі, так тепер ми, польські жінки, привернемо незалежність Польщі!

Такою «високою» політикою займалися якісь жінки і в Кривчі та в ближчих селах, де на сторожі кордонів стояли «грэнцшущи» — німецькі пограничники, які мали слабку дисципліну, ніж справжні вояки Вермахту. Тому їм і вільно було підлягати такій «високій» політиці польських жінок.

Існує такий цікавий жанр літератури, як шпигунство, якого читати і я ніколи не зарікаюся. А коли я мешкав у Кривчі, то я засумнівався в доцільності такого заняття! А нащо його шпигунити, коли тут тобі все, як на долоні?! Гренцшуци де-не-де, а люди через Сян переходять мало не перед очима Гренцшуців. Видно, що німці менше цікавилися, що робиться за Сяном, ніж большевики, які знали все, що їм і потрібно й непотрібно знати, з розрахунком, що зайве не перешкодить.

Я вже згадував, що вони й нами зацікавилися, напевно знали, хто ми є, й коли їм довелося відходити, то попрощалися з нами бравурно, як і годилося пролетарському воїнству!

Що робилося в світі, в високій політиці чи на інших континентах, зафіксовано в аналах, і не нам тут ще про це згадувати, тому тримаємося вузької теми. Гренцшуци вздовж Сяну в Кривчі та в сусідніх селах на випадок небезпеки залягають кулеметними гніздами на віддалі мало що не пів кілометра одне від одного.

За який тиждень перед вибухом війни 22-го червня 1941 р. шляхом вздовж Сяну проїхали війська з Югославії, а тут лишили маленькі гнізда по лісах та за горбами. Якесь кількість вояків затрималася і в Кривчі. Увечері 21-го червня вояки вернулися з вечірньої перевірки й дуже зажурені заявили, що завтра починається війна проти СРСР. Їм про це в наказі прочитано!

День довгий, хоч біжи до Сяну (недалеко!) та кричи большевикам, що завтра війна, нехай будуть приготовлені! І хто би про таке подумав?! А зрештою були такі, що й подумали, та що з того, коли Сталін не повірив!

Точно о 4-ій годині ранком 22-го червня розпочалася війна. В Кривчі було тихо, але в Перемишлі гриміли гармати та літали літаки на Схід.

В середу 25-го червня по Кривчі почала бити советська артилерія. Та стрілянина була неясна, незрозуміла. Або на Кривчу буде наступ, і артилерія робить підготовку. Але підготовка дуже дивна, бо видно, що головна ціль їхнього обстрілу — церква, тоді, коли недалеко костел, то по ньому ані одного вистрілу. На плебанію упало два-три снаряди, а на польську ані одного! Також дивно!

Або це було звільнення від зайвого вантажу, й зайві снаряди треба вистріляти по неприятелю, як я про це довідався вже аж року 1979 від советського гарматчика Клименка, з яким зустрівся на Вайлдвуді. В кожному разі небезпека від гарматної стрілянини

була велика, й невідомо було, на ЩО рішитися? Може, вийти із Кривчі до дальшого села Середнього, як це й зробили священники Томашівський та Рибалт?

Хата Юзька Лютого третя на горбочку за церквою. Наша половина хати дивиться якраз на Сян! Перед вікном стіл, за який я сів голитися. Не встиг я й розкластися, як належить, як почалася стрілянина, й Дружина моя зіграла мене з мого голення, й ми усі пішли до другої хати батьків нашого Юзька Лютого. Там була досить велика пивниця, й ми там зібралися з тим, щоб перечекати стрілянину.

За якусь хвилину Марися, служниця Юзька Лютого, згадала, що в хаті вона залишила блюзку чи щось такого із дівочого туалету, на тамошні умови досить цінного, й пішла по ту блюзку. Та коли Марися довго не верталася, пішов по неї сам Юзько Лютий і за хвилину вертається й заявляє, що Марисина голова відкотилася до порога нашої кімнати, а тіло її лежить якраз проти вікна, де я мав кінчати своє голення!

З напрямку тої стрілянини треба вважати, що головна ціль була не церква, бо ані в ній, ані на ній не було нічого, а третя хата за церквою на горбочку, в якій мешкав «земляк з землячкою», з якими вони часто зустрічалися вздовж Сяну.

Що це дуже правдоподібно, то можна ще судити з того, що в самому Перемишлі вздовж довгого ряду домів снаряд влучив у мур дому, в якому мешкали Артюшенки, які тоді саме перебували в пивниці того дому. В кожному разі, чи так, чи не так, але доля автора цих рядків тоді висіла на волосинці! І кого ж мені послав Всевишній у ролі Янгола-Охоронителя?! Дружину!

З тим стрілянина затихла, й ми пішли в заднє село Середнє, де й перебули до вечора, потім вернулися додому. На другий день ми були свідками, як Вермахт пішов у наступ. В цей час у Перемишлі, здається, вже німці перейшли міст, і большевики почали відходити.

В Кривчі компанія німецького війська перейшла вбхід Сян і пішла на горбок, тягнучи за собою телефонні дроти. Військом провадив їхній бунчужний, який по телефону переказував ситуацію гавпманові, а цей назад тим самим телефоном давав вказівки, що вояки його компанії мали далі робити! Цікаво! А далі попросив на плебанію мідницю, щоб помити ноги, і бій його компанії того дня скінчився!

Про боротьбу за залізний міст у Перемишлі оповідали люди — сусіди того мосту, бо то все відбувалося на людських

очах. Я лиш бачив після того чотири білі хрести з написами поляглих за той міст. З них мені одного із них було жаль, бо дата його загибелі була 22 червня, а день народження його мав бути завтра, 23-го червня! За німецьким звичаєм, це у нього мало бути велике свято!

На горбочку при дорозі біля Речполя була могила з білим хрестиком одного grenцшуца з шоломом на ній. Я завжди, коли проїздив мимо, то в пошані знімав шапку перед тим хрестом. А коли німці повелися в Україні не так, як годиться, я перестав віддавати пошану тому grenцшуцові.

Брат нашого господаря Юзька Лютого, Владик, поїхав з німцями при обозі з кіньми, а з часом там так зжився, що залишився мало не справжнім вояком. В кожному разі, коли приїздив літом у відпустку, то був у німецькій уніформі. Він показував численні фотографії, які наробив. З них одна лишилася мені в пам'яті. Це величезне цвинтарище німецьких вояків з біленькими хрестиками на могилах перед Кременчугом! Сотки, сотки їх!

Початком липня 1941 був я в Ярославі в шкільних справах і бачив, може, яку сотку советських полонених, їх супроводили німецькі вояки на роверах. Полонені були аж любо глянути! Рослі, сама тобі гвардія! А між ними було може з десятків полонених, які на собі нічого не мали, тільки підштаники, та й ті без гудзиків чи очкурів, так що мусіли тримати їх у руках. На головах майже ніхто нічого не мали. Спека була липнева, а провадили їх аж зі Львова! Вояки на роверах, а вони пішки, та ще видно, що без води! Видно було по них, які вони були змучені. На ринку окремі жінки кидали їм яблука, але ніхто їх не підбирав! Пояснювали, що якби який нагнувся б по яблуко, по такому негайно стріляли!

Таке творилося під небесами, над якими панував бог війни Марс!

Фронт війни відкотився скоренько далі на схід, але ми, маленькі люди, далі виконували свої повинності. Коли в Кривчі не вдалося створити школу в одному осередкові, то я мусів провадити навчання молоді в шкільних приміщеннях у їхніх селах.

На горбочку перед Кривчею було село Речпіль, невелике, й мало в ньому було учнів, але народня школа там була. Була там учителька Ольга Макар, я пригадую собі, як вона пекла хліб.

Збіжжя там було нелегальним товаром і в дорозі підлягало конфіскації. А коли вже хто його мав у хаті, то мав журитися, де б його, на чіх жорнах і в яку ніч змолоти, бо всі ті дії так само були нелегальні.

Зрештою, згадана вчителька вже мала мисочку борошна, замісила його й виробила хлібинку. А де ж її спекти? Хоч печі були по хатах, але брак палива такий великий, що палити піч ніяк не виплачується. Тому й учителька розвела вогнище в плиті, потім вигребла вугольки на поверх плити, а хлібину посадила в плиту. І того тепла вистачало, щоб спекти невелику хлібину!

Коли я біля цієї учительки, то варто й більше про неї згадати! Як вона сама оповідала, вона знається з духами, часто з ними зустрічається і майже мирно з ними живе! В тому Позасянню по різних селах доводилося пізнати більше учительок. Були вони переважно в віці понад 25 літ, як на учительок, то вже старі панни з різного роду дивацтвами.

Я їм не дивувався, завжди був з ними дуже чемний та добре вважав, щоб у розмовах їх чим-небудь не вразити. Це були освічені дівчата, не погані на вроду, але чомусь Бог їм щастя не дав! Така їхня доля! А де ті галицькі хлопці, що мали би їх сватати?! Мабуть, як щось путнє, з якимсь там дипломом, то тулилося до плебанії, а тих, що без дипломів, самі учительки не хотіли, бо інтелектуально були їм нерівня!

З того висновок та порада урядовим чинникам з Міністерства Освіти: не тримати самотніх учительок задовго в далеких, мало населених оселях. Бо й учительки мають бути дружинами та матерями! Майже всі ті учительки, яких я особисто пізнав, були милі й приємні особи й заслуговували собі кращої долі! Їх я часто згадую добрим словом!

До вибуху війни з СССР 22-го червня 1941 року прикордонні смуги української національної території, які опинилися в Генеральній Губернії, були масово окуповані українцями-втікачами із Галичини з-під влади большевиків. При їхній співпраці, українське національне, культурне, господарське і навіть (нелегально!) політичне життя буяло. Після того, як воно було придушене під Польщею, то тепер воно розцвітало буйним цвітом.

Але людина є людина, чи вона з П'ємонту, чи з простих закапелків, тому, ще не дочекавшись легального дозволу вертатися в свої галицькі загумінки, вчорашні утікачі з Галичини масово рушили назад в Галичину, в свої рідні загумінки, чим дуже

підірвали віру автохтонів у соборність українського народу.

Проф. Володимир Кубійович у своїй солідній праці «Українці в Генеральній Губернії» навіть згадує голос звичайного автохтонного господаря, який заявив йому, що краще б ви й не приїздили сюди, коли тепер так масово покидаєте нас на поталу й на збиткування нас нашим ворогам!

Ми обоє вже були такі «чужинці» на своїй національній території, що нам уже було байдуже, де працювати, чи на Закарпаттю, чи на Засянню. Хоч праця в Кривчі не задовольняла нас, бо не було підстав, щоб розвернути всі наші сили й здібності, то нас все таки здивував лист від Перемиського УДК, який починався такими словами: «В зв'язку з Вашим переїздом за Сян...», хоч ні про який переїзд поза Сян ми ані не думали.

І не збиралися, хоч нас масово атакували запрошеннями на нові посади в шкільництво та в господарське життя до Львова, у Львівську округу до Сянока, в околиці Сянока, на Гуцульщину й т.п. Всі ці листи-запрошення й досі збереглися в моєму архіві, бо це мабуть, мало бути на порозі отої обіцяної ще в Берліні «большой успіхи»!

Зимом 1941-1942 року захотілося нарешті відвідати рідне Запоріжжя, й звернувся я до УЦК в Кракові, щоб допомогли мені одержати відповідну перепустку, а мені звідти відповіли: сиди, чоловіче, тихо й не рипайся, бо саме почалася нагінка на українців та ще спеціально на емігрантів з 1920 року. Так я «засів і не рипався»!

Навіть зменшив свої подорожі до Перемишля, бо в мене була хутряна шапка, на яку моя Дружина пожертвувала була ковнір з свого зимового плаща. Бо німці так намерзлися під Москвою, що кинулися по всій «Новій Європі» й здирали з людей хоч який кусничок хутра, тому мою шапку не врятували би ніякі посвідки, що я урядова особа!

Року 1941 в Галичині були великі води, які наробили шалених шкід, особливо в горах та на Підгір'ю. На рівнинах справи були кращі, й тому громадські чинники кинулися рятувати хоч би дітей, часово їх забирали з пошкодованих територій і вивозили на рівнини, на Поділля, де й перетримали їх до літа 1942 року.

Така допомога своїм братам у нещастю, це було щось такого величного, братерського, християнського, що я цілком свідомо це прираховую до позитивних ознак Українського П'ємонту. Не будь такого П'ємонту, то сумніваюсь, чи така допомога відбулася б?!

В Перемишлі існувала бурса Святого Отця Николая (так в оригіналі, а не Миколая!), яка з громадських датків утримувала незаможних учнів у перемиських школах. Одного разу, тепер за війни, один господар привозить мішок картоплі для хлопців у бурсі й пояснює, що нам треба наших українських панів, тому ми мусимо помагати вчитися бідним хлопцям. Це вже приклад високої національної свідомости, який робить ту націю повноцінною. Це вже був справжній Український П'ємонт!

І нарід там нічим іншим не відрізнявся від тих народів, які я вже не тільки бачив, але й обсервував з метою порівняння. Тому працювати з таким народом, то це вже було не абияке щастя! І там з 1942 року почалася наша (моя й Дружини!) «большая успеха»! Її нам правдиво напорочила землячка-німкеня з Берліну!

За кожним разом, буваючи в Перемишлі-Засянні, робив те саме, що робили й інші відвідувачі — дивився через Сян на Перемишль-місто. Своїми горбами й численними храмами й навіть замком на горі місто мені нагадувало в мініятурі Прагу. Тому так часто й подовго стояв та дивився на місто, в якому на тлі старовини суєтилися советські вояки з довжелезними багнетами на рушницях. Та час до часу вантажні авта підвозили цемент, бо понад Сяном будували бункери, які мали бути міцною обороною проти врага-неприятеля, з яким так дружно поділили Польщу!

Зі світу приходило так багато свіжих вісток, робили вони різні враження, й з ними якимось не уявлялося, що доведеться бути в самому місті Перемишлі, та ще так довго, та ще з таким успіхом.

На численні запрошення до різних кутків Галичини якимось не спішив відповідати, бо то все було невідоме, але коли мене запросили на пост директора с-г званевої школи до Перемишля, то без вагання дав я згоду й наступив ту посаду. Це сталося десь початком березня 1942 року, бо моя урядова виказка має дату 8 березня 1941 року.

В моїй статті «Українська сільсько-господарська школа в Перемишлі» в Збірникові «Перемишль — західний бастион України», 1961 подано дату 1. квітня, бо перед тим не заглядав у свій архів з численними виказками з різних періодів моєї діяльності. Так що для точности треба вживати дату 8. березня 1942 року.

Справи с-г школи в Кривчі я передав управителеві народної школи в Русельчицях з тим, що він перейшов до Кривчі, й обидві

народні школи об'єднав під своєю управою і далі досить успішно провадив с-г школу в Кривчі. Мій наступник називався Михайло Ласка.

В Журавиці с-г школу провадив Володимир Павлишин, який восени 1941 року став директором с-г школи в Перемишлі, й школу в Журавиці з сусідніми селами прилучив до с-г школи в Перемишлі, яка почала свій організаційний період по зразку Засяння, як це було в повіті Ярослав перед вибухом війни з ССРСР.

Але п. В.Павлишин мав постійні клопоти з німецькою владою, включно до арештів, тому навесні 1942 року був змушений виїхати на Лемківщину, де його дружина вчителювала в початковій школі. З початком березня 1942 року Відділ Науки, Виховання й Народної Освіти Краківського Дистрикту призначив автора цих рядків директором Української Доповняючої с-г Школи в Перемишлі з тим, що офіційний осідок школи був у місті Перемишлі, а фактичний осідок її був у селі Негрибка, зо три кілометри на південь від міста.

Осідок школи в Негрибці містився в мурованому домі колишнього польського колоніста, якого большевики вивезли на Сибір. Там були великі господарські забудовання й великий сад та город, а ріллю арендовували селяни. Для навчання хлопців не потрібні були ніякі ускладнення, досить було приміщення, а для науки дівчат у Негрибці були дуже сприятливі умови. В домі були влаштовані кухня, ідальня й кляса для навчання. Під домом була пивниця, в якій переховувалася городина. На городі працювали учениці, вони ж і споживали продукти своєї праці. Інші додатки до куховарства були куповані на рахунок школи.

Дівчата навчалися куховарства, навчалися різноманітних способів приготування страв, як м'ясних, борошняних, яринових, різного печення. Такою наукою дівчата були дуже зацікавлені й скоро навчалися. Крім того їх навчали накриття столів, доброго тону й т.п. цивілізаційних тонкощів.

В ті дні, коли доводилося мені бути в осередку школи в Негрибці, мене, як директора школи, запрошували до столу, тоді я був свідком великого успіху учениць дівочої школи.

До дівочої школи в Негрибці належали дівчата в віці 14-16 років із сіл Негрибка, Пікуличі, Коровники, Сілець, Лучиці, Германовичі, Селиська, Яксманичі, Вітошинці, Княжичі, Горохівці. Навчання в цьому осередку провадили молоді ідейні вчительки Юлія Серкізовська — мова, рахунки, гігієна, городництво і Анна Ткачик — кравецтво і домашнє господарство.

Осередок Валява для дівочої молоді з сіл Валява, Халупки Дусівські, Вишатичі, Болестрашичі, Дусівці. Навчання тут провадили старша досвідчена учителька Рибак і молода ідейна учителька Ольга Бохонко.

Осередок Поповичі охоплював дівочу молодь із сіл Поповичі, Диків, Храпличі, Плешевичі, Хідновичі, Тишковичі. Цей осередок провадила дружина тамошнього вїйта Катерина Бук. Найкраще була поставлена школа в Негрибці, на другому місті в Валяві, а в Поповичах із-за наближення фронту школа й не встигла розвинути ся.

З тих самих шкіл і хлоп'яча молодь належала до с-г школи в Перемишлі з тим, що вони мали сходитися раз на тиждень до осередків Негрибка, Горохівці, Пралківці, Журавиця й Бушковичі. В цих осередках навчав директор школи, себто автор цих рядків. В осередках Валява, Германовичі навчав агроном Іван Гордієнко.

Я, крім своїх годин навчання, ще, як директор, відвідував раз на місяць кожний осередок моєї школи, бував на годинах навчання, давав поради, що та як учителям та учителькам. В кожному разі до своїх повинностей я ставився так, як мало хто, бо керувався засадою: на якому б полі доля не поставила тебе, завжди виконуй все якнайкраще. Цієї засади й тримаюся по все моє життя, тим більше, коли доля дала мені до виховання сотки української молоді!

За два шкільні роки було випущено з нашої школи понад дві сотки учнів та учениць. Звичайно на початку шкільного року бувало записано до трьох соток молоді, але протягом навчання відпадало з них багато і то з різних причин. Одною з поважних причин, яку тяжко було поборювати, було послання молоді на працю до Німеччини. Рідко коли вдавалося вирвати з лабет Арбайтсамтів моїх учня або ученицю.

Успіхи в нашій діяльності залежали в великій мірі від щирого сприятливого наставлення до нас місцевих адміністраційних чинників, в першу чергу вїйтів волосних громад та солтисів сільських громад.

Платні нам виплачувала держава, себто Генеральна Губернія, а на різні матеріальні видатки ми мали певні суми в бюджеті Союзу Громад, себто, Союзу Волостей, в нашому випадкові, в Союзі Громад Перемишль-Село. З тих сум треба було розраховуватися щомісяця в той спосіб, що складав я список видатків за минулий місяць, доказував їх в кожному випадкові

відповідним рахунком.

І з таким звітом я мусів іти до свого українського інспектора, яким тоді був Степан Бобеляк, колишній директор гімназії. Він мусів проглянути мій звіт, попитати, що йому було неясним, ствердити той звіт своїм підписом, понести до шкільного радника (Шульрат), яким тоді був п.Пройс, той мав прийняти мій звіт і на знак згоди підтвердити його своїм підписом. Після цього всього я мав із чим іти до Союзу Громад по нові гроші на теперішній місяць.

Пан Степан Бобеляк був своїм виглядом справжнім манекеном, хоч на будь-яку вітрину в будь-якому світовому торговельному центрі! Так бездоганно він був одягнутий щодня, що, як на тодішні умови, то треба було подивляти! Але тільки за його зовнішній вигляд! Бо пізніше виявилось, що він величезний боягуз, і занести до шкільного радника Ройса мій місячний звіт, це було для нього таке переживання, що він не кожного місяця міг цю повинність виконати!

Одного разу мені відмовив, іншим разом двічі відкладав на інший раз. А з таким марнуванням часу я не міг погодитися, бо ж я мало не щодня міряв кілометри довкола твердині Перемишля, відвідуючи мої осередки, де на мене чекали учні.

Тому я пару разів поніс звіт безпосередньо до шкільного радника сам, який, не дивлячись на звіт, підписував його. А одного разу він мене запитав, чи пан Бобеляк то бачив? Я йому чесно відповів, що ні, але він все таки мій звіт підписав!

І от одного разу, коли український інспектор мені знову відклав мій звіт, я вийшов із його канцелярії, а тут мені назустріч польський інспектор д-р Гілевич і питає мене, що сталося? Я йому пояснив, що та як, а він усміхнувся собі в ус, узяв мій звіт і поніс до шкільного радника, при чому ані стукав у двері, а сам був розхристаний, піджак не зашнурований, видно, що він тут пан! Бо поведився як пан, як якесь начальство, тим більше, що пан Шкільний Радник Пройс, мов би за Польщі, був лише звичайним учителем з іменем Петрушка! Так мені оповідали!

З того часу я вже й не заходив до українського інспектора і не примушував його переживати, бо мені подобалося дивитися, як пан д-р Гілевич з розіпнутим піджаком входив до свого начальства, навіть не стукаючи в двері!

Щоб не забути згадати пана д-ра Гілевича добрим словом, мушу тут занотувати таку подію. Одного разу восени 1943 року питає мене пан доктор, чи я маю яку землю при школі? Та якусь

маю,— кажу. А чи пан хотів би дістати сотнар (100 кг.) озимої пшениці на посів з тим, щоб за рік з нового урожаю повернути також лиш 100 кг?

Я трохи задумався, чи іти на таке шахрайство, а він мене підганяє, та що там ще за рік буде! Я погодився, він мені виписав всякі папери, з якими я й пішов до Повітового Союзу по ту пшеницю, а там з мене крім ціни за пшеницю ще беруть якісь злоті й за байцування тої пшениці від всякої там фітопатології, якою я колись так цікавився. Я аж скривився, а урядовець потішає, що ніякого байцування вони мені не дадуть, то лиш така формальність, за яку вони заробляють понад три злотих!

Одержав ту пшеницю пан Андрій Бук, вїт громади Поповичі, який мав ключі від запломбованого млина. За якийсь час я одержав 50 кг. першоклясного борошна, а 20 кг. сіруватого, а висівки лишилися за помол! І як мене Дружина не силувала, щоб я віддячився панові докторові Гілевичеві хоч десятком кілограмів борошна, я ніяк не міг цього зробити, бо, поперше, я «посіяв» ту пшеницю, а подруге, пан доктор мешкав на Засянню, й дістатися до нього треба було через міст та попри численні кількості польських і не польських поліцаїв. Так моя пшениця й лишилася «посіяною»!

Так мене й досі сумління гризе, що я по доброму не розлучився з паном доктором Гілевичем, який також належить до сонму тих незабутніх добрих людей, яким я присвячую з вдячністю ці рядки мого третього тому спогадів.

Коли пригадати, що таких по одному сотнарові пшениці було більше, ніж мій один, то й не диво, що большевики так скоро гнали вперед і вже в липні 1944 року зайняли знову Перемишль. Напевно, гнали по ту пшеницю, яку я та мені подібні посіяли й збирати врожаю не дочекалися!

Це приклад подвійної бухгалтерії, якої я навчився в Українському П'ємонті, а поширений він, напевно, по всьому світі та найбільше на тій частині нашої Батьківщини, яка ще не є П'ємонтом.

Коли ми коло тих інспекторів, то варто занотувати, що я виростав на чеснотах кращих культурних зразків. Тому, коли в селі Бушковичах мене відвідав шкільний інспектор аж із дистрикту Краків пан Голинський, то між нами сталася така подія.

Наша школа українська, і все ми вчили дітей виповнювати по-українському, так вимагали з нас наші програми навчання. А

тому, що фактично всі друки в публічному життю були виконані латинкою або по-польському, якщо це були старі друки, або по німецькому, або в двох мовах. А в тій групі був у мене один учень, трошки, як то кажуть, «не всі дома», й на перерві він мені показав, що він виповнив поштовий переказ по-польському, себто латинкою, бо він, мовляв, уміє й по-польському. Я глянув на те й пояснив, що він виконав добре, але ж наша школа українська, й ми мусимо писати по-українському!

За якусь годину появився інспектор Галинський, був присутній на годині навчання, а коли наступила перерва, то я вийшов разом з учнями на двір, а пан інспектор залишився в класі. Скінчилася перерва, я з учнями входимо до класи, а пан інспектор і показує мені той поштовий переказ, виповнений латинкою і пробує з того робити велику оказію, що навчаю не згідно з урядовими приписами. А я йому й пояснив, як я навчаю, й попросив учнів показати їхні перекази, які всі були виповнені по-українському. А тепер я його накрив мокрим рядном, яке він має право заглядати в зошити учнів, які не були при тому присутні?! На мою думку, учні також люди, і вони майбутні громадяни, й їм належить право власности, в яке ніхто не має без його згоди заглядати! Це я говорив щиро обурений, а пан інспектор Голинський так і від'їхав, не пояснивши свого поступовання!

Коли ми біля тої латинки, яка фактично панувала в тій дійсності, то також варто згадати, як одного разу кличуть мене до Шульамту, де зійшлися інспектори й декілька управителів польських шкіл. Питають моєї думки, якою мовою треба надрукувати касові книги для наших шкіл та всякі інші друки? Я без всякого надумування кажу, що німецькою мовою! Без всяких інших мов? — питають. — Без! — відповідаю. — Чому? — це перепитують. — Тому що аж три рядки, то дуже занечищує текст і робить труднощі в користуванні такими друками.

І так сталося, по-моєму. Шкільний радник був задоволений, бо по-німецькому. Полякам я поза радою пояснив мій погляд, що теперішня влада є чужа, окупаційна влада, то нехай стало нагадує, що то все чуже, й вони мов би погодилися з такою моєю думкою! А собі я пояснив таке моє становище, що дай друки на трьох мовах, то українська мова буде на третьому місці, бож тут Краківський дистрикт, і поляки в великій перевазі. А так вийшло ані по-вашому, ані по-нашому!

В осередку Валяви директоркою школи була пані Рибак, тамошня учителька, а ще важніше, що дружина інженера Рибак,

управителя єпископського маєтку та ще в ті часи!

Вдачі вона була недалеко від Насті Скоропадської, й мене, мабуть як «закордонця», не дуже шанувала, бо як приїздила, бувало, в урядових справах, то ледве гляне на свого директора, яким я таки законно був. На мою Дружину й не гляне, або лиш як на порожнє місце!

Одного разу закликають мене до Шульамту й питають моєї opinii, яка моя думка, щоб осередок школи в Валяві відділити в окрему школу? Поважно беручи, той осередок не мав зовсім підстав, щоб бути самостійною школою, хоч би вже з тої головної причини, що там мало учнів, точніше, учениць, бо справа розходилася про дівочу частину того осередку, але, коли пані Рибак бажає перебрати на себе увесь тягар управи тою школою, то я не маю нічого проти такого її бажання. Така була моя відповідь!

Я брав свої повинності занадто ригорозно, занадто поважно і одного разу, при візитації осередку моєї школи в Валяві, я ствердив, що учениці моєї школи працюють на грядках приватного огороду пані Рибак. Таке в умовах Галицького П'ємонту практикувалося! Моє зауваження в чемних тонах пані Рибак не подобалося, й вона почала «мастити» дорогу до повної незалежності з-під «панування» «закордонця», яким був її директор.

Панна Ольга Бохонко, єдина учителька, яка відтепер мала підлягати владі пані Рибак, часто нарікала на свою долю в «самостійній» школі. Остаточно вона вийшла заміж за українця із Парижу. Українські заробітчани у Франції та в Бельгії часто відвідували свою батьківщину, і один із них і став суженим панни Олі Бохонко. Нехай її доля буде благословенною навіки, бо вона її заслужила.

Коли я згадав емігрантів, які верталися із Франції, то при цьому мушу згадати пана Наливайка, з еміграції 1920 року, який приїхав до Перемишля й був секретарем УДК. Він часто до нас заходив, і ми цікаво розмовляли. Особливо нам подобалися його оповідання, як наприклад: дня 2-го червня на Париж налетіли 345 німецьких літаків, які скинули 2765 бомб, знищили 148 танків, убили 746 людей, а ранили 1238 осіб. Іншим разом, це було 6 червня, налетіло 214 літаків, які скинули 1649 бомб, убили 347 людей і поранили 867 осіб і т.д. З того часу нам стало ясно, звідки в українців походить прізвище Наливайко! Бож наливати можна не тільки воду чи вино!

Учителем в нашій школі був агроном Іван Гордієнко, який прибув з Придніпрянщини до Галичини року 1940, й назад він не повертався. Він був великий знавець свого діла, бо ж мав уже многолітню практику в сільському господарстві, але після широчезних ланів колгоспного та радгоспного советського господарювання в країні моргових господарств певно не почував цілком зручно.

З ним і його дружиною ми тримали тісні товариські відносини. Коли він був типом флегматичного, малорухливого сільського дядька, то вона була зразком міської дами, як виглядом, манерами, так і завзяттям щодо читання книжок. На цьому ми й сприялилися й часто обмінювалися книжками, коли хто із нас здобув десь винятково цікаву книгу.

Так було 1942 року, а вже в 1943 році не зовсім безпечно можна було заходити до них в хату. Саме відбувалася ліквідація жидів, і не раз зайшовши до Гордієнків, можна було зустріти чергову «кузинку», бо таким іменем пані Гордієнко представляла нам нову жидівку, яку їм постачав на переховування пан Круль.

Круль — це був спритний полячок, полячок тому, що був він винятково сухенький. Мав він надзвичайно гарненьку мініатюрну дружину. Ніде він не працював, а лише «рятував» жидів, особливо жидівок, які не були схожі на жидівок. Привозив їх до Перемишля, де в Гордієнків вони переночували, а на другий день відправляв їх далі в напрямку на Краків. Як довго він промишляв таким «рятуванням», не знаю, але одного разу німці прилапали й ліквідували разом з його красунею дружиною. На щастя, Гордієнки на цьому не потерпіли.

Коли ми біля прізвища Гордієнків, то не можна поминути, не згадавши ще одного Івана Гордієнка, який був емігрантом з 1920 року, по освіті був залізничним інженером, тепер працював на залізниці Генеральної Губернії «Остбан» і, користуючись уніформною та безплатним транспортом, провадив «обороти» на широку скалю. Мав дружину й донечку Христину, яка перебуває десь в Америці. Сам він виніс із таборів інтернованих українських вояків у Польщі сухоти, від яких передчасно й сконав після закінчення Другої світової війни в Німеччині. Ми з ним тримали товариські стосунки, але не тісні, бо не нам було рівнятися в ті часи з такими «магнатами».

Дуже добре розвинувся осередок дівочої школи в Негрибці, в якому учительками були самі родом з Негрибки Юлія

Серкізовська (1919) та Анна Ткачик (1921). Коли я собі одного разу усвідомив, що біологічно беручи, я (1902) міг би бути батьком обом моїм учителькам, з того часу вони мені стали Юльця та Гануся. Так ми з ними й розлучилися, як з Юльцею та Ганусею.

Юльця закінчила в Перемишлі Ліцей природничого типу, за большевиків уже вчителювала в народній школі. Гануся скінчила в Самборі середню фахову школу, мала курс телеграфісток і працювала на станції в Перемишлі.

В нашій школі Юльця навчала мову, рахунки, гігієну, городництво, а Гануся навчала кравецтво та домашнє господарство. Обое учительки були на своєму місці, для навчання були відповідно кваліфіковані, до своїх повинностей ставилися поважно, тому їхні учениці виявили не абиякі успіхи. Школи такого типу з такими підготовленими учительками могли би багато зробити для загального піднесення рівня культури та побуту українського села.

Тому, що мої повинності були в терені, як кажуть у Галичині, то мені видали «Бецугшайн» на ровер по твердій ціні, щось понад сотку злотих. Але ровером я ніколи не користався, бо відразу ж його призначив до «евакуаційного» фонду, ніколи не втрачаючи віри, що така евакуація таки настане, і вона настала, й ровер я збув за понад тисячу злотих, себто в яких десять разів більше!

Мої осередки школи я відвідував пішки в Пралківцях, Горохівцях, а до Негрибки й Журавиці я міг їздити потягом. Та проте, якщо погода дозволяла, то всюди я ходив пішки. Бож я не тільки ходив, але й придивлявся до краєвиду та до людей, яких часто зустрічав. Територія довкола Перемишля — це ж колишня твердиня, об яку колись стукали лобами мої земляки в російській армії. Осадою Перемишля керував болгарський генерал Радко Дмитрієв, який тоді був на службах Росії, бо не годився з германофільською політикою своєї болгарської монархії.

Тоді ще була мода вояцьких голов не жаліти, тим більше, що то не були болгарські голови, й за взяття твердині Перемишля покладено було не менш, як двісті тисяч війська. За це жорстоко розправилися з генералом Дмитрієвим солдати на Кавказі, де він разом з іншими мав надію перебути вибух революції.

Перебуваючи в Перемишлі, я мав нагоду прочитати історію Польщі та інші книги польською мовою. З них одна була й про історію Перемишля. В ній була згадка, що твердиня Перемишль піддалася не із-за голоду, бо величезні запаси військового

провіянту висипали в Сян перед тим, як здати кріпость москалям.

В роках 1942-1944, коли я ходив по території твердині Перемишля, багато з неї не лишилося. А коли доводилося вилазити на Татарську гору й кинути оком довкола, то видно було, що твердиня була немаленька! Командантом твердині був генерал Кусманек, чеського роду. Так що, може, щось хоч маленького було в ньому з нельояльності до цісаря-пана, хто його може знати!

В ті часи, коли я там ходив, то в ровах уже спочивали маси советських полонених, над якими стояв височезний хрест із залізничних рейок, а в інші рови пакували жидів, яких за білого дня возили поза місто й там розстрілювали, просто в ямах, що були оборонними ровами Перемиської твердині.

Поселилися ми в Перемишлі в домі Міщанської Каси на другому поверсі, який колись був мешканням посла д-ра Володимира Загайкевича, а в наші часи на тому поверсі було шість чи сім мешкань і то досить просторих! Ми мали велику кухню, а ще більшу кімнату, в якій один кут займала кафлева грубка, в іншому куті було наше ліжко, а в третьому куті був отаман, і той кут був мов би вітальнею. В четвертому куті було велике бюро, й той кут був моєю шкільною канцелярією. Посеред кімнати був стіл та стільці, себто то була наша їдальня. Між кутами була шафа на одержу та полиця на книжки. Себто простору було, мовби в степу за Дніпром! А як на воєнні часи, то це був люксус!

В дверях нашої квартири я велів зробити щілину для пошти, а пізніше виявилось, що вона зайва, бо всю пошту одержує сторож дому, й він її доручає далі. Добра організація й ще краща контроля!

В дальших кімнатах була дівоча бурса, в якій були дівчата з якоїсь школи. В іншій кімнаті було дві советські дами, які десь працювали, додому вони приходили надвечір, відразу ж лягали спати, а коло півночі починали куховарити, прати та всяко господарювати.

Проти нас мешкала пара, він робітник на електровні, вона цілий день не бралася ані за холодну воду й стало читала зворушливі романи й перебувала у вищих сферах! Він приходив з праці, варив картоплю й вечеряв її з квасним молоком. І так день у день! Він українець, вона полька. Вони скоро забралися з нашого дому, а на їхнє мешкання прийшли українці Еміль і Анна Бобко з сином 11 років Орестом. Він працював у пекарні «Надія»,

а вона час до часу відвідувала рідне село Болестрашиці й приносила щось як не собі, так на виміну, з власної приватної волі щось там уступала, як не масло, так щось іншого. Але то ніколи не був «торг», а завжди лиш «уступка».

Він так багато працював у пекарні, що його мало коли було видно, тому найчастіше вона була дома, а дитина в школі. У нас я був часто до полудня дома, й вона, ми її прозивали «візаві». Ми її любили й поважали, бо вона була справжня дочка українського села, я навіть підозріваю, що вона навіть була неписьменна, але це була людина повна такту, подібної їй ми ще ніколи не зустрічали! Спосіб життя наш з нею був різний, я мав зранку роботу з різним писанням, з рахунками, із звітами й т.п. Вона прийде, побуде трохи й коли відчує, що це, може, вже задовго, перепросить і відійде! І так багато разів денно!

А особливо після нещастя, яке їм сталося. Хлопець їхній Орест був гарний, здібний, добре вчився й єдине щастя їхнє, бо інших дітей вона вже не могла мати. І от треба було одного нещасного дня: на торговиці вона купила синові від советських утікачів, які вже прибували до Перемишля, шапку-ушанку. Від тої шапки хлопець дістав менінгіт і за пару днів помер. Не допомогли жодні ліки!

Прошу уявити, яке то було нещастя, і наша «візаві» ще частіше була в нашій хаті й так само ніколи не надокучала. Ми так часто її згадуємо, бо такого повного міха такту, як мала наша «візаві», не мав ніхто з усіх людей, яких ми пізніше зустрічали! Ми їм залишили все наше хатнє добро, не малої ціни, бо мали ми ясеневі меблі з оздобою червоним деревом, а може, то був якийсь рід горіха, роботи місцевого столяра Фединяка. Робота варта виставки на світових ринках!

Як іти на Татарську гору, посередині Татарської вулиці мешкала наша подебрадчанка Лідія Сухинська, тепер замужем Дмитришина. Вони мали дуже гарного синопка Андрійка, й ми часто їх відвідували. Коли року 1944 по дорозі до Югославії нас відвідав проф. Сергій Тимошенко, й ми про це говорили з панією Лідією, то вона була здивована, що ми так поставилися до нього, бо вони, подебрадці, які перебували в Польщі, бойкотували проф. Тимошенка й не віталися з ним із-за його співпраці з поляками на політичному полі.

Ми з тим не годилися! Коли то було! Тепер ми всі нещасні емігранти, вигнанці з рідного краю, й не нам судити діла давно минулих днів!

Коли я опинився в Перемишлі, та ще на такій офіційній посаді, як директор с-г школи, якому доведеться не раз і не двічі мати до діла з Повітовим Союзом Кооператив, то я вважаю за свою милу повинність скласти офіційну візиту тій установі.

Мене направили до кімнати, досить таки просторої, в якій за великим бюрком сидів молодий чоловік із типу тих, що пізніше в таборах ДП в Німеччині їх можна було пізнавати по тому, що вони мали в бічній кишенці не менш, як по чотири олівці! Цей не мав, правда, ні одного олівця.

Коли я став перед бюрком і назвав себе і пояснив мету свого приходу, то на пана «директора»,— я так думаю, що то був директор ПСК! — це не зробило жодного враження. Я не зробив зауваження, що я не звик розмовляти стоячи, бо в дійсності я такої звички й не мав, а пан «директор» не запросив мене сісти, з чого я зрозумів, що моя візита скінчена, й я можу забиратися, хоч і під чотири вітри!

На цьому місці варто пригадати красуню Ніну, яка колись сказала: «А звідки вони то мають знати?!». По суті я людина скромна, на висотах ніколи не був, то й не мав звідки падати, але до чемности мав час звикнути.

Та, проте, це був мабуть єдиний момент зі мною в Перемишлі, бо поза тим нам обом на кожному кроці віддавали належну праці пошану, часом навіть більшу, ніж треба би було. Наприклад, при формуванню дивізії «Галичина» нас про все завчасу інформували. При проголошенню дивізії в Робітничому Домі на Засянню нас обох з Дружиною посадили в першому ряді між словацькими і італійськими старшинами! В перших рядах ми були, коли й виражали 9 сотень перемиських добровольців, коли Владика Коциловський своїм могутим голосом проважав: «Ідіть у бій!»

Двері УДК завжди були відкриті для нас у будь-яких справах. А директор Народного Банку, з яким ми не мали ніяких зв'язків, радо нас зустрічав і навіть з власної ініціативи запропонував послуги друкарщині банку пані Козак, яка мені не раз переддрукувала мої праці, які я посилав або як рецензії до часописів, або до Українського Вільного Університету, де проф. В.М.Доманицький зробив мене асистентом при кафедрі соціології. Директор Борисевич був дуже прихильний до нас.

Навіть при різних нагодах, коли відбувалися які сходи, яких за війни було так мало, нас завжди підкреслено радо і чемно вітали. А коли я вже згадав про сходи, то не можна не згадати

доповідь одного професора, імени якого не пригадую, про формування української нації, психологічні, географічні, історичні та ще Бог зна які перебудови, на яких постала українська нація, така, яка вона тепер є. До того виступу пан професор готовився декілька місяців, а в день тої доповіді мав відбутися футбольний змаг між дружиною «Сян» та ще якоюсь, тепер не пам'ятаю. І на доповідь прибуло ледве два десятки осіб з інтелігенції міста Перемишля, бо багато інтелігенції посунули на грище понад Сяном!

Іншим разом у Народному Домі не то в 1943, або вже в 1944 році виступив з доповіддю наш славний поет Тодось Осьмачка. Тема його доповіді було вихваляння самого Гітлера та його націонал-соціалістичний рух, як не абияке позитивне явище. Тут уже не можна було стриматися, і численні присутні з місця викукували заперечення. А я собі при тому подумав, чи не мають часом большевики хоч трохи рації, коли когось замикають у «жовтий» дім?!

Книги мене люблять, і де б я не сів, так вони до мене й горнуть! На щастя, на книги ціни «тверді», тому при збільшених заробітних платнях на книги можна було викроїти більші суми. Головними моїми поставщиками книг у Перемишлі безпосередньо з Берліну був Пауль Парей, світовий видавець як агрономічної, так і ботанічної літератури.

Другим моїм великим приятелем став великий склад книг, як німецьких, так і польських, Гебетнер і Вольф, книгарня в Кракові. Так що я багатів! А тому, що в великій залі на першому поверсі Міщанської Каси були зібрані мало не всі книги з міста Перемишля, й вони там перебували мало що нелегально, це щоб німці не довідалися про них та не вивезли їх на переробку на папір. Головним опікуном над ними був проф. Шпитковський, до якого я часом напрошувався помагати сортувати книги. Він до мене ставився з великим підозрінням, і цілком слушно! Це все були переважно большевицькі видання, високої вартости наукові праці, підручники тощо, про які я не завжди навіть знав, що вони існують на світі. Не без того, що якісь із них я «потягнув» собі до хати. В тому гріха ніякого не було, бо я знав, що я їх вивезти не зможу, й вони назад вернуться під опіку проф. Шпитковського, що в дійсності так й сталося! Та ще з додатком тих книг, які я придбав на власні кошти.

Купував я всі видання краківські, а потім і львівські. Галицькі брати просто накинулися на книжну продукцію наших

підсоветських братів. Видавали й не все путнє, аби лиш «звідти»!

А до людей «звідти» ставилися з великою увагою, мов би то були люди з іншої планети. Це твердження стосується часу перебування на рідних землях! Ставилися мов до раненого брата! Виявили з себе все, що було доброго в Українському П'ємонті!

А треба признати й не забувати, що в нашому Українському П'ємонті не все гаразд поміж людьми! Помітна величезна диференціяція поміж клясами. Найнижчі верстви упосліджені, й вони самі це знають і не протестують, не боряться за рівність. Це помітно навіть ще й тут, де я пишу ці рядки.

Я мав часдо полудня, тому я ходив у чергу до різника Козака по 400 грамів м'яса з кістками, які нам належалися раз на місяць. Став я та й стою спокійно, бож був убраний і взутий більш-менш краще від тих жінок, що стояли поперед мене. Коли я вже був восьмим у черзі, приходять два пани і пробують пролізти без черги. Один з них був убраний під магістра, себто добре, з білим ковнірцем і в капелюсі, другий був простіший, як залізничник, що видно було з плаща та картуза.

Ніхто з жінок ані думає протестувати, стоять і мерзнуть мовчки, а мороз був порядний! Тоді я підійшов до дверей і взяв пана магістра і залізничника за ковніри й відкинув від дверей геть! А сили я мав досить, та й вигляд мій був мало що не багатирський! Та головне в тому, що за мною була моральна сила! І заявив я, що поки я тут стою на порозі, ні один із них не переступить того порога!

Яка ж реакція з того всього?! Жінки били мені браво й просили завжди пильнувати їм чергу, а магістер підійшов до мене й давай шепотіти, що ми, мовляв, разом пройдемо, на що я повторив мою погрозу. А залізничник щось ворчав і обурювався, чому я його взяв за шиворот? Я ж йому пояснив, що нехай мені нічого не говорить, а сам собі нехай подумає, якби я чемненько підійшов до нього й попросив його, щоб став у чергу, чи він би мене послухав?

Підійшла моя восьма черга, мені пан Козак наміряв добрі 400 гр. м'яса й так само просив і надалі пильнувати чергу перед його крамницею. Тому, що тут сходилися майже ті самі особи, які мало-помалу й себе пізнавали, то вже в моїй присутності ніхто черги не порушував!

Органічно не зношу нерівности й особливо порушення черг, особливо в почекальні лікаря, де начекаєшся не менш, як дві години, а раптом приходять щось такого «виняткового, вищого», як той магістер в Перемишлі, і, не зважаючи на масу старших

пацієнтів, тим чи іншим шляхом намагається дістатися до лікаря без черги. Тут уже не стаю я на порозі, але й мало що бракує до того, щоб я став!

Коли крамниця Козака була біля Народного Дому, то в самому Народному Домі була українська голярня. Думаю, що Український П'ємонт на тому й тримається, що свій до свого по своє, тому вже при першій потребі стригтися пішов я до української голярні. Там чисто, влаштовано як на ті часи все в належному стані. Працює одна особа. Прийшов якийсь німець, сів на крісло, голяр обвинув його бездоганної чистоти білим покривалом, постриг, побризкав одеколоном і все, як належиться!

Підійшла моя черга, сідаю я в крісло. Пан голяр виймає Бог зна з якої шухляди бруднющу шмату й загортає мене, постриг, побризкав і мене одеколоном, одержав належні йому гроші й більше мене не бачив! Пішов я знову до своїх давніх приятелів братів Синовецьких, які також уже переселилися до міста. Для них я був чужинцем, якого завжди обгортали білісінким покривалом!

Хоч я й був «великим паном», але не робив із себе аж такого, як той магістер перед крамницею Козака, тому радо зустрічався з народом, чи в дорозі, чи на вулиці, чи кого де відвідував. Так мене доля привела до шевця Васараба на Ринку. Уявляєте, майстерня шевця аж на Ринку?! Великих справ я не мав, але з дрібними часто заходив до нього, бо це ж був швець українець, яких я перед тим ніколи не бачив! Та й ще якого великого рівня швець!

Поляки із-за кордону одержували різного роду пакунки, товар із яких і переходив у руки селянок, які приносили на торговицю різні продукти, які траплялися по сезону, вже хоч би з тих «мишачих хвостиків» моркви, коли її починали проривати. В кожному разі, господиня Ткачик, мати моєї Ганусі, прибирала всякого добра, що вже вбрала Ганусю в гарний костюм з англійського матеріялу.

І вже настав час шити Ганусі чобітки «офіцерки», як їх тоді називали, й які були цілком подібні чоботям польських офіцерів, між іншим зовсім некрасиві! Звертається Гануся до мене, щоб я зробив їй протекцію у шевця Васараба, щоб той гарно пошив. Ну, розуміється, протекція була зроблена, й пан Васараб пошив Ганусі чоботята так, що хоч зараз під вінець ставай! Мрія, яку Гануся й не соромилася висловлювати й голосно, бо боялася лишитися в старих учительських паннах!

Шевський цех у Перемишлі був віддавна й був у такій пошані, що й він мав повинність боронити одну із веж Перемиського Замку. Це була почесна повинність!

Родина Васарабів — батько, мати, два сини. Мати достойна, високого росту жінка, що називається статечна. Один із синів поляг смертю героїв під Бродами. Другого сина, учня гімназії, мати пильнувала, як квочка пильнує своє курчатко, й берегла його від небезпек всяких мобілізацій протягом нашого ісходу із Рідного Краю, бо доля так судила, що ми якраз з родиною Васарабів відійшли з Перемишля, про що ще при нагоді не раз згадаю.

Вже уявляю собі, як читачі будуть крутити носами, бо все «я» та «я», тому вже найвищий час згадати й про Кругель Великий. Це невелике село на одному з горбів, на яких неповних три кілометра від Перемишля. За Польщі там якісь польські черниці мали городничу школу. В роках 1942-44 там була українська с-г школа для хлопців до 20-літнього віку. Програм школи мав рослинну продукцію, тваринну продукцію, й велику увагу було приділено городництву. Крім того, були загальноосвітні предмети, включно з німецькою мовою. Наука відбувалася щодня, при школі був інтернат-бурса, в якій мешкали всі учні. Учні працювали й при господарстві, так що мали не тільки теоретичну підготовку, але дещо і з практики.

Директором школи був інж. Михайло Дерев'яний, абсолювент чеської політехніки, хліборобство викладав інж. Рейнарович, також абсолювент чеської політехніки. Тваринну продукцію, городництво та господарське діловодство викладала інж. Неоніла Гордієнко, абсолювентка нашої спільної Альма Матер, Української Господарської Академії в ЧСР, в Подебрадах. Цей момент треба не забувати! Німецьку мову викладав д-р Мандзюк, а інструктором городництва був Гудзеляк. Директор школи мешкав при школі, а решта з педагогів мешкали в Перемишлі й до школи або приходили пішки, або, як була нагода, то за ними присилали шкільні коні.

Чужа школа навчала фаху, навчила чи не навчила, але забирайся собі, а наша Альма Матер нас навчала фахів, а до того виховувала в патріотичній любові й до свого фаху, й до землі, на якій будеш працювати, й до людей, для яких та з якими будеш працювати, тому учень школи в Кругелі Великому, це не був звичайний учень, бо це був український учень, і його треба навчити якнайкраще й виховати його на українського патріота,

тому й увага до нього була виняткова. Учні це знали, вони це розуміли, й вони це цінили.

Не раз бувало — завіє снігом, а воєнні зими були виняткові, й учні не були певні, чи буде в них того дня навчання, чи не буде. Коні послати по учителів не було як, тому директор школи інж. Дерев'яний і говорив учням: пан інж. Рейнарович не прибуде, пан д-р Мандзюк не прибуде, а пані інж. Гордієнко прибуде. І маленька пані Гордієнко, закутана чим далось, рушає з дому в сніговію й прибуває до Кругеля Великого, й наука відбувається! А учні її зустрічають голосним «Слава!» Бо вона була того погляду, що ані одного дня не можна змарнувати в навчання, бо то українська молодь, бо то наша молодь, тож не забуваймо її! Честь та слава їй, а мені велика гордість з такої товаришки в життю!

На кінець шкільного року в Кругелі Великому шкільні власті зарядили педагогічну конференцію учителів всіх с-г шкіл, як українських, так і польських. Присутні були всі учителі, директори шкіл, шкільні власті й адміністративні власті.

На показову лекцію висунули пані інж. Гордієнко, бо так воно вже віддавна тягнеться червоною ниткою, що як поглянемо й тепер в українському життю при мішаних товариствах, то на ролі, де треба працювати, висувають жінок! Це не свідчить позитивно про козацьких нащадків, і про брак лицарства в українських мужчин можна би подавати численні випадки, але це не мета наших рядків.

Для попису, який мав бути самим справжнім буденним днем праці школи, за програмом припав виклад про культуру огірків! Тема дуже скромненька, але проведена так, як має бути, тема зробила фурор, якого ніхто не сподівався!

Повторено попередню лекцію, попитано учнів, наскільки вони засвоїли попередній матеріал, подано виклад про огірки, про значення їх у відживленню, про культуру їх, виведено всіх на город і перед очима всіх пророблено всі праці з грядками та посіяно огірки. І все це зроблено за яких 50 хвилин! Зроблено бездоганно! Що потім присутні подивлялися та високо оцінили! Особливо польські учителі висловлювалися з признанням! А мені ще більша гордість з такої дружини!

Після конференції був спільний обід, яким школа угощала всіх присутніх. Школа встигла зробити два випуски учнів 56 і 30 осіб. Позитивне значення тої школи, що вона затримала в своїх мурах українських хлопців від заслання їх на працю в Німеччину, бо їх

легко було рятувати, мовляв, вони будуть майбутні продуценти збіжжя і для Райху також!

Я вже згадував, що хоч раз на місьць я робив візитації по всіх осередках моєї школи. Настав день 26. лютого 1944 року, коли я вирушив до села Поповичі, де учителькою була Катерина Бук. До села я дійшов більш-менш о 9-ій годині, а того самого ранку о 6-ій годині партизани Ковпака вийшли з села.

Про рейд Ковпака в Галичину дуже багато, аж занадто багато пишуть і вічно будуть писати, як не знати про який героїчний рейд у запілля ворога! Про який там героїзм може бути мова?! Хоч десь там за Дністром стало гули гармати й наші перемиські фізики пояснювали, як це так гул гармат з такої далекої віддалі чути в Перемишлі?! Якось у них виходило, що звуки відбиваються й від хмар, і від різних висот на поверхні землі. Щось тут неясно!

Але ясно, що в Перемишлі тоді було, може, з десяток полевої жандармерії при місцевому коменданті та повні шпитали німецьких ранених при Добромильській вулиці. Все, що було боездатного, було на Сході. Як то було в Перемишлі, так було, очевидно, й далі на захід від Перемишля, й тому пройти аж в Карпати не було великим геройством, а от щоб затриматися в Карпатах, то вже Ковпакові забракло геройства, хоч його пізніше й обвішали орденоносними цяцьками.

А мій похід до Попович відбувся ще більш «героїчно», я навіть тоді не знав, що він там був, і я з ним розминувся так само «героїчно», як він розминувся з німецькими військами, яких там не було!

Після широкозакроєної чехо-словацької допомоги українській еміграції те, що зробила Польща для української еміграції, було дуже й дуже скромне. Одною із тих «скромностей» був у Черниці с-г ліцей, в якому могли мати заробіток дехто із подебрадців. Той ліцей, може, у відмінних плянах навчання, існував і за німецької окупації.

Одного разу до того ліцею в Черниці зробили екскурсію учні разом із своїми учителями с-г школи в Кругелі Великому. Потяг з ними проїздив через Негрибку мимо нашої школи, й ми, себто я, Юльця та Гануся і дівчата учениці вийшли до залізниці й помахали щасливої дороги та скорого повороту додому.

Як тільки потяг проминув Негрибку, учениці вернулися в школу, й Гануся взялася щось із ними пекти, хоч про програму, може, належалося щось іншого робити. Коли Дружина вернулася

з екскурсії, то в журбі, що, може, я не мав що їсти, питає, а що, тебе дівчата годували усмішками?!

А я відкриваю торбину та їй показую, якими «усмішками» мене дівчата угощали. Тоді Гануся з дівчатами напекли маленьких солоденьких коржиків, а Гануся ще їй від себе коржиків із вівсяних платків. Коржички були винятково добрі, їй з того часу в нашій хаті дрібне солодке печиво називається «Дівочі усмішки», а печиво з вівсяних платків — «Ганусині усмішки»! Як легко можна дійти до вдаливих назв різних предметів!

В довколишніх школах при закінченню шкільного року бували імпрези з мистецькою програмою, яку виконували учні. Це все були українські школи, з них виходили українські учні. Це все був той фундамент і той цемент, з якого будовано основу Українського П'ємонту. Тому ми уважно придивлялися та привчалися їй собі, якщо не робити щось подібного, то хоч розуміти його.

Одного разу були ми запрошені на попис дитячого садка в Перемишлі, який провадили Сестри Василіянки. Якже ж воно все те гарно виглядало, коли хлопчики, вдягнені в козацькі однострої, а дівчатка в українські вишивки, і всі разом марширують під звуки запорозького маршу! Так і марилося тоді, що це зародки тої могутньої сили, яка, нарешті, стане в обороні кордонів Вільної України! А може, це зародки воюючого католицизму, який колись піде на підбій Православного Світу?! Так тоді подумалося їй так тепер щиро записую тодішню думку!

Бож така думка була не без підстав! В Перемишль почали прибувати втікачі з України, все більше й більше. Деякі мали можливість далі їхати, інші затримувалися в Перемишлі.

Референт Суспільної Опіки УДК д-р Шкурат рішив запросити їх на спільне свячене в січні 1944 року, щоб ближче пізнати їх, взаємно зустрітися їй поговорити. Та не без того, що їй перекусити, що в ті часи мало не абияке значення.

Свячене відбувалося в великій залі Народного Дому. За президіяльним столом посередині сидів д-р Шкурат, направо від нього православний священик о.Гриневич, який прибув скоріше. За якусь хвилину прибув греко-католицький священик о.Гриник (навіть прізвища споріднені!). В бік о.Гриневича ані не глянув! Мов би їй передумовою його присутности було «не брататися» з православним священиком!

Так і ціла вечерея відбулася, що ані один, ані другий священики ані не глянули один на одного! Тоді ще не було балачок про

екуменізм! Тепер уявіть собі й подумайте над тим, що о.Гриник зустрічає на вулиці поляка чи навіть жида, та як він чемно знімає перед ними свого капелюха та чемно розмовляє з ними, так само чемно з ними прощається! А тут же свій етнічний брат-українець, тільки що «не з'єдинений», мов би жид був «з'єдинений»?!

Дослівно маленька громадка православних українців у Перемишлі створила собі невеличку каплицю в приватному домі. Перших вірних у ній було, як і апостолів у Христа — тринадцять. На розбудову каплиці треба було коштів, і звернулися по них до заможних купців та промисловців, які радо допомогли своїм братам «на Боже»!

Саме підвернувся Великдень, і о. Гриник з катедри Владичого Собору пробрав своїх братів во Христі за те, що вони давали на каплицю «нез'єдиненим» братам своїм! Ах, то так красно звучало, в соборі та ще на сам Великдень! Аж самі парафіяни висловлювали своє обурення! Тільки тихо!

Чи визнавав тоді о.Гриник існування гріхів, і чи він розумів, якими дивними способами користується Господь Бог, щоб покарати грішників?!

Зате на згаданому свяченому ясною зіркою о.Барабаш, ігумен Василян із Засяння, обійшов довкола всі столи й до кожного найшов якесь ласкаве слово промовити. Мов той справжній апостол на належному йому місці!

А пан референт Суспільної Опіки УДК д-р Шкурат і далі продовжував свою опікунчу діяльність, але вже без «Божої помочі»!

Віддані православній вірі, переважно старі емігранти, зібралися й заснували парафію на чолі з о.Гриневичем, який був утікачем з Волині. Я вже трошки відцурався від побожних справ, тому мені в церкві було тісно, мене тягло на волю, в ширший світ. А ще коли почув, як наш отець парох не потрапить до купи зв'язати й тих пару скромних речень, які вже є готові в Святому Письмі, то на дальші Служби Божі я вже й не ходив до каплиці.

Візьму собі, бувало, збілочку поезій Павла Грабовського, большевики їх напродукували таких маленьких зграбненьких, та й піду до парку. А парк в Перемишлі гарний, природний, мало що не дикий. Під самою замковою горою, а дерева в ньому пнуться, мов би хотіли й собі досягти вершків замкових веж.

Почитаю собі Павла Грабовського, мало що й собі не поплачу над його недолею, й мені стається так легко на душі, мов би я з самим Богом розмовляв, без посередництва о.Гриневича.

З тих часів я дуже люблю читати поезію й дуже шаную мудрих високоосвічених священиків, незалежно від того, по якому боці екуменізму вони перебувають. Час показав, що Бог не відкинув моїх молитов, бо й поезії авторів, то були їхні молитви! Я ж ними тільки покористався!

Коли моя Дружина в школі в Кругелі Великому мала цілком заслужену «большую успеху», то про це не можна сказати про її діяльність у дівочій школі в самому Перемишлі. Була там якась школа, щось вона там викладала, але працювати там наступила серед навчального року, а не спочатку.

Як вона там навчала, не знаю, бо там не був, але знаю, що до кожного викладу вона солідно готувилася та й практичного досвіду їй не бракувало. В школі її прийняли й вчительки, й учениці цілком нормально, прихильно. При фотографуванню ставили її в центральному місці, бо, здається, із присутніх ніхто не мав високої освіти. Отже, пошани не бракувало!

Але в кінці року треба було класифікувати учениць і виставити їм ноти, які підуть і в свідоцтва. Тому, що Дружина за короткий час не встигла, як слід, пізнати кожну ученицю, то й запитала провід тої школи, як оцінювати учениць, цілком поважно й об'єктивно? Відповідь була, що так, інакше й не може бути!

І їй першій дали список учениць для класифікації, в якому вона щиро, так, як і годиться, пооцінювала дівчат, яких не цілком добре знала й щедро надавала «задовольняюче», а не «добре» або «дуже добре». Дівчата крутили своїми носиками над такими оцінками, а пані учительки звернули вістря ненависти проти «емігрантки» чи «закордонки» чи як ще там нас титулювали!

З того часу моя Дружина не належить ані до одної жіночої організації, а була активна в Союзі Українок ще в Подєбрадах. Признала, що українським жінкам бракує справжньої людської широти! Класифікацію дівчат мали перевести всі інші учительки, а потім би й вона орієнтувалася, яку як оцінювати. Таке не сталося!

Вже в першому томі цих моїх спогадів я згадав, що ані за війни, ані за революції Музи не спочивають, і якщо не більше, то хоч танцюють. Так сталося і в Негрибці. Мої дівчата Юльця та Гануся попросили в мене дозволу зробити в школі в Негрибці танцювальну вечірку, бо вони дуже не хотіли лишатися в старих паннах. На таку шляхитну ціль я дав дозвіл, тим більше, що школа стояла поза селом, і нікому не могла заважати

танцювальна вечірка в ній.

На вечірку запросили й нас обох. Зібралось нас там якийсь десяток осіб. Якраз на парування кандидатів і не було, бо майже всі вже були одружені або взаємно пов'язані обіцянками. Але забава відбулася, дівчата танцювали, кавалери їх розважали. Було там їсти й пити, ну й були такі рідкі гості, які вже бачили забави й на вищих рівнях.

Нам просто було цікаво побачити, як розважається молодь в Українському П'ємонті. Все було чемно, пристійно, й мої учительки як були кандидатками в старі панни, так і надалі лишалися, бо не було кого сполювати! Невеликий дисонанс уніс поляк, який був шкільним товаришем одного із присутніх. Він привіз пиво й тому вважав себе покликаним на забаву. В танцях він був дуже активний, і тоді я вперше в життю побачив, що можна танцювати вальса і вприсядку!

Тому, що був воєнний стан, вночі невільно рухатися, тож треба було лишатися на забаві до ранку! Ані присісти, ані прилягти ані в хаті, ані в стодолі не можна було, бо хмари блошиць виступали в похід на великий і кривавий бій! Цікаво, чим вони живилися доти?!

Іншим разом сестра Юльці віддавалася, й ми були на її весіллію. Там я вперше довідався, що кожний із присутніх мусів хоч раз крутнути в танці молоду й тим увести її в стан молодичь. А я ж ані не танцював і не знав, що можна не танцювати, але уміти танцювати треба!

Знову ж із-за того воєнного часу ми мусіли лишитися на весіллію до ранку. Там нас поклали спати, вірніше буде «посадили» спати, бо гори подушок так туго були набиті пір'ям, що на них не можна було покласти голову, а тільки притулитися половиною тіла! Богу дякувати, без блошиць!

Юльцина сестра віддавалася за місцевого негребецького Прибитківського, який виявився небожем нашого подебрадського економіста, інж. Петра Прибитківського, який в той час був далеко й не міг прибути на весілля.

Іншим разом ми були на весіллію в Журавці, де женився випускник Кругельської с-г школи Мирон Бобинський і брав дуже інтересну дівчину Марійку. Сам молодий був гарний рослий хлопець, а його молода була собі звичайна сільська дівчина з освітою народної школи, але побувала вже в світі, бо була в Німеччині на праці. Говорити з нею була велика приємність, як може бути інтелігентною людиною й така мов би проста

селянська дівчина, що просто з дива не можна було вийти!

Гарна з них вийшла пара! Лиш невідома їхня дальша доля. Розгром Українського П'ємонту, який принесли наступні воєнні події, зруйнував не одне людське щастя. Тим більше, що вся ця молодь, яку доводилося зблизька пізнати, вже не були байдужими, апатичними споживачами хліба, бо так чи сяк вони вже були активні в політичній діяльності українського народу. Й не без того, що багато з тої молоді, яку нам довелося пізнати, згоріли жертвами в боротьбі за кращу долю українського народу. Пам'ять про них не зникає з наших душ і не зникне ніколи.

Спеціально Юльця, яка мала винятково блакитні очі, не зникне з нашої щоденної мови, бо блакить неба, де б воно не було, ми завжди порівнювали «як у Юльці оченята»!

Коли щось не так стається, тоді на поміч приходить істина «до Ганусі в школу»! А великі кексові фабрики випікають «Дівочі усмішки» та часом і «Ганусині усмішки»!

Відірвані від усього світу, ми задовольнялися навіть якимсь popisом, при якому на листівках показували красоти з усього світу. Як для навчання географії то щось незаміниме. Але й дорослим корисно було час від часу глянути у далекий та широкий світ хоч на листівках.

Бож у кіно показували офіційну хроніку та перестарілі фільми. І коли по дорозі в світ прибула до Перемишля Капеля Бандуристів імени Шевченка і дала концерт у залі Замку, то це вже була велика подія! Хоч на мене особисто великого враження вона не зробила. Занадто я був насичений європейською музикою, а кобзарський степень до мого національного усвідомлення я вже переступив.

Генеральна Губернія — окупована країна, поляки — вільнолюбний нарід, не схиляють свої голови в ярмі, час від часу проявляють свою тугу до свободи й більшими чи меншими актами виявляють свій збройний спротив. Проти такого духу спротиву німецька окупаційна влада бореться в такий спосіб, що складає списки закладників із визначніших громадян, яких при всякому збройному нападі немилосердно розстрілює.

Списки складають щодва тижні. В списки вводять представників обох народів, які мешкають на даній території, себто і поляків, і українців. Поки ми були в Перемишлі до липня 1944 року, українці не робили ніякого спротиву проти німців, то з якої рації українці мають перебувати в списках закладників і відповідати своїми українськими головами за вчинки поляків?!

І українські діячі міста Перемишля, ще недавні австріяки, переконали німців, німецьку владу й німецьку поліцію, щоб українців не брали в списки закладників, бо ж українці за довгі місяці німецької окупації не порушили своєї лояльності до німецької влади. І так сталося! Українців більше не брали в списки закладників.

І хоч тепер, читаючи про околиці Перемишля, можна зустріти там не абиякий героїзм поляків проти німців, у тих часах мені не довелося бути свідком ні одного! А я ж ходив пішки довкола Перемишля й мав стосунки з людьми, то, якщо сам не бачив, то міг би хоч із вуст людей щось почути, та й про ліквідацію закладників у Перемишлі не доводилося чути, а списки закладників існували й надалі!

Просто всі ті «факти» польського збройного спротиву треба віднести до тої категорії роздутої партизанщини, про яку так багато тепер пишуть в советських джерелах. Коли б їм вірити, то мало що не весь СРСР був у партизанах! А що ж тоді робила регулярна армія?! Зрештою, все це я веду до лояльності українців у Перемишлі. За що й була нагорода зі сторони німців!

В селі Пикуличах біля Перемишля був табір для полонених, а року 1920 він став табором інтернованих для вояків армії УНР. Протягом перебування в таборі вояки в ньому мерли від хвороб і просто від голоду та холоду. Всіх їх поховано в братській могилі між Пикуличами й Перемишлем. Пізніше могилу упорядковано, насипано високу могилу згідно традиції українських степових могил. На ній поставлено високий залізний хрест проєкту Олени Кульчицької.

Післяверсальська Польща терпіла свободу релігії й толерувала всякі вияви її, як різні відпусти, церковні обряди під відкритим небом і т.п. В Галичині закорінився звичай на Зелені Свята відвідувати могили та там відправляти панахиди. Це звичайно бували релігійно-патріотичні маніфестації, які збирали непроглядні маси народу, що часто псувало кров польським поліційним чинникам, а українців підносило на душі.

Свідками й учасниками такої маніфестації були й ми на Зелені Свята 1943 року. За лояльність українцям був дозволений і той похід до Пикулич. Як до того поставилися поляки, на цьому вже не залежало ані українцям, ані тим більше німцям.

В поході зійшлося тисячі народу, й цілий він був імпазантний і зробив велике враження на свідків, серед яких було багато й німців. А могуче «Святий Боже», кажуть, що то якесь маршеве,

мені й досі звучить в ухах, коли згадаю! Щось такого могутого перед тим ніколи не доводилося чути!

Але во ім'я об'єктивності треба додати до тої бочки меду ще й ложку дьогтю! Все те виглядало, збоку дивлячись, на великий пієтизм, а чи воно так було в дійсності?! Могила оточена залізним парканом з дверцятами. Похід відбувся в неділю, а в п'ятницю я проходив мимо тої могили (вертався із Горохівців із школи) і бачив, як на могилі пасуться пару коров з телятами. Хлопчик доглядає все те. Питаю його, що та як? Він із Пикулич, батько його має ключ до фіртки. Питаю, чому не косять траву? Бо то тяжче, ніж спасти, відповідає. Так що практичні інтереси стали на перешкоді справжньому пієтизмові! Коли я вернувся додому, то відразу ж зайшов до УДК і з обуренням оповів, що на могилі пасуть худобу, то мені в очі заявили, що не вірять мені!!! Мабуть, існують різні форми пієтизму. А кров полякам так чи так можна псувати! Тепер та могила знищена і зрівняна з землею! Навіть комуністичні поляки не можуть забути, як ті «гайдамаци» псували полякам кров!

Цвинтар німецьких вояків, поляглих в обороні твердині Перемишля, був на Засянню, в доброму стані, за брамою й заборонаю «нур фюр Дойче»! Де були поховані мої земляки з російської армії, не довелося побачити, десь по дальших селах.

Пізно восени в Перемишль прибув цілий полк німецького війська, всі були вбрані у все новеньке, вояки були молоді, видно, що це нове підкріплення рухається на схід. Але все вони лишили в вагонах, а в місто вступили в повній параді на чолі з своїм командантом на коні, решта старшин за ним ішли пішки.

Перед ратушем командант із своїм штабом став край хідника й прийняв парад свого ж полку, якому засалютував шаблею, яку потім не міг засунути назад у піхву, так що старшина, який стояв близько, поміг йому! Пройшлося те військо крізь місто назад на двірець, заладувалося й поїхало далі своєю дорогою. Казали потім, що командант був із колишніх австріяків і хотів показати молодим воякам те місто, яке він колись боронив проти Руслянду!

Після всіх світських і воєнних дрібниць треба би ще вернутися до буденних дрібниць, які в тому часі мали не абияке значення. Маю на увазі наше харчування. В 1942 році була велика біда, недавно перейшов фронт, була велика вода, з дальших польських областей не можна було довести ані зернини, хоч там було вже по війні, й господарство ставало на ноги. В потягах нишпорила

залізнична поліція й немилосердно відбирала все з харчів, до того накладаючи ще й кару в шість злотих.

В 1943 році наші справи покращали, бо я мав собі пару грядок при моїй школі, а Дружина мала пару грядок при своїй школі, то ми вже зібрали не тільки картоплю, але й усякої іншої городини. На картки ми одержували хлібину, яку, вживаючи скромно, можна було розтягнути на тиждень, м'яса одержували по 400 грамів на місяць, до того ріпакову олію.

Дочка сторожа нашого дому пана Чучвича працювала в молочарні, й од неї ми одержували збиране молоко в замін за цигарки, які ми їй віддавали, бо, на щастя, ми обоє не курили! Коли нам вродила картопля та ще ми одержали приділ картоплі, як працівники, то ми вже почувалися не абиякими ситими й могли навіть роздавати картоплю новоприбулим землякам із України. А картопляний корж мало коли виводився з мого портфеля, коли я ходив довкола колишньої твердині Перемишля та розносив знання с-г наук моїм молодим землякам. Ніяких продуктів із свинини, ані сала, ані м'яса не було ніколи. Масло часом можна було дістати в обмін на якунебудь річ, і то рідко!

На моїм городі зародили рясно огірки, такі акуратненькі, що любо було на них дивитися. Одного разу зібрав я їх повний кошик і повіз потягом до Перемишля. На станції в Перемишлі стало крутилося якесь військо, і один молоденький лейтенант так позирав на мої огірочки, а я так стіснявся йому запропонувати, що й досі не забув того моменту! А нақвасили ми огіроків точно 330 штук, і тоді вже нам зима та пів 1944 року не були страшні, бо мали вже що їсти й добрим людям мали що дати!

Обоє ми були урядові особи й не мали багато можливостей рухатися, але Дружина побувала у Львові мабуть двічі, а я ледве один раз.

Хоч Перемишль, навіть за війни, був центром культури та освіти, бо так багато мав різних шкіл, як українських, так і польських, навіть було відновлене навчання в греко-католицькій семінарії, хоч з невеликим успіхом, бо небагато було охочих іти на службу Богові, та, проте, столицею Українського П'ємонту був таки Львів, і його треба було відвідати.

Одного гарного вікенду літом 1943 року пощастило й мені відвідати Львів, про який так багато був вже начитався, ще більше наслунався, тому просто щасливий, коли опинився в ньому та міг на власні очі глянути й оглянути столицю Українського П'ємонту.

Занедбав і свої товариські повинності й не відвідав усіх, кого б личило в той час відвідати, бо рушив у місто. Вперше глянути на вежу ратуша та намагався уявити собі той жовтоблакитний прапор, як він повівав на ній зранку 1-го листопада 1918 року. Це вже було друга половина 1943 року, тому тяжко було уявити, щоб він знову повівав на тій вежі.

Знову ж дуже кортіло відвідати могилу Великого Каменяря та поклонитися його прахові. На жаль, не повезло! Бо саме гестапо прочищувало Личаківський цвинтар, вишукувало бажаних йому осіб! Добре, що могила Івана Франка край паркану, й від вулиці її добре видно, й той такий вдалий пам'ятник Великому Каменяреві, як він лупає скелю, роботи Литвиненка, якого тепер не згадують! Добре, що хоч його працю не знищили, бо большевикам розуму в таких випадках не бракує!

Далі ми вже не могли відірвати своїх очей від Святого Юра! Що за краса! Що за пишнота! Аж не віриться, що з таких розкошів Бог може приймати та вислуховувати молитви!

Оглянули театр, університет, Стрийський парк та ще якісь там будинки, як, наприклад, скромний будинок НТШ, та вулиці, й треба було прощатися з гордим містом Льва, яке не даром носить ім'я царя звірів, бо щось у ньому є величавого, що його, порівнюючи й невеликого розміру, робить гідним бути столицею краю й не просто краю, але Українського П'ємонту.

При всій тій виробленості Галичини, досконалій національній, політичній, релігійній та ще Бог зна якій свідомості, з природними ресурсами, добрими природними границями. З поступовим економічним розвитком, з населенням масово охопленим в численних різних організаціях, галицьким українцям можна було би подумати й про власну незалежну державу та національний і політичний глузд галицького народу та його провідників стало й невинно веде Український П'ємонт до Соборної України, за яку вже не одна тисяча галицьких голов полягла й дальші тисячі гинуть, а від ідеалу Соборної України не відступають і не відступлять ніколи!

На всіх попередніх сторінках я широко розписався про свої дрібні й більші враження з країни, яку називають Українським П'ємонтом, а дехто заперечує їй таки належну їй назву.

Пізнавши в ній людей, від дітей починаючи, селян, інтелігенції, освічених більш чи менш, я собі роблю висновок, що такої повноцінної в усіх відносинах української території я ще не бачив. Це була та справжня Україна, за яку ми боремося, й

хочемо собі вибороти! Тому я не відступаю від назви Український П'ємонт і стало буду її боронити.

Українці в Перемишлі та в повіті зробили на мене таке велике українське враження, що поляків, яких там було приблизно дві третини населення, я просто й не добачав. Поляки якось стушувалися, їх не було видно, ані чути. Бачив їх на вулицях, на базарі, в потягах і т.п. Ніякого вони спеціального враження на мене не робили, багато з них говорили доброю українською мовою. Ті, що знали мене як українця, то й говорили до мене по-українському.

Особисто знайомих поляків я не мав, зате в польське друковане слово заглядав. При допомозі Дружини (знає польську мову з гімназії) прочитав який десяток польських книг, історію Польщі, історію Перемишля, історію городництва та декілька книжок з красного письменства та дещо з Міцкевича та Словацького. Пам'ятник Міцкевичеві стояв недалеко нашого дому, то я його там часто й «зустрічав»! Остаточо я з ним сприятелювався в перекладах Максима Рильського.

Зате не можна поминути мовчанкою іншу національну меншину в Перемишлі, а саме жидів. Року 1937 в Перемишлі було поляків 25 тисяч, жидів аж 17 тисяч, а українців дещо понад 8 тисяч. В роках 1942-44 українців було значно більше.

Коли ми поселилися в Перемишлі в квітні місяці 1942 року, то жида вже були скупчені в гетто, але рух їхній ще не був цілком заборонений. І до нас на другий поверх нашої кам'яниці одного разу прийшла жидівська дівчинка, років з десять віком. Коли я відкрив двері, вона відразу встромила свою ногу, щоб я не закрив перед нею двері, представилася, що вона «католичка» й давай відразу бубоніти «Отче наш» по-польському. Я їй щось дав, може, кусень картопляного ошипка, бо в хаті тоді нічого путнього не було. Дівча було дуже обідране й мало праубогий вигляд.

Іншим разом я зустрівся з жидівською проблемою в той спосіб, що по селах, які я відвідував, мене солтиси та війти питали, що то має значити, що вони одержали наказ приготувати якісь там маси вапна й покопати рови певного розміру. Я завжди люблю жартувати, й в тих випадках, жартуючи, відповідав, що німці будуть нищити жидів! Ніхто мені не вірив й голосно дивувався, хіба то можливе? А я далі жартував: «у німців все можливе»!

Котроїсь неділі в серпні 1943 року ми вернулися з церкви й побачили, що перед мостом через Сян і поза мостом стоять

усилені патрулі по восьмеро вояків з карабінами на поготівлю. Але нікого не затримують, і люди переходять через міст цілком вільно.

Пізніше дізналися, що з Кракова дали знати місцевому командантові, що з Кракова прибуде відділ війська, чи там СС для ліквідації жидів на місці в гетто. А було літо, скажена спека, й командант відповів, що ніякого віділу до міста він не впустить, бо в таку спеку масу трупів нема як ліквідувати. І доля жидів відсунулася на якийсь тиждень.

Тим часом спека впала, кати з Кракова прибули, й жидів ліквідували в кріпосному рові далеко за німецьким цвинтарем на Засянню. Я мав час до полудня й був одного разу в «Народній Торгівлі» тут же біля Народного Дому. Серед покупців було з десяток жінок. Увійшов один польський поліціант, бо в місті була польська поліція. Ліквідація жидів була явна, всім відома, тому хтось із жінок запитав і поліцая, чи він також стріляє жидів? На те поліцай відповів так: як німець втомиться стріляти й піде пити горілку та курити цигарку, то він дає мені револьвер чи, може, автомат і каже: «Ну, а тепер ти, Антку, трохи пострілай, то що я на те можу сказати? Очевидно, беру автомат і також стріляю». Жінки при тому «охали й ахали», й більш нічого.

Перед приміщенням ортскоманданта на набережній над Сяном працювала група жидів, згрібали торішній бур'ян. Доглядали над ними жидівські поліцаї, які мали за зброю палиці. І я на власні очі бачив, як якийсь робітник щось там відповів поліцаєві, а той почав на нього кричати по-польському, пхати його в груди та нарешті бити його палицею, а робітник на те реагував: «цо пан мислі, цо пан мислі?». А «пан» не «мислел», а просто бив свого етнічного брата жида, хоч незабаром вони обоє, може, й разом гинули.

Вересень-місяць 1943 року, шкільний рік почався. Я був на шляху з Добромиля між Негрибкою та Пикуличами. По шляху з Добромиля в напрямі до Перемишля сунула валка: декілька возів, на яких були діти, хворі та дуже старі жида. Решта жидів, чоловіки й жінки, ішли пішки. Тут вийшло багато людей з обох сіл, валка зупинилася, й люди розмовляли з своїми знайомими жидами та жидівками. Валку супроводили декілька українських поліцаїв, бо на провінції була українська поліція. Поліцаї, видно було, що також були приголомшені цілком тою валкою й спокійно чекали, аж люди наговоряться.

Я сам чув, як старі жида казали, що то їм Бог посилає за гріхи,

й на то нема ради. З таким стоїчним спокоєм то було сказано! Хоч уже було відомо про ліквідацію жидів, але цих поки що везли й везли до гетта в Перемишлі. Роля українських поліцаїв при тому була якнайскромніша, бо вони ані не доходили до місця страти. То чому тепер жиди чіпляються до українських поліцаїв?

Жидівське гетто було в Перемишлі, було воно вже повненьке, й жидів почали нищити й тут, у Перемишлі. Наставляли жидів, чомусь самих тільки мужчин, густо в вантажне авто, може, й добрих 50 осіб. В будці біля водія був один СС, а чотири стояли в авті в кожному куті. СС-и — хлопці молоді, ледве 20-літні з закованими рукавами з автоматами в руках. Возили за білого дня (не стіснялися!) із Засяння через ціле місто за горбок між Татарською горою й Прялківцями, де був рів із твердині Перемишля, довкола якого ріс лісок молоднячок.

Туди привозили жидів, казали їм вилазити з авта, а хто не хотів і забивався в куток, того витягували спеціальною довгою коцюбою! Це був кінець вакацій, себто кінець серпня 1943 року, ми з Дружиною часом, якщо була соняшна погода, ходили аж під саму Татарську гору й там в ярку вигрівали свої попереки. Бачили, як приїздили вантажні авта з жидами, чули всю стрілянину, але наблизитися, як дорослі, не відважувалися. Зате хлопці пастушки бачили всю ту процедуру й нам потім оповідали.

Жінок і дітей, мабуть, відвозили до Белзца. Остаточо в гетто лишилися самі працездатні мужчини й декілька жінок. Вони працювали в інтендантстві, бо їм єдиним можна було довірити, бо вони перед смертю вже нічого не будуть красти. Вони йшли на працю, а потім з праці, з гетта аж на Львівську (Міцкевича) й назад, це через ціле місто, й усі їх бачили. Вони всі були дібрані, здорові, просто тобі расові юдеї!

Нерідко можна було побачити в місті групу панів, що називається, автохтонні перемишляки їх мусять знати, це був Юден-Рат — Жидівська Рада, це вони із-за свого багатства були на чолі жидівського населення міста Перемишля. На свої висоти вони попали виключно із-за свого багатства, й це вони рішали долю своїх братів та сестер, кому в яку чергу іти на той світ! Самі вони, мабуть, і не дочекалися своєї черги, бо закінчення війни врятувало їх.

На весні 1944 року в околицях Перемишля появились цистерни, схожі на ті, що в них возять нафту та нафтові продукти. В тих цистернах була якась хемікалія, якою спалювали

жидівські трупи в масових могилах. З цистерни стромляли шляух у могили, й хемікалія спалювала трупи, чи всі спалили?

До тої мозаїки про Український П'ємонт на попередніх сторінках вважаю не без цікавості додати ще два моменти. Один із них, який не можна не помітити, це маса прізвищ зоологічного походження, з яких я дещо й прибирав. Це будуть Баран, Бик, Видра, Вовк, Воробець, Ворон, Голубець, Дрозд, Жук, Заяць, Кабан, Кішка, Когут, Козьол, Кос, Котик, Криса, Кріль, Крук, Кулик, Лебідь, Лев, Медвідь, Паук, Повх, Равлик, Рак, Рябко, Сірко, Сокіл, Соловій, Сорока, Струс(ь), Тхір, Хом'як, Хробак, Хрущ, Чиж, Шпак, Щука, Щур, Ярка.

Що це має значити? Чи це прадавні тотеми їхніх предків, якщо взагалі ті тотеми були колись поза американськими індіанами? А може, вірніше було би пояснити, була зла воля у тих австрійських польсько-жидівських урядовців, які при переписах населення давали в родові прізвища. Бо такі екзотичні тотеми, як Лев та Струс, не підтримують думки взагалі, щоб були якісь тотеми. А зла воля могла бути й напевно вона була, коли «хлопам» давали такі принизливі прізвища. Бо було ще й гірше, ніж зоологічні прізвища, на що були докази. Наприклад, сижу я в Журавці на весіллю, а біля мене інтерна сусідка, молоденька молодичка. Розговорилися, питаю її, звідки? З середньої! Себто з села, яке я знаю. Питаю прізвище, а вона почервоніла й трохи згодом називає своє прізвище, яке я тут не буду повторювати. В Ярославі на ринку над склепом вивіска з прізвищем, яке я також не буду повторювати. В Збірникові з нагоди сорокліття першої матури в Перемиській гімназії з року 1936 серед абітурієнтів з десятків змінили свої непристойні прізвища на «людяні», а одне прізвище так і лишилося незмінене, яке так само я тут не буду повторювати! Себто зла воля була у тих, що надавали прізвища, бо з доброї волі такі немілозвучні прізвища ніхто не надавав би!

Інші цікаві прізвище — це прізвища жіночого походження. Наприклад, він Петро, його жінка Петриха, їхній син Петрів. Він Павло, вона Павлиха, їхній син Павлів, і таких прізвищ багато. Але не менше прізвищ жіночого походження, коли син має прізвище не від батька Павлів, а від матері Павлишин, Петришин, Стефанишин, Йосипишин, Михайлишин і т.д. без кінця. Чому це так?

Якби хтось хотів думати, що це байстрятам давали такі прізвища, так ні, бо жінка, від якої походить прізвище сина, мала чоловіка, й від нього у неї прізвище з закінченням -иха: Павлиха,

Петриха, Михайлиха й т.п.

Так виходить, що коли хлопцеві записували прізвище, то його тата не було дома, тому його й записали по матері: Павлишин, Петришин і т.п. Але чому це нараз так багато одружених чоловіків не було дома?! Де вони були? У війську, на заробітках? Чи, може, в Америці? А, може, в той час, як надавали прізвища, в Галичині панував матріярхат, і жінка-мати фігурувала, як офіційний представник роду чи родини?!

Я вже згадував про гул гармат, який із фронту доносився, а з січня місяця 1944 року через Перемишль на захід почали проїздити вантажні авта різних утікачів з України, як німців, властиво, їхніх родин, так і ненімців, яким уже горіла земля під ногами, й вони поступово, область за областю залишали Україну й відїздили на захід до Німеччини.

Не всі мали можливість їхати автами, більшість з них пробували потягами, і в Перемишлі затримувалися на Бакончицях, де їх сортували, купали, стригли й відправляли далі на захід. Це були не тільки втікачі, але й силою вивезені на працю до Німеччини. Це були переважно молоді люди.

Я мало не щодня ходив до Негрибки. Я міг ходити туди пішки по шляху на Добромиль або їхати потягом Перемишль-Негрибка. Але я ходив переважно пішки, бож дорогою мусів пасти оком, щось цікавого побачу, не промину й людину, як трапиться мені по дорозі. Десь, може, якась бур'янина цвіте, то й на неї мушу звернути увагу. А коли на станції Бакончиці почався рух, то я вже там затримувався щодня, шукав земляків.

Немало разів бачив, як місцеві поляки торгували з «советами», пропонували всякі дрібниці, які на той час могли бути в Перемишлі. Часто бачив на шиях дівчат з України по багато разків різного намиста, яке їм постачили місцеві поляки за нелюдські ціни. Часом я рятував дівчат, щоб не переплачували, бо в тутешніх цінах вони не орієнтувалися й платили, що лиш поляки, чи, вірніше, польки зажадали від них.

Не можна було не помітити, як дівчата з України накидалися на всякі разки намиста, шкляного, бляшаного та всякої іншої тандити, що так і пригадався мені кадр із кіно-хроніки, в якому маршал Герінг із своїм штабом оглядає українську хату, між іншим, досить пристойну й велику, господаря тої хати, цілком босого, що для умов України вигляд нормальний, але для «гостей» то викликало подив і усмішки. Коли маршал вийшов із хати, то запитав своє оточення: «Чи це ті люди, з якими можна

торгувати намистом?!» Мав він, видно, на увазі колоніальних примітивів Африки та Азії!

Одного разу побачив я на Бакончицях в потязі вагон з написом по-російському: «До свідання, Запорожье». З нього вилазили якісь заспані «дами» того пошибу, що будь з якою армією будуть співпрацювати й відступати, так що й не потягло мене заговорити з «землячками»!

Одного дня по Львівській (Міцкевіча) сунула безконечна валка, яка на Брамі повертала на Добромильську (Словацького). Ця валка, це було щось такого унікального, що на вулицях було повно людей, які ніколи чогось подібного ніколи перед тим не бачили! Це сунуло козаچه військо з родинами, худобою, з усім майном. Фіри були всякі й навіть такі, як за часів Гоголя на двох колесах з двома оглоблями, запряжено до того одного коня, а на такій «кареті» сиділо дві «дами» в якихось капорах на головах та в плащах, які, мабуть, і по музеях не збереглися. В кожному разі, це було видовисько незабутнє!

На цьому те видовисько не скінчилося, бо все те військо затрималося по селах на південь від Перемишля і в «моїй» Негрибці поводилося так, що солтиси та війти ходили на скаргу до ортскоманданта в Перемишлі на те військо, яке силою забирає худобу, ріже, знаходять самогон, відповідних «дам» і роблять безчинства. На їхні скарги командант тільки розвів руками, бо він, мовляв, не має над ними влади, бо вони мають свого генерала. Мав на увазі, мабуть, генерала Панквіца, який верховодив над усією цілою збираниною. Вони в мене лишили таке неприємне враження, що я, прости, Господи, дуже й не переймаюся їхньою жажливою долею, яку їм приготували англійські військові чинники, видавши їх усіх большевикам. Видно, що в тому нелюдському акті британської влади грали численні інші моменти, не без того, щоб у тому не були прояви помсти за жидівські погроми року 1905!

У «Вістях Комбатанта» ч. 2, 1980 опублікував я спогад «Прощання з Перемишлем». До того не маю нічого додати, хіба тільки, що протилітунські алярми в Перемишлі почалися з 9 квітня 1944 року, й до 24. липня їх було 28, з того, може, лиш два налети були з тим, що за одного налету одна бомба впала була й на Негрибку, але великої шкоди не зробила.

В неділю 23-го липня ми здали наш багаж до Праги, а пополудні вже мусіли забрати його назад, бо до Кракова потяги вже не ходили. Опинилися ми мало що не в безнадійному

положенню, але виручив нас швець Васараб, який мав фіру, якою й підвіз наші валізи до станції, де для українців було два товарні вагони, в які ми й заладувалися. Перед тим ще розпрощалися з усіма добрими людьми, які оставалися на місцях.

О годині 0.45 по півночі 24. липня 1944 року наш товарний потяг рушив, і тим самим ми розпрощалися не тільки з Перемишлем, з його добрими людьми, але вже й з Українським П'ємонтом.

Прожили ми під опікою чорного медведя на білому полі (герб міста Перемишля), а під натиском переважаючих сил червоного медведя ми рушили в світ і до ранку ледве дотяглися до Хировської Посади.

В Нью-Йорку 4. липня 1953 року був з'їзд Перемишляків, на який я послав був привітання, в якому були такі слова: «Полюбив західні окраїни і тих людей, там я залишив частину своєї душі й свого серця, і хоч я з далеких степів України, але разом з Вами кличу в цей святочний день Вашого з'їзду: ніхто й ніколи з цілої України не дасть своєї згоди на те, щоб Перемишль та Перемищина лишилися поза межами вільної Української Держави! Перемишль був, є і буде навіки українським! Хай живе Перемишль та Перемищина в межах Української Соборної Держави!»

Це не були порожні слова, бо за три роки, що ми там прожили, ми так поріднилися з тою землею, з тими людьми, що й дотепер їх уважаємо своїми, й коли ми були примушені покидати той куточок України, то ми його покидали, як рідну частину України, без огляду на адміністративні межі та місця, де ми народилися! Вже тоді ми усвідомлювали собі, що це вже останні квадратні кілометри України під нашими ногами. Так ми й оглядаємося на Перемишль та Перемищину, як на частину нашої рідної Батьківщини, яка лишається в нашій пам'яті незабутньою!

І З Н О В У В Д А Л Е К У Д О Р О Г У

Думаю тепер, що не тяжко було берлінській німкені ворожити нам далеку дорогу та «большую успеху». Щодо тої «большої успехи», то воно й справді пророцтво, бо звідки вона могла знати, які успіхи ми досягнемо при нашій праці далеко від Берліна в невідомій їй праці?! З Перемишля ми відїхали з святим переконанням, що за нашими плечима, в нашому переконанню, ми здобули «большую успеху»!

А щодо її передбачення далекої дороги нам, то якже ж його не вгадати, коли й вона знала, так як і ми знали з мого улюбленого М.Ю.Лермонтова: «Листок відірвався від рідної гілки!» І ганяє його, мов вітром, світами! А от останньої зупинки нам наша берлінська пророчиця і не прозрадила!

Тому, рушивши 24. липня 1944 року з Перемишля, ми тільки й знали, що перед нами «далека дорога»! Яка веде нас і рівно, і з поворотами, яких було так багато, що ми й не могли підозрівати, коли вже буде отой «останній поворот», як співається в популярній пісні.

Сянок ми проминули 25-го липня, 29-го липня допленталися до Горлиць, 30-го липня проїхали Новий Санч і 31-го липня досягли Мушини та Криниці, поки що останніх (?) точок нашої далекої дороги!

Дорогою ми їхали дуже поволі, хоч на залізниці мов би й не було перешкод. Ранком перед Хировом над нами появився советський літачок, невеликий, мов би ястребок, нічого нам не робив, хіба що, може, в душі побажав нам щасливої дороги!

Десь до нашого вагону присусідився німецький вояк, мов би недобиток з Умань-Корсунського розгрому! Це вже було далеченько та й пізенько від того розгрому. Тоді ми не дуже тим переймалися, але коли в пізніших роках довелося перечитати десятки різних публікацій з перебігу Другої світової війни, спеціально про німецькі збройні сили, про суворі порядки в них, то й тепер, коли пишу ці рядки, то не можу вийти з дива, як йому потім повезло включитися назад у свою, або хоч у будь яку частину?! Це був самий справжній, але німецький, вояк Швейк!

Потяг наш ледве посовувався вперед, тому він мав досить часу відійти з вагону та «сполювати» барана, шкіру там лишив, м'ясо сам поїв, а бульйон використали жінки, які їхали в вагоні. Веселий та жартівливий він був.

Іншим разом на якійсь невеличкій станції причепилися до нас польські залізничники, які намагалися наш вагон одіпняти з цього потягу, бо в ньому над одним буфером трісли дошки, і вагон в такому стані не сміє далі рушити, так приписи вимагають! Що ти їм зробиш, коли ж вони господарі на залізниці?! А іншого вагону не дають, бо нема вільних вагонів. Та, на щастя, серед нас у когось найшлася пляшка якогось варшавського шампанського, й від тої пляшки вагон якимсь чудом став знову здібним рушати далі!

З Мушини ми навідалися на пару днів до Милика до Оксани

Дучимінської-Мигул, яка там уже була кілька тижнів з своїм синком Івасем. Звідти ми їздили до Нового Санчу продовжувати наші перепустки до Праги й лише довідалися, що в'їзд до Протекторату Ч. і М. заборонено під карою смерті!

Там ми зустріли земляків з України, які ходили й придивлялися до табличок на дверях. Я їм запропонував свої услуги, що їм треба? — Де тут видають перепустки до Праги? А я їм і подаю свіжу вісточку, що до Праги не пускають, але озивається жінка, що вона має там брата! Хто такий ваш брат? Микола Білоус! Наш чорнохмаровець і наш же агроном подебрадець! А вона в останнє сусідка Максима Григоровича Гордієнка, з яким перед від'їздом прощалася і залишила його живого й здорового! Так я випадково й довідався про свого рідного батька! Остаточо Андрушенки опинилися в Англії, й не знаю, чи колинебудь побачимося з Миколою Білоусом.

З Милику ми побували пару разів у Криниці, яка на той час стала «столицею» України! Мало кого ми там знали, бо то все було далше після нас покоління. Але у нашого подебрадця інж. агр. Данила Усенка ми побували два рази, він там провадив с-г школу, себто був дома, а не так, як ми «в дорозі»! Колись він нас обдарував всякою городиною, що в ті часи та в тій околиці, та ще таким, як ми, був не абиякий княжеський дар!

Перед нашим від'їздом далі ми заходили попрощатися з ним, і виявилось, що він не буде евакуюватися, бо, мовляв, большевики вже змінилися, вони вже не такі, як були раніше, та й він уже старий (1886), то й нема чого йому боятися большевиків! Нехай його доля буде йому щасливою, але для большевиків нема різниці в віку!

Розпрощалися ми з Оксаною Мигул, а з її синком не було як розпрощатися, бо діти, мабуть, «ставили» «Запорожця за Дунаєм», й Івась мав виконувати ролю Урхана, бо вимазали його коломазю так, що на прощання не було його куди й поцілувати! А тепер він професором у Канаді!

Зібрали ми свої дві валізи й поселилися на станції Мушина, просто тобі «проти неба на землі», поки що не на смітниках Нової Європи, бо й до тих смітників не так легко дістатися! І це сталося дня 5. серпня, якраз у день нашого шлюбу! Нічого собі, добрий дарунок нам на ювілей!

Переночували ми на валізках, а далі перед нами день, який такий самий безнадійний, як і минулий був. Але ж не без добрих душ на світі! Десь з-поза рогу появляється наш перемиський

земляк швець Васараб з родиною і кіньми. Цікавиться нашою долею й, побачивши, що ми в безнадійному стані, пропонує нам на возі місце для валіз, а ми самі й так за возом йдемо пішки. Тоді я вповні зрозумів, чому на ту всю евакуацію кажуть не інакше, як «ісход»!

Так ми розпрощалися раз і назавжди з станцією Мушина й пішли у світ. Дорога вела досить таки вузькою долиною, й було холодно, особливо, як звечоріло, повіяв різкий холодний вітер, хоч це було 7. серпня.

Із смерком ми доїхали до Жегестова й рішили там заночувати. Підїхали до якогось подвір'я, в якому була велика стодола, й ми собі запроектували в затишку під стодолою заночувати, поставити віз, коні й самим там притулитися.

А тут з вулиці приходить господиня того подвір'я, висока, дебела тітка, вбрана по святочному, бож була неділя. Ми до неї звертаємося чемненько, чи не змогли б ми перебути ніч в затишку її стодоли? Господиня рішучо не дозволяє, мовляв, і сміття тут наробите, і в хату захочете й т.д. Як ми її не запевняли, що нічого цього не станеться, бо все після себе приберемо і в хату не будемо проситися! Нічого не допомгло! Тоді наша пані Васараб, також дебеленька тіточка, пробрала її гарненько й побажала їй, щоб і вона наступила дорогу, подібну нашій! Що очевидно незабаром і сталося! З того часу в моїй душі, в моїй свідомості не існують лемки як якесь там тоже плем'я українського народу!

Бо щоб не дати затишку, ні хати, ні стодоли, а лише й лише затишку під стодолою й то кому? Бездомним, відірваним від своїх очагів своїм же братам-українцям, то на це нема ніякої людської кари, а лише Божа кара, яка й навістила незабаром Лемківщину, Жегестів і ту нелюдську господиню лемкинню! Чи вона хоч зрозуміла, за що її так Бог карає?!

За рік в Баварії довелось пізнати подібні випадки, коли місцеві люди не приймали німецьких утікачів із Пруссії, Шлезька, Судетів і т.п. Таких нелюдських німців комісари опікуни над утікачами виганяли з їхніх хат і прилучували до валок утікачів, щоб і вони пізнали нелюдської долі! Але ж то у німців, де були вже й спеціальні комісари опікуни над утікачами! Переночували ми вже тут ніч просто неба край дороги, вже не робили іспитів лемкам, як вони люблять ближнього свого й поїхали далі до Північної (на мапі Кубійовича-Кулицького Півнична). Прибули були коло полудня, а там на вузькій дорозі край гори збилося вже багато, дуже багато возів та людей на них і біля них.

Сонце пражить щосили, люди перетомлені, коні так само напівголодні. Все і вся перемучені, а тут ще різні чутки, бо словаки не пускають через границю, й невідомо, чи взагалі будуть пускати?!

Та, зрештою, найшлися якісь ініціативні комітетчики, які роздали листочки з печаткою якогось комітету й порядковим числом, це для першої сотки, яких словаки рішилися перепустити через міст через Попрад і тим самим через границю до Словаччини. Вже якась надія є, та ще й для тих, що аж із далекої Харківщини допленталися з візочком та конячиною аж до словацької границі!

Але за якусь скромну годину до переїзду через міст появилася біля нас Оксана Дучимінська й вручила нам інший номерок з печаткою якогось іншого комітету, який видали якісь інші комітетчики ще з більшою ініціативою, ніж були попередні. На чолі цих других комітетчиків був Ключас, який саме, не знаю, бо я тоді й не знав, що тих Ключасів не один, а більше. Якби знав, то був би у пані Оксани Дучимінської розпитав, бо вона працювала в «Сільському Господарі» у Львові, де був і Ключас, від якого вона й одержала номерок і для нас.

А вся суть справи в тому, що попередні номерки видавали всім підряд, де чий віз стояв, незалежно від того, звідки ті вози походили! А другі номерки були видані тільки своїм людям, себто галичанам та ближчим знайомим.

Тепер прошу собі уявити, що там скоїлося, коли словаки підняли рогачку й почали перепускати вози. При тому стояли й комітетчики, автори-видавці номерків. Вози рушили, як хто мав який номерок, а перед самим мостом давай їх завертати, бо вони мають не той номерок, який треба. Що сталося, не бажаю нікому щось подібного переживати! Люди й так поденеровані довгою дорогою, довгим чеканням, а тут, коли, здається, скінчилися всі тортури, й перед тобою Словаччина з усіма надіями, які на неї покладали, аж тут усі надії рушаються, й знову повертайся у нове невідоме! Такого ані в Голівуді не видумали б!

Отже, занотовую цей момент як великої історичної ваги. Доти я вже згадував, що в Галичині зустрічалим братів зі сходу як братів, не знали, де їх посадити, та чим їх угостити. А тут перед мостом через Попрад вперше стався розрив, повторюю, що розрив, а не довге розмулювання водами Збруча прірви між братами українцями.

Тоді ще не було назви «східняк», хіба лиш «совети», а тут на

цьому місці без підкреслення якоїсь там назви, бо не в назві суть, а в суто егоїстичному підході скоріше вирватися поза Попрад, щоб скоріше задовольнити свої мінімальні потреби, наїстися, напитися, нагодувати коні й т.п.

Повторюю, став історичної ваги момент розколу, розриву, посіяння ненависти, все це потім пізніше поглибилося, укріпилося й залишилося до наших днів з тим, що нема й надії, щоб міст над Попрадом завалився, а сам Попрад засипався та замулився. Там сталася така глибока рана, яка ніколи не загоїться. І нічого не допоможуть балачки теперішніх тих осіб, які їхали, мабуть, іншими шляхами, а не через Попрад, про братерство, об'єднання, співпрацю та всякі інші порожні слова!

Якщо хтось мав у тому інтерес, то нехай поставить біля мосту через Попрад з Північної до Мнішка над Попрадом пам'ятник Ключасові, тільки не знаю, якому саме?! Не розпитав тоді, бо не підозрівав, що така підлота матиме не абияке історичне значення!

Привіз нас Васараб на Словаччину, й велика дяка йому! Завжди ми його згадували з побажанням щасливої долі йому та його родині! Переночувавши у Мнішку над Попрадом, на другий день він поїхав далі з Артимовичем. А ми лишилися проти неба на землі! Це був справжній вигон смітник. Приткнули ми свої дві валізки під рідненькою вербою та й сидимо та чекаємо у моря погоди.

А мимо нас валом валять переважно вози, але трапляються й вантажні авта. Все то наладовано, переладовано! А таких, як ми, без тяглової сили, так мало, що словаки й не організували для нас якогось транспорту, сказано, не німці! Як ми перетовклися на тому смітнику, навіть ще й не Європи, а щойно перед порогом Європи, то тяжко й увити собі! Головне, що ми не мали що їсти. Дружина ходила до якогось ліска й назбирала якихось грибів, я двічі їздив до Милика по хліб по 130 злотих за хлібину, витрачав останні евакуаційні гроші, які даліше вже не мали жодного значення.

Не раз нас кропив і дощ, і я заходився будувати курінь, бо досвід мав ще з рідних баштанів! Серед тої маси народу, що їхала попри нас, одного разу зустріли ми нашого о. Томашівського із Кривчі над Сяном. Оповідав, що о. Рибалт поки що лишився, а він рушив, бо німецькі вояки з автом його підібрали. Мав отець запас — повну бочку солонини та м'яса, бо саме заколов кабанця, та по дорозі їх застав протилітунський алярм, й вони усі порозбігалися поза хати. Скінчився алярм, вийшов отець

Томашівський із своєї криївки, а на шляху ані авта, ані німців, ані кабанця! Жертва алярму, навіть не налету! А все тому, що о.Томашівський із-за своєї «хоробрости» трохи задовго засидівся в криївці!

От так ми сидимо вже 11-й день у Мнішку над Попрадом, аж раптом являється Іван Гордієнко, грошовитий залізничник, який перевів свої злоті в дві пари коней з возами, й далі ми рушили, він, родина Ярошевичів та родина Зіневичів та нас двоє. Я став опікуном двох маленьких кобилячат, якраз таких маленьких, щоб я міг на них перенести свою любов з наших котиків!

Доїхали ми до недалекого Подолинця, й там нас заладували до потягів та й повезли впоперек Словаччини, гарної, красивої країни, яку ми не вперше бачили, а численні наші земляки її тепер спостерігали вперше, дивувалися впорядкованому життю в країні, добробутові людей. Мали наші люди над чим задуматися та з чим порівняти своє минуле життя в тяжкій праці та ще в тяжчих злиднях.

На станції Плешовце-Сас нас виладували, й пару днів ми перебули на Лопатах, місцевості серед гір, де також, як звечоріс, то стає холодно. Там нас переписали, зробили для кожного «виказку утікача», яку, між іншим, на руки не видавали й не видали ніколи. Та Іван Гордієнко, як колишній чехо-словацький громадянин, зголосився до помочі урядовцям, які виробляли виказки, й виказки для своїх ближніх друзів попросту викрав, тому я її й маю дотепер в своєму архіві.

Там же на Лопатах словаки зробили нам деяку дезінфекцію і вже давали їсти, так, що таким, як ми, то вже була не абияка поміч. Там ми провели час серед гарної гірської природи, пізнавали численних українців з різних областей просторої нашої Батьківщини. Зустріли багато цікавих добрих людей. І хоч ми мали багато часу, але були якісь ледачі, наприклад, ніяк не хотілося присвятити трохи часу на дальше опанування німецької мови. Час марнували або балачками, або грою в карти, в «дурня».

Так настав день 27. серпня 1944 року, й ми прибули в місцевість Оремув Лаз, де були військові касарні, солідно збудовані ще з австрійських часів, ціле тобі містечко з вояцьких бараків. Нам припала доля замешкати в бараці ч. 36. Мов би спокій на деякий час, може, навіть до кінця війни!

Та ранком настав день, саме було наше свято Успенія Богородиці, але раптом помимо того свята роздався грім з ясного неба: вночі з учора на сьогодні в Банській Бистриці, це

недалеко від нас, відбулося большевицьке повстання, й над Банською Бистрицею та околицями, себто й над нами, запанувала советська влада!

Більшій несподіванки не міг би придумати й той найбільший чудодій! Тікати від большевиків десь аж із Харківщини й нараз, раптом опинитися під їхньою владою та ще з тягарем втікача від них, це дуже, навіть жорстокий жарт!

Табір в Оремовому Лазі — це військовий табір, ми перебуваємо під охороною словацького війська. На чолі табору стоїть його командант, полковник російської царської, російської «білої» армії, потім чехо-словацької армії. Не знаю його прізвища, але знаючи його воєнну кар'єру, не сумніваюся в тому, що під його охороною ми перебуваємо під певною охороною. Його вояки — звичайні нормальні побожні словацькі вояки, які приходять на наші православні Служби Божі й разом з нами моляться й разом з нами стають на коліна, тож можна надіятися, що вони — наша вірна охорона.

Вже в перших днях після повстання в Банській Бистриці в нашому таборі появилися «соотечественнікі» з автоматами. Що вони робили, про що вони там говорили, мені невідомо. Навіть раз було, коли я йшов до «моїх» кобильчат і переходив дорогу впоперек автові, в якому їхали партизани, то якийсь із них висунув із авта автомат і погрозово махав ним в моєму напрямі, хоч я нічим не завинив такого його поступовання.

Як би там не було, але в таборі панував неспокій, над нами висіла непевність нашої дальшої долі. Тому заможніші «громадські діячі», які мали чим і мали за що виїхати із табору, пробували виїздити. Мабуть, команда табору їх випускала на своє власне ризико.

Бо Іван Гордієнко вже на другий день після повстання вже виїхав до Братіслави, а він потрапив виїхати й проїхати, хоч би й крізь вушко голки. Це, мабуть, тому, що він же залізничний інженер! Свої коні він залишив під опіку одну пару Ярошевичеві, а другу мені. Отою довіреною мені парою коней я й займався «фірманкою», себто бажаючих виїхати із табору возив їх по селах, куди хто бажав виїхати.

В цій моїй діяльності я був лиш фірман і нічого більше, але як мешканець табору, я мав погляд і його стало ширив, що поки на чолі табору стоїть цей полковник, що поки під його командою перебувають вояки словацької регулярної армії, які разом з нами моляться, доти нам нема чого боятися, бо наша сила в нашій

кількості, що буде людям, то буде й мені, тобі та всім іншим. Таке моє наставлення дещо заспокоювало людей.

Але «громадські діячі», які мали за що, а не мали якраз «громадського» інстинкту, виїздили, і я возив їх парою коней. Одного разу я був свідком, як якийсь пан отець розтикував свої власні валізи на різні вози та ще при тому голосно пояснював, що так колись формували чумацькі валки для подорожі в Крим! Оригінально! І я тим «чумаком» зацікавився, бо то був отець Фацієвич, якого якусь брошурку було видано у видавництві «Сільського Господаря» у Львові. А він, довідавшись про моє прізвище, назвав мої брошурки «Конюшину» та «Сою». Так відбулася наша дивна зустріч.

Не знаю, яка була дальша доля тих «громадських діячів», які тікали від громади й думали врятуватися по окремих селах. Пізніше були чутки, що деякі з них і загинули з рук партизанів, бо повстання з Банської Бистриці ширилося все далі й далі. Далеко від своїх людей «громадські діячі» й могли загинути з рук советських партизанів, які не грішили якоюсь там воєнною етикою!

Зате «Громада — великий Чоловік», так повчає нас українська народна мудрість, і нікому з мешканців табору в Оревоному Лазі нічого не сталося! Мало не щодня отець Фотій, православний священник з Буковини, служив якись Служби Божі, промовляв, як справжній «золотоуст»! Греко-католицьких священників не було, тому на православну Службу Божу приходили й побожні греко-католики та усердно клякали на коліна та молилися «Заступи, спаси, помилуй і охорони нас, Боже, Твоєю благодаттю!»

Та найбільш зворушливий момент був, коли нам наказали спакуватися й бути готовими до виїзду з табору. Куди? Ніхто не знав! Цілковита таємниця. Ранком 25. вересня о.Фотій править останній молебень. Нас вивозять до Банської Бистриці й пакують у вагони. Куди? Куди?! Ніхто не може відповісти, й лише єдина потіха, що людям, то й нам!

Ми стало перебуваємо під охороною словацької регулярної армії. Перебули ніч на станції, й перед світом наш потяг рушив. Куди, не знаємо, але всі перебуваємо в пригніченому настрою! Вже й розвиднілося, їдемо вздовж якоїсь річечки. Дивлюся на сонце, звідки воно зійшло, пригадую географію, звідки й куди тече ця річечка, вздовж якої нас везуть, і нараз мені прояснюється в голові, й я голосно проголошую нашому вагонові, що ми їдемо

на захід! Люди починають трохи заспокоюватися, сунуться до брами вагона подивитися на той захід!

Привезли нас недалеко Нітри й висадили серед поля, де не було ніякої станції. Словацькі вояки якісь поденеровані, підганяють нас виладовуватися й самі помагають. Я тепер уже не в силах пригадати, як саме були виладувані наші кобильчата?! Пам'ятаю, що вони, мов би кози, якимось вискочили з вагону. Ми опинилися серед поля й давай лаштуватися в дорогу далі на захід. Потяг з словацькими вояками скоренько посунувся назад.

А ми також посунулися вперед, але на захід. Недалеко перед нами на шляху лежало пару колод — перешкоди проти танків чи взагалі проти авт. Біля них стояли молоді хлопці, німецькі вояки — СС-и, також дещо в напруженому настрою! Але зустрічають нас привітно, усміхаються, а одному нашому волосному писареві з Перемишля ще й зробили зауваження, чому він неголений? А він їм пояснив, що то він дав собі обіт не голитися, поки не дістанеться на німецький бік! Загальний сміх! А тим часом прибувають все нові й нові люди з нашого потягу.

І тепер во ім'я істини треба признатися, що ані ми, ані всі ті, що з нами були, ніколи так не тішилися, зустрівши вояків СС-ів! Нараз зникли з нас всі ті турботи, пов'язані таємницею, що нас так мучило останні тижні! Ми знову були вільні, ми знову опинилися під опікою Третього Райху! Тепер, коли пишу ці рядки, то воно звучить, делікатно висловлюючись, дивно, але тоді ми почувалися справді вільними! І вже без всяких опік посунули вперед до Нітри, а потім і до Братислави!

Для розваги треба пригадати, що Іван Гордієнко десь роздобув гречані крупи й дав на наш гурт, щоб пані Ярошевичева, бо вона була найстарша, зварила нам кашу. Кашу вона нам зварила, але кожному дала по маленькій порції, а решту лишила на другий день! Це літом у дорозі! На другий день «зелену пеніциліну» з поверхні каші вона здерла, кашу (всю!) підігріла й знову кожному дала по невеличкій порції. І так це тривало аж чотири дні! Ніхто з нас не захворів, крім її сінка, 15-літнього хлопця, який зсохся так, як би перебув у кацеті до закінчення війни! Та коли він попав уже далі в місто та в табори з лікарською опікою, там його нарешті привернули до нормального стану!

Сам пан Ярошевич, перемиський, досить успішний молочар, але не належав до «Маслосоюзу», за що на нього ворчав інж. Котик, також великий молочар, і закидав йому (себто Ярошевичеві) польонофільство, яке виявилось в тому, що він

намагався задовольнити своїх клієнтів поляків і жидів в той спосіб, що постачав їм булочки ще теплі, щойно з пекарні. Так цей наш товариш подорожі Ярошевич мріяв, що він і в Німеччині може мати якийсь добробут, і може мати чотири рази на тиждень компот, бо більше того компоту, то вже був би винятковий добробут, якого він не збирається здобувати.

Я так полюбив своїх кобильчат, що стало уважав, щоб вони були ситі, а час до часу то тикав їм по качанові кукурудзи, які, бувало, виламаю край дороги. Я то не вважав за гріх, бо я більше втратив, а словаки нехай хоч пару тих качанів кукурудзи вкладуть до спільного розбудовання Нової Європи.

Вїхали ми в якесь село, яке, на жаль, не пригадаю, як називалося, та й питаємо людей, де б тут можна зупинитися на ніч, а вони нас і послали до якогось господаря, який радо приймає усіх втікачів. І дійсно, нехай доля його буде ласкавою йому та його родові! Прийняли і в хату й дозволили покористатися їхньою кухнею й т.д. На прощання він дуже просив дати йому знати, яка наша дальша доля?! На жаль, ніколи не могли ми йому написати, тільки в душі завжди бажали йому кращої долі!

До Братислави проїхалися ми гарним, ще цісарським шляхом, широким та обсаженим могучими, мало не столітніми, волоськими горіхами. Перед тим бували сливи та яблуні. Часом не одна рука утікача підносилася вгору, бож спокуса була немаленька! Але я звертав увагу, бо вже знав тутешні звичаї, що не годиться зривати плоди, які вам не належать, це і не етично й крім того й карно. Але підняти з землі плоди дозволяється.

Мусимо шанувати закони та звичаї країни, яка нас впустила до себе, хоч і не на сталий побут, бо остаточна мета нашої подорожі — це територія Німеччини — Третього Райху.

Коли Іван Гордієнко дістався до Братислави, то він нам виходив за потреби на працю на фабрику харчових продуктів «Сева», власником якої був наш колега агроном Омелян Рябокіль. Але те за потреби не мало значення, бо Словаччина нас прийняла тільки для переїзду до Німеччини. І за те їй Дякувати!

Коли в дорозі ми марнували час, граючи в карти, то не раз бачили, які маси аліянтських літаків летіли на Німеччину, але ні разу не пам'ятаю, щоб вони скидали бомби на Словаччину, хоч Словаччина була воєнним союзником Німеччини й приймала активну участь своїми військами на східньому фронті.

Прибули ми до Братислави. Одну пару коней І.Гордієнко

продав ще перед Братиславою, а «моїх» кобильчат він продав уже в Братиславі, коли ми отаборилися в професійній школі. І от перед будинком тої школи я передавав тих кобильчат словацькому хліборобові. На прощання я тих «моїх кобильчат» поляпав по шиях і мало що не розцілував їх, бо так звик до них і полюбив їх. А вони мені на прощання декілька разів оглядалися й кивали головами. Зрозуміли тварини, що це наша розлука! А я їх так часто згадую, як і наших котиків!

Майже тиждень ми перебули в Братиславі. Відвідали колегу Омеляна Рябокonia, оглянули його фабрику «Сева». На пам'ять він нам подарив по пляшці присмаку «Магі», який нам так став у пригоді у Німеччині, коли ми ним додавали смаку до тих зуп «Айнтопф», якими нас гостив Третій Райх.

На недалекий Відень налітали аліантські літаки й кидали бомби, тому, коли ми відвідали Сашка Яременка й не застали їх дома, то від сусідів довідалися, що його дружина дуже боїться налетів, тому вони втікли в село. На дверях їхнього мешкання був лиш стан зужитого газу та електрики.

Леоніда Мосендза ми не застали дома, бо він перебував у той час в санаторії. Стан його здоров'я був неважний. Мали ми ще адресу славного колісь у Подебрадах Савки Зеркаля, тож відвідали й його. Він там був незмінним секретарем Спілки Українських Інженерів на Словаччині, в маленьких, тісеньких сінях він нас прийняв. Поставив пляшку дуже міцної словацької сливовиці й тарілку дуже масних коржичків, це так там прийнято закусувати міцну сливовицю дуже масними коржичками. Пан господар дому сидів за бюрком, а ми перед ним, і то виглядало так, що ми мов би прибули в урядових справах! До повноти такого припущення у вікно показалася нам якась жінка та двоє дівчат, які вийшли із хати й відходили з дому. Савка нам пояснив, що то його жінка з двома дочками! Хоч я був не сам, а з Дружиною, то нам не припала честь пізнати родину нашого колеги агронома Савки Зеркаля. Щось у програмі навчань Академії забракло!

Більше адрес знайомих у Братиславі ми не мали, тому й присвятили наш вільний час пізнаванню міста, яке за славної пам'яті небіжки Чехо-Словаччини розрослося й збагатіло на численні нові будинки, як приватні, так і урядові. Кривди словакам чехи не зробили!

Лишили ми останній кусник слов'янської землі під нашими ногами й 5. жовтня 1944 року виїхали з Братислави до

Штрасгофу, колись у Австрії, а тепер у соборній Німеччині. Там нам дали притулок в бараці ч. 13. Це число не страшне для нас!

Штрасгоф — великий табір, у ньому людей та людей! З усієї Європи, а спеціально зі сходу. Серед них виділяється група гуцулів, ще в своїх барвистих одежах, чим звертають на себе увагу, як своїх, так і чужих. Не звернути на них увагу не можна, це не тільки із-за одежі, а головне тому, що в той час вони працювали на таборовій кухні, де нас тоді гостили гарбузовою юшкою, до того такою брудною, що в зупі траплялися навіть кавалки землі! А коли перед кухнею терпеливо вистоювали всі нації Нової Європи, то гуцули, мабуть, не визнавали над собою зверхности Нової Європи, бо перли під віконце кухні ще й голосно заявляючи: «я видав не дурний, щоб стояти в черзі». Себто, всі вони мудрі, а тільки ота «демократична» більшість, що стояла в черзі, дурні?!

З тих часів, з жовтня місяця року 1944 я й гуцулів приписав до лемків і ще й тепер дивуюся, що ми, українці, маємо тим доказати, що при всіх різних імпрезах виставляємо наперед та садимо їх в перших лавах?! Таж їм від цього вже давно в головах попереверталось! Хіба, що ми також маємо своїх індіанців?

Мандрував я по таборі, вишукував знайомих та пізнавав нових людей. При тому бачив, що не всі таборяни ходили до кухні по гарбузову зупу. Немало їх попривозили й довели аж до Штрасгофу запаси їжі та горілки. Це були переважно з «громадських діячів».

Тепер оце, коли пишу ці спогади, поширений звичай ляяти Німеччину на всі заставки, а спеціально тодішню владу. Я до них не належу! Бо коли я відірвався від куточка української землі, до якої я мав якесь природне право в наслідок народження на тій землі. То де тепер я мав куточок землі, на якій я міг поставити свої дві ноги?!

Ніде, в цілому світі ніде! І в такий критичний момент у моєму житті Німеччина широко відкриває брами своїх переходових таборів і приймає мене, мою Дружину й багато, багато моїх братів і сестер українців. І хоч гарбузовою зупою, хоч тою найскромнішою кромкою хліба ділиться з нами! Я цього ніколи не забуваю й завжди вдячний за той притулок, коли я знайшов клаптик землі, на якій я нарешті міг стати твердою ногою. Та поки я дійшов до того клаптика землі, то минуло часу та часу і все на німецькій території!

Одного соняшного гарного дня на Відень налетіло багато

літаків, і скинули вони масу бомб, також і запальних, бо в місті спалахували численні пожежі. При цьому німецька протилітунська артилерія збила декілька літаків, видно було, як літуни рятувалися на парашутах. Із Штрасгофу це все було добре видно. Хоч на наш табір налетів не було, але, теоретично беручи, вони могли бути, себто й ми були в небезпеці. Але коли бачив налет, то само собою зрозуміло, що співчував тим людям, які опинилися під літаками, і якимось не міг жаліти тих літунів, що падали на землю з парашутами! Не здавалося, що вони наші приятелі, хоч ми ще добре й не знали, якою долею закрутять на аліантських верхах! Ялти ще не було!

Одної ночі до нашого табору й до нашого бараку прибули нові люди. Хоч уже й ніч, але відразу ж почали розпитувати, хто та звідки? Поруч з моїм ліжком було місце, й на ньому отаборилася молода дівчина Валя з Запоріжжя. Виявляється, що це самі дівчата, які були при німецькому війську, а тепер там появився новий командуючий і всіх дівчат нагнав із війська, але нагнав «благородно», бо дівчатам видали всякої їжі на довший час та за все заплатили й подякували. Та головне, оте в «чувалах» рибні та м'ясні консерви!

Ми довго не могли скінчити нашу розмову, виявляється, що вона вже молодичка, її чоловік плавав на Дніпрі капітаном на якомусь там кораблі і, здається, в перших днях війни загинув від налетів.

Тому, що в мене була двоюрідна сестра Валя, а ця також із Запоріжжя, то я її й полюбив. Та одного разу вертаюся я до свого бараку, а Валі нема! Де Валя? — питаю. Е, «твоя» Валя вже вийшла заміж. Прийшов якийсь молодець, який уже залицявся до Валі, запропонував «давай, Валя, поженімся», на що Валя згодилася. «Молодий» узяв чувал з консервами на плечі й повернув до свого бараку. А Валя пішла слідом за ним! Так відбувся таборовий шлюб, і так я втратив «мою» Валю!

Ніде ми не нагріли місця, нами так, як і тим листком восени, що його відірвало з дерева й ганяє вітром, так і нас не тримали довго на одному місці. Таке враження, що Німеччина не мала інших клопотів під кінець 1944 року, як тільки возити нас з табору до табору. А нас же не сотки, а тисячі й тисячі! І кожному з нас було місце в таборі, над нами була стріха, ранком нам не бракувала кава з кавалком хліба та й масла! Потім ще, хоч які вони були, гарячі страви, різні зупи. Зруйнована Німеччина ділилася з нами, бездомними утікачами.

За це я знову згадую, їй можна й треба тільки дякувати! Цими днями прочитав, як в останніх тижнях війни маса німецького війська рушила на Захід, щоб піддатися в полон американцям, а не большевикам. А як той Захід прийняв їх? На Райні генерал Айзенгавер наказав пропускати всіх німецьких вояків і приймати їх у полон, але не пропускати нікого із цивілів, які так само грубими тисячами рушили на Захід, тікаючи від большевиків. І це все були наші земляки, утікачі із ССРСР! А чейже американці мали більше простору й більше харчів, ніж мала в той час Німеччина, коли приймала нас тисячами! Для повноти цієї картини треба не забувати, що й полонених німецьких вояків американці масово видавали большевикам. Такі події нехай будуть зафіксовані хоч на сторінках моїх скромних, але правдивих спогадів!

Рушили нас із Штраасгофу, й 26. жовтня ми прибули до Лінцу, де був так само великий переходовий табір. Через вулицю від нашого табору був табір із закарпатцями чи, може, взагалі з мадярськими громадянами, домовитися з ними не можна було, бо той табір був під якоюсь винятковою охороною.

Лінц — рідне місто самого Гітлера, тож нас цікавило побувати в ньому та оглянути його. Але таборові умови життя не сприяли цьому, й ми лиш пару разів побували в місті. Часто бували алярми, а 4. листопада був великий налет і на Лінц. Табори з утікачами чи з чужинцями робітниками були відомі аліянтам, і не пам'ятаю, щоб вони налітали на табори.

Населення таборян у Лінці було дуже чисельне, тому день починався уже о четвертій годині ранком, коли видавали каву, хліб та масло. Нераз в черзі ставали сотки, й тут треба було занотувати, що найбільш асуспільними типами були наші земляки. Були інтелігентніші, культурніші люди, які бралися пильнувати порядку в чергах, до них належали навіть румуни та всякі мов би відсталі люди. А наші зате побивали рекорди в порушуванню черги. Чи не тому й наша доля така нещасна?!

Не перебували ми в таборах, як гості на курортах, бо нас трактували як евентуальну робочу силу, тому час від часу відправляли групами куди саме? Невідомо! Певні групи мали спільну одну букву, наприклад, наша група одержала букву «Б».

Але ще перед цим мушу згадати, що самотніх мужчин забирали на копання окопів довкола Відня. Одним із них попав наш подебрадець, інж. гідротехнік Микола Василевський, якому пропонували навіть щось вроді «фіктивного шлюбу», щоб тільки він не був перед начальством самотнім. Але він не схотів і одної

ночі як пішов з нашого бараку ще в Штрасгофі, то так по ньому й слід пропав.

Часто вишукували вже не тільки хлопців, а й дівчат до протилітунської артилерії. Тому всяко хитрували люди, щоб уберегти своїх молодих. Так що й маса утікачів мала такі-сякі повинності в справі рятування Нової Європи.

Одержала наша група для виїзду букву «Б», і почалася паніка, бо без творців паніки не буває жодне суспільство. Панікери чомусь люблять ворожити «на чорно»! Давай пригадувати німецькі міста на букву «Б» й додумалися, що це до Бреслав у копальні вугілля, бо хтось уже знав, що там є копальні вугілля. Засуетилися люди, давай хитрувати. Але треба признати, що хитрування в таборах, мабуть, що й не було. Просто відраховували сотку чи скільки там треба було людей і посилають. Я ж і в цьому випадкові тримався засади, що буде людям, те й нам! І в ніякі копальні ми цим разом не попали! Богу дякувати!

І З Н О В У Б Е Р Л І Н

Кажуть люди, що не годиться повертатися туди, де колись було прожито немалий шмат часу доброго, гарного, цікавого. Після всіх тих потрясень, які нам довелося пережити після Карпатської України, для нас таким місцем, вартим згадки, був Берлін. Там ми відновили наше щасливе співжиття. Звідси ми виїхали в «далеку дорогу», щоб досягнути по «большую успеху»!

Та не з нашої волі ми заново прибули в Берлін. Ми ще не знали, що незабаром нам призначать і легалізують назву «переміщені особи» (ДП). З Перемишля й до словацької границі ми мов би самі «переміщувалися», хоч східній фронт прискорював те «переміщення». А вже на Словаччині пересування «переміщених осіб» відбувалося прискореним темпом. Дальше «переміщення осіб» відбувалося німецькими чинниками без відома й без згоди самих «переміщених осіб».

Із Штрасгофу до Лінцу, а звідти Вільгельмсагену в лісі недалеко Берліну й нарешті до Адлерсгофу, частини Берліну, ми все набували титулу «переміщені особи», незалежно від того, чи ми того хотіли, чи ні!

В таборі Вільгельмсаген вперше в життю спав, нічим не вкриваючись, бо команда табору дивилась крізь пальці на величезні запаси кам'яного вугілля й казала, щоб не щадили

вугілля, а грілися, щоб ніхто не нарікав на холод, бо це вже був листопад місяць!

Незабаром, бо всього за чотири дні, нас знову «перемістили» до Адлерсгофу в табір ч. 58, мовби вже на стале наше перебування. Оце й була ціль нашої подорожі під знаком букви «Б»!

В дорозі в масі «переміщених осіб» зустрічалися земляки, давні знайомі, творилися нові знайомства, приятельства та навіть тісніші зв'язки, як з тою мою землячкою Валею. Зустріли ми й добрих людей, з якими сприялися на довші роки.

В таборах часто великі багажі треба було здавати на схованку в таборіві склади, в яких вони й перебували до від'їзду власників з табору. Перед виїздом із Лінцу закликали добровольців виносити вантажі із складу надвір, а тут власники їх пізнавали їх і забирали собі геть. Звичайно таких добровольців було душ з п'ятеро. І от у пам'яті осталася така картина: один із добровольців виніс уже дев'ять своїх валіз та пакунків, загорнутих у килими, і на тому скінчив свою добровільну охоту, бо почав відтягувати своїх аж дев'ять пакунків. Як потім виявилось, це був інженер лісник із Празької техніки Мінчак, він спочиває на цвинтарі в Філядельфії — Факс Чейс, нехай з миром собі спочиває!

А інша «переміщена особа» повиносила всі вантажі, на кінець винесла й свої пакунки. Це був будівельник Маркил Гелецінський, родом з Лежайська на межі між поляками і українцями. З ним була дружина й двоє дітей підлітків: Леся й Юра. З ними ми й сприялися, й те наше приятельство тривало довгі роки. Ми стали нерозлучні та вже й «переміщувалися» разом.

Це був гарний приклад високої моралі, коли на руїнах не тільки Європи, а й цілого світу, коли гинули всі цінності цивілізованого світу, здавалося, що наступив справжній кінець світу, тим ціннішим був випадок високої порядности служби своєму ближньому, а не собі!

З такими приятелями ми поселилися в таборі в Адлерсгофі по чотири родини в кожній кімнаті. Зустріли нас там, переписали, нагодували зупою з житніх висівок, до якої ми додавали чудодійної «Магі». Поділили нас на групи для праці. Я попав до фірми Шекат і Ко, будівельна фірма, яка направляла пошкоджені дома. Поки я там працював, то ми рятували клініку Берлінського університету.

Пишу «рятували», себто ми одержували скромний приділ

дошок, якими й покривали величезну залю клініки, яка первісно мала шкляний дах, який аліянтські літуни немилосердно громили. Як тільки ми трохи залатаємо той дах, а вони за пару днів знову його розгромалять, і так без кінця.

Тому, що ми працювали на даху, себто НА клініці, то воно звучить занадто пишно, але ми не були ніякими хірургами, щоб працювати НА клініці. Бо в нашій групі один був за старшого, він потрапив відрізати кавалок дошки під прямим кутом і потрапив забивати гвіздя в дошки. Решта членів групи потрапили тримати кінець дошки, поки її не приб'ють.

Всі ми потрапили ритися на руїнах сусідньої школи й там вишукувати кавалок дошки або бруси більш як столітньої давности, які ми вживали на ватру на даху клініки. Ті бруси були такі смолисті, яких доти не доводилося бачити, а сухі вони були, як перець, а горіли, а гріли, аж любо згадувати. Біля нас працювала група бельгійських полонених, працювали вони без жодної військової охорони.

Грїтися вони приходили до нашої ватри, і коли ми ставали довкола ватри й не спускали очей з полум'я, то бельгійці, навпаки, ставали також довкола ватри, але задками до вогню! Ми не могли зрозуміти їхнього звичаю. Може, в тому якась расова різниця?!

Тому що робити справді не було чого, то ми й або грїлися, або нудилися, але нам робочий час ішов, і ми за нього одержували якусь платню, з якої з нас вираховували за мешкання та за їжу в таборі та всякі інші повинності, яким підлягали цивільні робітники в Німеччині.

Я не задовольнявся перебуванням у вищих сферах НА клініці, а часто заходив і в саму клініку, де в великій залі попід стінами відкрив масу шаф із друками. А друки, тож моя стихія! І давай я їх переглядати й відкрив, що то все друковані, справжнім друком, як книжки, дисертації докторів медицини, за які вони поодержували титул доктора медицини в Берлінському університеті.

Дисертації були мудрі, бо то все була медицина, але в кінці кожної дисертації подано й життєпис пана доктора, і ті життєписи я з приємністю переглядав і приходив до висновку, яка мудрість — оті дисертації, та ще з біографіями. Минули роки, десятиліття, гине університет, гине й його клініка, а дисертації мов би вічні, бо переховувалися вони в залізних шафах.

І навело мене на думку, чому це наш УВУ, себто Український Вільний Університет, не вимагає дисертацій та не зберігає їх на

вічні часи. Це ж був би вічний документ, за ЩО кандидат одержав докторат, і ніхто ніколи не довідається, що там його питали, як він відповідав і т.д. Може, тому й самі доктори мов би стісняються своїх українських докторатів, бо дуже часто не вживають тих своїх заслужених титулів. Аж до таких думок доходив я на руїнах клініки, де мови би глиняні таблички стародавнього світу, переховувалися на вічні часи дисертації докторів медицини Берлінського університету.

Зимою 1944-45 року були дуже часті налети на Берлін. Часом, бувало, перелітають сотки літаків, тому тільки бували алярми, а нерідко налітали таки на самий Берлін, столицю Німеччини. Як такий налет застане нас дома, в таборі, тоді для схованки за бараками були два криті зігзаговиті рови. Ховатися в рови було майже обов'язково, але ніколи не ходив. Лежав на ліжку та думу думав. Аж одного разу був налет, і бомби розривалися недалеко, бо через вуличку від нашого табору була невеличка фабричка пороху.

Барак наш з дерева, сухенький, як перець, це вже зима, в грубках горить вогонь. Впала бомба, барак заскрипів, а я й подумав, а що, якби бомба впала ближче, й барак не заскрипів, а просто завалився. Від вогню в грубках спалахнув би вогонь, як тоді можна втекти з бараку, крізь оті сухенькі дощечки?! Тільки датися заживо підсмажитися, не інакше! І з того часу я також виходив з бараку.

Одного разу був великий налет на Берлін удень. Ми пішли ховатися в спеціальний бункер, яких набудовано було в Берліні багато. Якись вони були з цементу й гуми, чи щось у цьому роді. Ми всі пішли, а наш шеф, болгарин, лишився в клініці. Нам нічого не сталося, й ми вернулися цілі, а нашого болгарина звалило повітря від тої самої бомби, що летіла мимо. Нічого йому не сталося, тільки трохи налякався, як упав на землю.

Чи в той налет чи в інший Дружина поїхала С-Баном (надземна залізниця) до міста, й там її застав такий шалений налет. Десь притулилася вона до насипу залізниці, й чи молилася, а чи не до того було, а бомби падали близько. От так,— думала вона,— рознесе її, загорне руїнами, і ніхто й ніколи й не довідається, де спочивають її кісточки! А могло таке статися! Та наші два Янголи Хоронителі добре попрацювали, коли Бог зна з яких небезпек визволяли нас.

Аж одного разу прийшла небезпека й то поважного роду: моя Дружина на 36-му році життя дістала дитячу хворобу кір, від якої

дорослим нема рятунку. Приніс ту хворобу у нашу кімнату Фон Дер Ретете, це так він себе називав, і до того прізвища його я так звик, що справжнього його прізвища й не пам'ятаю.

Він був наш ветеран, до того ще й інвалід без ноги. У війську він був фельдшером, просто кажучи фершалом! Виїхав він з Польщі чи з Галичини з сином Романом, от так уже років з 15 йому було. Цей синок, виростаючи тільки під батьківською опікою, був такий бездоганно вихований, що рівного йому нема в цілій Америці! Це я так тверджу, бо я сам педагог!

В дорозі аж до Берліну він аматорствував, себто лікував, мав при собі термометр, якісь порошки, якісь таблетки та ще щось так, що йому люди і гонорар якийсь давали. А кір тоді поміж дітей завівся, й не без того, що він і заніс у нашу кімнату.

Дружина була вже в критичному стані. Її невільно находити, а тут налеті, й її треба було виносити в охоронний рів. Однесу я її туди, а сам вийду надвір, гляну в небеса, й не знаю, що його подумати, бо на якісь молитви не було сили. Думаю, невже отакий кінець судився моїй найдорожчій, яку я так пильнував і яку оце довіз аж до Берліну, щоб тут її й поховати, і то від чого?! Не від якоїсь бомби, а від якогось там віруса, чи якої ще мари?! Просто не вмещалося мені в голову, щоб оце я нині чи завтра лишився без моєї Нілусеньки?!

Молитися?! Кому?! Чи ж є Бог на небі?! Напевно Він далеко, далеко поза небесами, бо якби Він був на небесах, то був би побачив, що то діється на землі. Не побачив і не почув Він.

Великі «гуманісти», як англійці та американці знищили так багато невинного люду (це в цілому, без поділу на жінок і дітей!), що ніколи й ніхто їм не забуде й не зрозуміє, й не простить. Мов би відплата за англійське Ковентри?! Та якщо відплата, то з занадто великими відсотками! Ані Ковентри не співмірне з тим усім, що наробили англійці й американці в Німеччині. Так це так, між іншим!

При нашому таборі був шпиталик, де працював наш недокінчений медик студент Осецький. Який багато й не міг допомогти, бо не було чим помагати. Звернувся я до нашого берлінського земляка з 1940 року д-ра Целентіна (див. в попередньому розділі «Берлін»), і той заочно вилікував мені Дружину. Був я у нього двічі, а за третім разом він мав прибути до нашого табору. Коли я йому сказав, що його до табору утікачів не пускають, то він мене запевнив, що його в уніформі полковника німецького літунства впустять. Але він уже не мусів приїздити, бо

в Дружини уже криза проминула, й вона почала одужувати й, Богу дякувати, одужала!

Клініка, на якій я працював, недалеко «нашого» дому на Цігельштрассе 24, який доти ще лишився цілим і неушкодженим. А одного разу я їздив провідати колишніх моїх співробітниць у Брубахера й Ко. Всі живі й здорові, тільки два великі склади стали жертвами двох налетів у квітні та в липні. Завалили їх і спалили, думали, що там не знати що переховувалося, а там були старі латані-перелатані мішки на картоплю!

Під час одного великого налету загинув наш український бунчужний Оксентюк, нехай з миром спочиває! Під час налету він був у пивниці, той дім завалився, й Оксентюка привалила велика глиба муру з-під якої він не зміг визволитися. Це сталося в суботу, він ще подавав голос, в неділю вже не озивався, а в понеділок, коли його відкопали, то він уже не був живий.

Наше перебування в Берліні вдруге трохи нагадувало, як то кажуть, подружжя вдруге, бо, мовляв, любов вдовиці — те саме, що збиране молоко! Може, це загостро сказано, бо, перебуваючи в таборі, це вже не було те, що на вільній квартирі в центрі міста! Хоч якогось суворішого режиму в нашому таборі не було, бо ми могли виходити з нього вільно, але «виходити», а не «виселюватися»! Ніяких відзнак на одязі ми не мали й не мусіли мати.

Тоді, як недалеко від нас був табір з робітниками із сходу, їх ще називали «східняками», хоч на рукавах вони носили примусове «ОСТ». Року 1944 наші, себто українською мовою видавані й соборно редаговані нашими, як соціялістами (напр. Довгаль), так і націоналістами (напр. Богдан Кравців) журнальчики надрукували таке, що німецькі чинники признали нашим українським робітникам заслуги в праці на оборону Третього Райху й дали розпорядження, щоб українські робітники носили відтепер не «ОСТ», а ТРИЗУБ. Ах, як же й то гордо звучить! А бідний тризуб, чого він лиш не дочекався в своїй тисячолітній історії!

Як до того поставилися «заслужені» робітники, видно було з того, що численні носили тризуб, нашитий зубами вниз! Про причини того не можна було довідатися, бо той табір був порядно ізольований, доступ до нього неможливий, крім того, й внутрішній режим там був уже «свій» з активістами на чолі. То хто ж тоді мав би повернути тризуб у належний стан, коли його свідомо так зневажали! До нас, людей, які не мали на рукавах

ніяких відзнак, мешканці остівського табору ставилися з повним недовір'ям.

Раз довелося мені побувати у Вулворта (був і такий в Берліні), де були наліпки з написом «фюр Ост ферботен», і там я зустрів одного земляка з нашивкою на рукаві ОСТ. Його персонал крамниці мало не силою випроваджував із крамниці. Я запосередничав і поміг йому купити якусь дрібницю, й коли ми вийшли на вулицю, то земляк не дався на розмови! В тих таборах можна було здичавіти!

В такій збиранині народів, як у Німеччині під кінець війни, не дивно, що люди взаємно пізнавалися, взаємно засвоювали окремі слова, як наприклад, людина з Полтавщини навчилася слів «устемп», «назвісько», а дехто просто став «поліглотом», як наприклад, бльоковий нашого бльоку, невеликий хлопець, хорват родом, про якого йшла слава, що він знає аж дванадцять мов. А коли я уважно придивився до нього, то й сконстатував, що він уміє матюкатися аж на дванадцятьох мовах! Теж мені поступ!

Та наступні рядки хочу присвятити моєму приятелеві Андрієві із Самбора. Прізвища його не пам'ятаю, тому нехай він і лишиться в пам'яті, як Андрій із Самбора. Це був невеликий чоловічок не тільки на зріст, але й на вигляд він був мізерним, хоч мав уже понад тридцять років.

Він твердив стало, що він різник, працював у Самборі у різника, але, коли в таборі довідалися, що він різник, то послали його на працю до німецького різника, якому бракувало робочих рук. Та добрий німець хоч нагодував нашого Андрія і в кінці першого ж дня праці й звільнив його з роботи.

Як він потім сам оповідав, що він німцеві з самого початку не подобався, бо «не так» тримав ножа в руках! Такий з нашого Андрія був різник! Та справа виявилася, коли Андрій почав розповідати про свого «плюца» (видно, що він не читав Одарченка!), і коли б йому хоч трохи «тлущу» (знову ж видно, що він не читав Чапленка про «сить»), то він би цілком одужав.

Що Андрій мав «плюца» занечищені, то такими він їх привіз із свого рідного Самбора, а от щоб у Німеччині під кінець війни Андрієві повезло на «тлущ», то це вже була справа цілком безнадійна, й мій Андрій стало вголос мріяв про «тлущ» для його «плюца», а хлопці стало брали його на вила і так вкорочували робочий день та вік бідного Андрія.

Андрій був з нашого табору, й ми працювали з ним в одному гуртку, який був такий нечисельний, що я й не відважуюся

називати його бригадою. Мені Бог приділив не зовсім тупий язичок, і я його також час від часу показував із рота. Але по адресі Андрія я його ніколи не вживав, дуже вже я шанував його здоровельний стан.

Аж одного разу, й то тільки одного й єдиного разу, я щось проїхався по адресі Андрія! Це для нього була така несподіванка, що він на мене глянув і то не як Андрій із Самбора, а як сам Юлій Цезар на Брута, і я чекав від нього «І ти, Бруте?!» Та не треба було й говорити, бо по очах його я бачив, що він у душі те саме говорить, що колись казав Юлій Цезар!

Та приятельство наше на тому не потерпіло, бо я стало був добрим «опікуном» над Андрієм. І от на початку грудня місяця 1944 року в Берліні правлять Заупокойну Службу по новопреставленому митрополитові Андрееві Шептицькому, й ми спішили доїхати до тої церкви, яка таки від нашого Адлерсгофу була далеченько. Я мав везти з собою й Андрія, бо він сам не доїхав би туди.

Я, як звичайно, був готовий на час, але мій Андрій зачухався з голенням. Та я терпеливо чекав його, й виїхали ми пізенько й на початок Служби Божої спізналися, але я не нарікав на Андрія й не дав йому знати моє незадоволення, досить з нього було й тих «плющ» та «тлущ». А за це все я мав «нагороду»! І то яку?! Я вперше тоді в тому храмі почув «Отче наш» Кошиця у виконанню численних співаків, а їх там була повна церква, бо українців у Берліні тоді не бракувало! За отой приспів «Отче наш» я готовий був простити Андрієві всі його гріхи!

Коли ми почали деморалізуватися перед мостом через Попрад (а може, ще й скоріше!), то тут варто подати приклад деморалізації, коли один магістер (справжній!) в недалекій пекарні купив хлібину без карточки, мабуть «вчорашню», й подав дівчині десятимарковий банкнот, коли та хотіла видавати йому решту, то пан магістер величавим жестом відхилив її руку, а бідній дівчині очі мало не вилізли із орбіт! Такого дива вона ще не бачила, бо хлібина коштувала 56 феніків, а не десять РМ!

Перед Різдвяними святами я їздив аж до Ботанічного саду в Далем по галузки смереки, бо близько нашого табору не було й натяку на шпилькові дерева. А трохи зелені ми таки мусіли мати в хаті хоч на Різдво.

Деякі мешканці нашого бльоку мали пшеницю в мішечках, квашені буряки можна було вільно купити в крамницях, капусту підібрали, як одна головка впала з переладованого прицепного

вагону до трамвая, а жорна також були. І це в той час, коли з Німеччини до Англії літали ракети Фау, в столиці Третього Райху працювали наші українські трипільські жорна! Чи треба кращого прикладу на ствердження тяглости української пракультури?!

Так що «Свят-Вечір» ми справили майже «нормально», хоч напевно це були часи ненормальні. Кінцем грудня ми були прошеними гостями у Которовичів, де був у зборі майже цілий їхній рід. Колишня товаришка моєї Дружини і по гімназії, й по Академії Ірина Зіброва стала вже пані Которовичева, бо вийшла заміж за нашого таки подебрадця гідротехніка Антона Которовича. Мали вони двох хлопців, один із них тепер не абиякий віртуоз-скрипаль. Та там нам довелося довідатися сумну вістку, що моя достойна теща Анна Вячеславовна Омельчук загинула в одній хаті, набитій селянами й селянками з дітьми, спалена німцями, які на Волині особливо жорстоко розправлялися. Попіл тих невинних жертв був похований у спільній могилі, нехай з миром спочивають їхні мученицькі душі!

Іншим разом ми були в гостях у панства Димінських, наших таки подебрадців. Вона, пані Марія, колишня дружина нашого чорнохмарівця Галушка, а з роду Захарченкова, а пан Димінський із молодшого педагогічного персоналу Академії, вихованець празьких чеських шкіл. Пізніша їхня доля: він в Регенсбурзі помер по операції, вона не пережила розлуки й відійшла з цього світу при помочі насонних таблеток, нехай з миром спочивають!

На саме Різдво 25. XII. ми були у панства Калиновичів. Він, наш агроном Іван Калинович, з першого прийому 1922 року, а я був з другого прийому 1923 року, але якось доля нас звела, що ми потоваришували й були на «ти»!

Тепер у Берліні він був урядовцем в Установі Довір'я для Українців, куди його намістив Павло Скоропадський, як свого одnodумця, бо Іван Калинович належав до гетьманської організації.

В Установі Довір'я я бував декілька разів. По довгих роках нашої розлуки між нами знову відновилися товариські стосунки, тому ми й були запрошені до них на свято.

За це все честь і слава їм усім, які не цуралися нас, таборовиків, та запрошували нас у людські умови перебути хоч пару тих годин між людьми нашого культурного рівня та ще такого спільного виховання, яке нам дала наша незабутня Альма Матер — Подебрадська Академія!

Але з Іваном Калиновичем наше товаришування на цьому не закінчилося! Бо, коли большевики ривками скакали то на Варшаву, то вже й на Одер, то не треба бути великим стратегом, щоб не розуміти, що наступний ривок їхній буде вже на Берлін, тому треба пакувати манатки й збиратися знову «переміщуватися» в далеку дорогу.

Але як ти будеш вириватися з Берліну, коли проголошено засаду, що всі (принаймні мужчини) мусять стояти на своїх місцях і боронити столицю Третього Райху до кінця! І для нас, чужинців, нема ніякого винятку!

В Установі Довір'я у Калиновича я був декілька разів у справі одержання посвідки, якою мене мали би направити з Берліну кудись в інше місто. Таку посвідку мені Калинович обіцяв виготовити, й я мав по неї прибути у вівторок (дата не має значення!). В домовлений вівторок я прибуваю до Калиновича й питаю, де він, а пані, яка там урядує, відповідає, що він ще в суботу разом з родиною вже виїхав із Берліна! От так поводяться близькі приятелі гетьманського наставлення!

Щоб закінчити справу з Калиновичем, хоч це вже буде не в Берліні, а в нашій прибраній Батьківщині, я в Філядельфії, а він в стейті Нью-Джерзі. Найшов мене, й нічого не згадуючи про Берлін і спосіб, як він розпрощався зі мною, пише мені листа за листом багато й часто. Він уже на пенсії (1893), пише статті до гетьманської «Батьківщини», мені присилає не тільки рукописи своїх статей, але вже й друковані, й домагається моїх відгуків на його творчість. Я тоді ще працював, часу не мав ще подостатком, але ніколи йому не відмовив уваги на його статті. Завжди їх перечитував та щось про те писав.

А коли він одного разу прислав мені статтю, в якій він твердив, що Київська Русь, як одна нація, під проводом княгині Ольги пішли десь у якийсь там похід, то я, як щирий хлопець, щиро йому й написав, що добра тобі нація, коли княгиня Ольга на чолі полян пішла війною на деревлян, київляни пішли війною на волиняків, по-теперішньому висловлюючись, збирати або продподаток або контингент. До того ще добавив, що поняття «нація» значно пізнішого часу, може, аж з початків ХІХ століття, коли під впливами романтизму почало пробуджуватися національне почуття у народів Європи.

На цей лист пан Іван Калинович вже ніколи мені не відповів, а я йому надокучати не потребував. Між іншим, я ніколи йому ані не натякнув на його виїзд із Берліну в суботу, тоді як ми мали ще

зустрітися з ним у вівторок! Він уже не живе! Нехай з миром спочиває!

Коли ми ще в Берліні, то не гріх буде згадати ще одне паскудство, якого завжди допускався один з товаришів по праці, родом він був із Тернопільщини, освіту мав середню (а може, недокінчену?). Коли ми прибули в клініку на працю, то йшли сходами догори, а на одному повороті сходів була кімнатка, в якій в той час спала німецька медсестра. Так цей земляк, мавши на ногах черевики з дерев'яними сподами, завжди гримав ними попід двері робочій людині медсестрі, яка досипляла свій відпочинок, який і так часто переривався частими налетами на Берлін.

Як ми йому не докоряли, він завзято нас не послухав! Так і пригадувалося, що Галичина до війни 1939 року була славна не тільки маслом марки «Маслосоюз», але й беконними свинями, хоч у Галичині такого слова нема, там треба казати «безрога»!

Алярми в Берліні мало що не щодня, так само налети часто, а над Одером стоять маси большевицького війська, готові до останнього ривка на Берлін. Про це вони мріяли ще від берегів Волги, від нещасного Сталінграду.

Треба щось думати, щоб далі «переміщуватися». Це не так легко. В кожному разі, не так легко, як потім аліянтські скрінінгові комісії будуть собі уявляти. Щоб дістатися з Берліну, треба вирватися з табору, а з табору не випускають, бо треба лишатися й боронити Берлін!

Та в цьому допомогла нам пшениця. Та сама справжня пшениця, якої був повний мішок! Та ще й не наш мішок! Були в нашому таборі якісь артисти, він, вона та їхня хвороблива дитина, дівчинка років з п'ять. Вони захотіли вирватися з табору й за це запропонували командантові мішок пшениці. Він на те погодився й годував потім курочок на балконі свого мешкання.

Коли я пішов проситися, щоб відпустив нас із табору, то він рішучим тоном нагадав, що повинність нас усіх лишатися й боронити Берлін до останнього! А коли я його запитав, чому той артист не буде боронити Берліну? На те він щось заворчав, і моя авдієнція у нього скінчилася! А за яких півгодини присилає до нас санітара Осецького з такою формулою: «ну, якщо ви хочете, то можете покинути табір!». Одна перемога є!

Тепер треба здобити другу перемогу! Їду я до Української Установи Довір'я, яку так поспішно покинув Іван Калинович, а там на його місці урядусь якась пані, як я пізніше інформувався, то

з роду Федаків. Була така шляхотна родина в Галичині.

Пані дивиться на мене такими очима, якими лиш пані потраплять дивитися, й питає: «Так ви, значить, прибули з Кракова?». Я ж не в тім'я битий, їй відповідаю: «Так!» Вона ж виповнює відповідний папір, що пан Гордієнко з Дружиною, утікачі з Кракова, виїжджають з Берліна до Авгсбурга. І цим я звільняюся від повинности боронити Берлін до кінця!

Справа пояснюється дуже легко, бо боронити Берлін до кінця мусіли лише постійні мешканці Берліну, а нові утікачі, котрі лиш переїжджають через Берлін, боронити його не мусять. Тому пані так поставила питання, і я так на нього відповів! А згадуючи ту пані, я ніколи не забуваю побожно побажати їй щасливої долі та всіх ласк від Бога!

Якось так сталося, що обидва рази в Берлін мене направляли панове, а з Берліну видістатися допомогали обидва рази пані, нехай їхня доля буде щаслива!

Чому з Берліна ми вибиралися на Авгсбург? В тих часописах, які видавали німці, а редагували українці для українських робітників у Райху, траплялися хронікальні вістки про українське життя в певних місцевостях. Коли ми зустріли вістку про таке пожавлення в Авгсбурзі, то й рішили їхати до Авгсбургу. Найшовши його перед тим на мапі, ми переконалися в наших бажаннях, що большевики туди не дійдуть, тому й вибрали те місто, як остаточну ціль нашої подорожі.

Та з нами був і з нами хотів також виїздити вже згадуваний Фон Дер Ретете з сином. А він в Галичині щось мав спільного з театральною діяльністю українських емігрантів. Тож, коли він зустрів у якомусь журнальчику, що в Байройті якась аматорська група щось виконала, то він нарадив нам їхати до Байройту. Ну що ж, Байройт, нехай буде Байройт, таке наше щастя, хоч тоді ми про це місто мало що й знали!

Пішов я та поміняв всі відпустки та перепустки з Авгсбургу на Байройт. При тому ще один раз подивляв урядування німців, як вони виходили назустріч нам, утікачам, які морочили їм голову, мов би не знати які заможні туристи, міняючи маршрути з одного міста на інше!

На підставі відпусток та перепусток нам на двірці Фрідріхштрасе продали квитки. Ми появилися з нашими двома валізами за дві години до потягу, перетворили себе не на оселедців у бочці, а точніше, на сардинок в бляшанці й посунули в наступ на потяг! Це разом з представниками усіх народів Європи,

не обіцяної Нової Європи, а зруйнованої, знищеної, спаленої.

Залишали ми Берлін без якогось почуття жалю, бож за останні місяці перебування в ньому нічого приємного або хоч би позитивного ми в ньому не пережили. Тож і не було за чим жаліти!

Серед всеєвропейської збиранини ми крок за кроком поступали все вперед і вперед! Одна нога на сходах, за півгодини (не скорше!) друга нога. І так ми опинилися в коридорі вагона. Біля дверей першого переділу, в якому на лавицях примостилися спати дві працівниці залізниці, які поверталися з свого маршруту додому.

Вони ворчали на нас, але тут десь взявся кондуктор цього «нашого потягу» й їх досить неприязно підняв і посадив на лавах (бо вони лежали!). Мовляв, не годиться лежати, коли стільки людей не мають де й стояти! Це з таким уже оглядом дивилися на чужинців! Війна хилилася до кінця, й «Герренфольк» зникав у безвість! В «найновішій» Європі лишалися людські істоти! Це ставало зрозумілим і в масі німцям!

Вночі з дня 17-го на 18-те лютого 1945 року знову один із безконечних алярмів, мов би прощальний марш нам на дорогу з Берліну, а вже раховані хвилини по півночі на Берлін відбувся один із найбільших налетів, як по числу літаків, так і по числу жертв у людях і по тих знищеннях, які ще добавилися до й так уже знищеного Берліну.

Янголи Хранителі мали досить праці з врятуванням подорожніх у нашому потязі. Нікому з нас нічого не сталося, й усі ми прибули до бажаних нам міст і 19-го лютого ми прибули в Байройт, себто знову «перемістилися». Це, якщо користатися тим дієсловом, яке так прилипло до нас, з тих часів, як ми покинули наші сталі місця перебування!

Перед нами ще незнайома нам епопея, яку нам доведеться пережити перед дальшими «переміщеннями»!

Б А Й Р О Й Т

Недалеко від Берліну, бо всього на шість годин їзди потягом, у Північній Баварії лежить місто Байройт, ціль нашої подорожі. Оті 6 годин з туристичних провідників мирного часу, а ми подолали те віддалення за добу. Вїхали ми в країну підгір'я, мов би відгалуження недалекого Чеського лісу (Бемервальд), що в цілому мало назву Франконської Швайцарії.

Тут ще панував спокій, бо у всіх було переконання, що бог

війни Марс, так звиклий до грому війни та всяких немuzикальних звуків, буде настільки милостивий, що місто Байройт, у якому панує дух великого Вагнера, у повному мирі й спокою дочекається кінця світової війни. Який уже був не за горами!

Хоч Вагнера музику я слухав не раз і полюбив її, але ніколи не намагався пізнати, де той Вагнер був, у якому куточку землі доля його примістила й опікувалася ним. Байройт — слово мені лишалося невідомим. Щойно в роки війни доводилося зустрічати в журналах вістки, що Гітлер був почесним гостем на Вагнерівських урочистих представленнях у Байройті. Тож, коли з Берліну захотілося виїхати якраз до Байройту, то в тій атмосфері ледве чи пригадувалося ім'я Вагнера! Не до того тоді було!

У день 19-го лютого 1945 року ми прибули до Байройту й опинилися під опікою гостинного НСФАУ. Не були ми там перші, було там і без нас досить людей з нововідкритої раси «переміщених» осіб. Було багато земляків з Великої України, переважно інтелігенція з більших міст, бо на деяких мужчинах були допотопні капелюхи «казанки», які ще носили до війни 1914 року, а на Заході вже не доводилося їх зустрічати. Дивно, де вони переховалися, що аж по стількох роках попали й на сторінки оцих спогадів?! Може, носії їх підкреслювали ними свою вищість, яку так марно поборювали большевики?! Бо пізніша дійсність показала, що й пані ходили в капелюшках, хоч би й на працю швачок. Чого прості селянки та міщанки не робили.

Паням із НСФАУ я вище вже признав гостинність, бо й справді, хоч і тут скромну чорну каву, Бог зна з якого жита чи ячменю, яку вони нам подавали, вони намагалися подати з такою чемністю, мов би в найкращому ресторані в мирний час! І ті скромненькі скибочки хліба, які вони подавали до кави, намагалися помножити вдвічі, чи навіть і втричі! Цього не можна було не зауважити і не згадати й по декількох роках на сторінках цього розділу про Байройт.

Розуміється, що ніхто на нас не дивився, як на гостей, які прибули на Вагнерівські Урочисті Представлення (Фестшпіле!), ми мали ще попрацювати для Нової Європи, щоб вона вийшла переможно з війни! Та трагедія була в тому, що в тій Новій Європі вже стільки назбиралося «переміщених» осіб, що й праці для всіх не вистачало. Тому якийсь час ми затрималися в місті.

І час той не змарнували! Намагалися оглянути нове для нас і цікаве місто. Як пішли ми по вулицях, то багато зустріли будинків з пам'ятковими табличками, що даний будинок має історичну вартість. Ті таблички були вміщені для уваги туристів,

але й ми ними скористалися, бо ж хіба ми не туристи, коли вже стільки світа побачили?!

Вже пізніше й спеціально для цього розділу назбирав я подробиць про місто Байройт, у якому й нам наша доля судила прожити не один рік, і то без нарікання на нашу долю, яка була до нас завжди ласкава. Тому мене й досі дивує часте нарікання наших людей на часи їхнього перебування в Німеччині.

Було 18-те століття, в Берліні, чи точніше, в Потсдамі панував тоді пруський король Фрідріх Великий (1712-1786), славний своїми військовими та політичними успіхами, а в Байройті тоді «першу скрипку» грала його сестра Вільгельміна, замужня за Байройтським Маркграфом Фрідріхом. Брат мав великий вплив на сестру й не тільки вплив, але подавав їй і поміч порадами та фінансами й мистецькими силами, особливо архітекторами.

В Байройті так багато барокко, що його можна називати другим або малим Потсдамом. Байройтський Ермітаж збудовано цілком за зразками Потсдамського Санс Сусі (1745-1747), а Байройтський Ермітаж було докінчено року 1753. Винятково гарний Маркграфський Оперовий Театр з року 1748 (рококо). Новий Замок збудовано в роках 1754-1773. Старий Замок з католицькою церквою з восьмикутною вежею з 16-го століття ренесанс і пізніше барокко.

Нова радниця, музеї, школи. До того нова масивна будова Дім Німецького Виховання з статуєю перед головним входом німецької Муттер з дитиною. В тому домі часом відбувалися зборища щось вроді богослужень в новій націонал-соціалістичній вірі, яка намічалася в недалекому майбутньому.

Майже всі будинки публічного значення були зроблені з пиляного пісковця й тим робили монументальне враження. В їхній тіні вілла самого Ріхарда Вагнера не була аж така величава, бо мала вигляд звичайного панського дому з оригінальним мальовилом «Мистецтво майбутнього» Роберта Крауссе над входом до дому. Назва вілли Вагнера «Ванфрід», себто «вимріяний спокій». В ній він творив, у садку за хатою він і похований із своєю дружиною Козімою. Про назву вілли Вагнера існують власні Вагнерові слова: «На цьому місці, де моя мрія спокій найшла, мій дім нехай несе назву «Ванфрід» — вимріяний спокій. « Hier, wo mein Wähnen Frieden fand - Wahnfried - sei dieses Haus von mir benannt ».

Ця вілла й місце вічного спочинку є сталою «Меккою» численних туристів, і ми не раз там бували й листок рододендрона з над їхньої могили переховуємо у себе, як річеву

пам'ятку про великого композитора й про ті часи, коли ми вклонялися його прахові з вдячністю за всю ту красу, яку ми проживали, слухаючи його безсмертні твори. Перед віллою Вагнера стоїть невеликий бюст короля Людвіга II, в якому, між іншим, усі пізнають будь кого, тільки не короля Людвіга II!

Та дім Вагнера «Ванфрід» і його місце спочинку, це ще не все, чим славиться місто Байройт. Бо головна атракція Байройту — це Вагнерівський театр «Фестшпільгавз», себто театр для урочистих представлень.

Не змарнували ми два тижні перебування нашого в Байройті. Що далось, все ми оглянули. Але в Байройті й з Байройтом нас доля ще зв'язала на пару добрих років, про що буде мова нижче. А тепер, щоб заокруглити опис самого Байройту та чим він славний, треба присвятити дальші рядки Вагнерові та його театрові.

Ріхард Вагнер — найбільша зірка на музикальному небі Європи в 19. столітті, був винятково продуктивний, але й любив пожити в люксових умовах. Був надто активний і тому був замішаний в революції 1849 року й мусів емігрувати до Швейцарії. Звідти після проголошення амністії 1861 року вернувся до батьківщини й осів у Мюнхені, де був у великих ласках Людвіга II. Король Людвіг був дуже щедрий до Вагнера й оплатив для нього в Мюнхені віллу та розкішне внутрішнє зарядження в ній.

Коли видатки для Вагнера доходили вже до пів мільйона золотих марок, а слава про не зовсім моральне життя самого Вагнера переходила всі межі, король Людвіг II 6. грудня 1865 року припинив всякі дотації Вагнерові. Вагнер багато komponував і диригував по більших містах Німеччини та в столицях Європи. Року 1872 він осів у затишному куточку Франконських Альп — в Байройті.

Одружений був Вагнер з донькою не менш відомого композитора Франца Ліста, Козімою (1837-1930). Вона вже в родині батька-композитора була музикально освічена. Вдачі вона була винятково егоїстичної. Для досягнення своїх цілей вона не минала будь-яких способів опанувати бажану їй особу з тим, щоб потім її поневолити. Так було з її першим чоловіком, так вона опанувала й свого другого чоловіка Ріхарда Вагнера, перед яким кидалася на коліна та цілувала йому черевики. А опанувавши його, не соромилася вже хворого на серце Вагнера будити серед ночі, щоб він уставав та виправляв «Парсіфаля», якого він писав удень, а вона вночі контролювала й коли

находила якісь несправні речі, будила чоловіка й вимагала, щоб той виправляв. Боялася, що він до смерти не встигне докінчити «Парсіфаля»!

Про Вагнера існує величезна література, включно з двохтомовим «Щоденником» Козіми (1978). А в сезоні вагнерівських представлень у Байройті не тільки в німецьких часописах та журналах, але й у світових, багато матеріалів на вагнерівські теми.

Подружжя Вагнерів мало троє дітей: Ізольду (1865), Еву (1867) та сина Зігфріда (1869). Всіх їх створив Ріхард Вагнер з Козімою, коли ще Козіма була законною дружиною відданого приятеля Вагнера Ганса фон Бюлова, диригента опер Вагнерових. Та й сама Козіма була незаконною донькою Франца Ліста, до речі, також мого улюбленого композитора!

Донька Вагнерів Ева була віддана за англійського публіциста Гюстона Чемберлена (1855-1927), який був натуралізований німець і спочивав на цвинтарі в Байройті.

Син Вагнерів Зігфрід також був композитором, помер року 1930. Вони мали двох синів: Вольфганга і Віланда й дочку Фріделінду. Коли у Вагнерів панував дух, прихильний Гітлерові, особливо у вдови по Зігфрідові Вініфреді, так що Гітлер, коли відвідував Байройт, бо бував гостем у домі «Ванфрід», то донька їх відрізнялася тим, що була завзятою противницею нацизму й емігрувала до Америки.

Звідти вона за час війни потішала своїх байройтських земляків, що, мовляв, харчами я вам не зможу допомогти, але щоб бомби на Байройт не падали, то це я вам зможу зробити! На жаль, так не сталося, як про це буде мова в кінці цього розділу.

Коли Вагнери поселилися у Байройті, то у Вагнера постала ідея збудувати такий театр, у якому можна було б ставити виключно його, вагнерівські опери. Таку його ідею завзято підтримувала Козіма. Але тому, що прихильність короля Людвіга II вже припинилася, то й вагнерівський театр не можна було збудувати в пишню театральному, з клясичними колонами стилі, тощо. І на мій скромний, просто еретичний погляд, при першій зустрічі з вагнерівським театром, чомусь у пам'яті постають картини господарських будов у Голштинії з червоною цегли та переплетені дерев'яними брусами. Може, якби я не побував був перед тим у Голштинії, то я би такого й не сказав. Та проте, як пізніше я довідався, й самі німці називають популярно той театр «стодолою»!

Проте, театр має світову славу, що в ньому така ідеальна акустика, як ні в одному іншому театрі у світі. І в жертву цій акустиці всі крісла в театрі тверді. Тому всі гості, незалежно від того, на яких м'яких кріслах вони нормально сідають у себе дома, тут в театрі мусять витерпіти. Це щоб не так їм легко доводилася слава, що вони побували в Вагнерівському театрі!

Театр заложено року 1872, а відкрито його урочисто року 1876 «Колом Нібелюнгів» в присутності самого кайзера Вільгельма I. та визначних гостей з усього світу. Успіх був великий.

Після смерти Ріхарда Вагнера року 1883 Вагнерівським театром твердою рукою керувала його вдова Козіма до року 1908 й пізніше, за наших часів, їхня невістка, вдова по Зігфрідові, Вініфред.

Як у пресі розвалковують спритні журналісти, матеріальні ефекти з вагнерівських урочистих представлень невеликі, бо на постановку ідуть мільйони марок, а прибутки з того невеликі. При чому й артистам, які там виступають, винагорода майже ніяка, бо мусять задовольнитися славою, що вони виступали у **Вагнерівському театрі!**

Тому, що в роках 1940-х на сцені Вагнерівського театру виступали й українські мистецькі ансамблі, чим «стрєфнили» святощі Вагнерівського театру, то про це я писав у об'ємистій статті «Вагнерівський театр у Байройті», «Свобода», ч. 106. 1958. Сталося це з прихильности Американської Військової Адміністрації, яка тоді була сувереном над Німеччиною й над її святощами. Про це ще доведеться згадати не раз у дальших сторінках цих спогадів, коли буду згадувати Українську Таборову Республіку в Байройті.

На цьому місці хіба що варто згадати такий момент: помимо того, що мені пощастило дуже багато довідатися про Вагнерові справи й загального й особистого порядку, мені ніколи не довелося зустріти, **чому така зірка у виконанню Вагнерівських героїнь, як наша Соломія Крушельницька, ніколи не мала нагоди виступати на сцені Вагнерівського театру в Байройті??**

Одна з численних опер Вагнера має назву «Сумерк богів». Цєю назвою Вернер Меєр назвав свою книгу-монографію про події в Байройті в квітні 1945 року. Werner Meyer: Goetterdaemung. April 1945 in Bayreuth. Verlag R.S. Schulz. 8136 Percha am Starnberger See. 1975. Ss. 208 - 8 S. Photo.

Автор сам родом з Байройту, тринадцятилітнім хлопцем спостерігав налеті аліянтської авіації на його рідне місто

Байройт, сам переховуючись в кущах поза містом. В дорослому віці він присвятив себе студіям свого рідного міста й написав книгу такого величного значення, що про неї кажуть як про книгу не лише місцевого значення, але й світового значення.

Так воно в дійсності й є! Я ту книгу маю, читав її двічі, а переглядав її багато разів. Коли вже стали відкритими архіви американські й англійські, автор побував там, де його приймали з великою чемністю та помагали йому всім, чим лиш могли.

Так автор побував у місцях осідку тих авіа ескадр, які налітали на Байройт з Північної Англії, побував і в тому бункері, де на стіні висить та мапа, на якій позначено Байройт засекречено числом ОЗЗН 074 ФАУ.

Перед тою мапою інструктували літунів, куди летіти та що там знищити. Як ставилися англійські вояки-літуни, видно з того, що вони між собою літунського маршала Сера Артура Гарріса називали не інакше, як тільки «різником»! Все до деталей автор там вивчив і поїхав до Америки, де його зустріли ще ввічливіше.

Відкрили перед ним усі куточки архіву, що стосувалися акції проти Байройту. А в тих куточках зберігають всі до одного донесення, навіть на клаптиках пакувального паперу. Так що автор мав можливість довідатися про все, що лиш потрібував знати.

Мало того! Йому ще помогли розшукати в стейті Нью-Джерзі сержанта, який приймав участь у здобуванні Байройту. З ним він провів не одну добу в приятних розмовах. Відвідав автор і німецькі архіви, так що він був «підкований» на всі чотири, щоб написати книгу про Байройт у квітні 1945 року. Тому й книга його вийшла на славу й може служити прикладом.

Нижче подані дані походять із аліантських архівів, які автор позбирав і подав у своїй книзі. Так:

5. квітня 1945 112 американських бомбовиків у супроводі охорони бойових літаків у часі 10.46 — 12.19 годин скинули на Байройт, переважно на дільницю з касарнями 4 x 1000 фунтів вибухових бомб

703 x 500 ф. вибухових бомб

36 x 150 ф. вибухових бомб і

408 x 500 ф. запальних бомб

8. квітня 1945 51 американський літак у супроводі охорони бойових літаків у часі 12.06 — 12.08 скинули на Байройт 293 x 500 ф. вибухових бомб і 228 x 500 ф. запальних бомб.

Вночі 10. — 11. квітня 1945 8 британських літаків налетіли на

Байройт і скинули 3,3 тонн вибухових бомб і 0,4 тонн запальних бомб.

11. квітня 1945 в часі 14.53 — 15.09 124 британські літаки в супроводі бойових літаків налетіли на Байройт і скинули 340,3 тонн вибухових бомб і 17,8 тонн запальних бомб.

Всі літаки вернулися додому цілі й непошкоджені, бо над Байройтом їх не зустрів жодний спротив німецьких збройних сил. За весь час війни на Байройт не налітали ворожі літаки. Може тому, що в Байройті скупчені шпиталі, може тому, що в Байройті святиня німецького мистецтва — Вагнерівський театр, хто його знає?!

Ще року 1943 Вініфред Вагнер порадила Гітлерові, щоб забрав із міста протилітунську артилерію, яка, на її думку, в місті зайва. Так і сталося, що в місті не було протилітунської оборони, лише охорона по пивницях та старовинних печерах. Тому, що місто невелике, то деякі мешканці його передчасно вийшли поза місто й так лиш врятувалися.

Від усіх тих налетів у місті загинуло 741 особа, в тому численні діти. В місті знищено 35% мешканевих будинків, кругло 40% публічних будов. З промислових будов одна текстильна фабрика знищена на всі 100%, друга на 80% і третя на 60%. З одної із цих фабрик загинули в протилітунському рові 55 молодих дівчат українок із села Верхній Рогачик та з сусідніх сіл на Таврії. А всіх чужинців загинуло тоді 76 осіб, у тому числі четверо англійських полонених, яких перевезли до Байройту із Шлезька, коли туди наближався червоний фронт. Загинули вони якраз від британських бомб, і один із тих полонених походив якраз із Йорку, звідки прилетіли британські літаки!

Автор згадує численні цікаві дрібниці з тих часів, яких досить у його книзі. Одна з тих дрібниць така: коли американські війська наближалися до Байройту зі сторони Кульмбаху, на дорогу вийшов десятилітній український хлопець Микола Кравчик, з родини «переміщеної» з України. Він мабуть був першим, хто попробував американської кавгумі, яку американські вояки так щедро розкидали при зустрічі з німецькими дітьми.

А щоб ця вістка була ще цікавіша, автор подає, що 30 років пізніше цей хлопець, як старшина американської армії, командував військовим відділом, який тоді стояв у Байройті!

Дивні діла Твої, Господи, на таке лиш можна сказати!

Не зберегла Фріделінд Вагнер свого рідного міста від аліянтських бомб, бо в остаточному висліді Байройт опинився в

числі найбільш знищених німецьких міст на п'ятому місці. 1. Вюрцбург, 2. Авгсбург, 3. Швайнфурт, 4. Нюрнберг, 5. Байройт.

Шкода нам усяких людей, незалежно, на котрих сторонах фронтів вони перебувають. Та ще більший жаль нам тих людей і ті міста, які ми хоч трохи пізнали. До них належить і Байройт, який не дочекався кінця війни тихо, спокійно.

А все це сталося через якісь там кульчкові ложиська, без яких німецькі літаки не могли б літати. Їх мовби виробляли в якомусь там куточку одної із текстильних фабрик у Байройті. А працювали над ними українські дівчата, нехай з миром спочивають!

А з тими кульчковими ложиськами, чи без них, за три тижні до закінчення війни, чи багато могло німецьке літунство пошкодити аліянтам?!

Цікавий лише сприт аліянтського шпигунства, який той куточок виявив, хоч і пізно, бо вже без практичного значення!

В Л І С І

Скінчилося наше туристичне перебування в Байройті, яке й так було тимчасовим. Ми виїхали на працю. Або в Байройті не було вже праці для нас, бож «переміщених» осіб в місті було більше, ніж забагато, або така вже наша доля була ласкава до нас, що ми досталися на працю в лісі.

В лісництві Глясгютен в окрузі Пегніц уже працювали деякі українці. Володимир Гнідий, голова Установи Довір'я в Байройті, вже мав зв'язки з тим лісництвом і одного разу послав мене туди з пропозицією робочих рук.

Я поїхав туди до станції Містельгау, а звідти через село Глясгютен і Керцендорф до Лісної Управи край лісу. Там мене зустріла молода фрау, урядничка тої Управи. Зустріла мене досить чемно й прихильно, навіть погостила хлібом з маслом. То напевно був її сандвіч, який вона мала собі на полуденок! Але то вже її справа, чим вона й кого буде гостити!

Нарікала вона тільки на брак мешкання, й нам доведеться якийсь час мешкати в бараці край села Керцендорф. Я й на таке погодився! Це був невеликий барак край села, в якому мешкали поляки, які нормально працювали в Тюрінгії в сільському господарстві, а на зиму їх «позичали» сюди на лісові праці. Їхній сезон тут скоро кінчається, й вони від'їдуть звідси.

З першого березня 1945 року ми вселилися в барак. Поляки зустріли нас цілком тактовно, лиш один якийсь із них щось стало ворчав на нас. Ми на нього не звертали уваги, й поляки попереджали нас не звертати на нього уваги, бо він взагалі якийсь нелюд. Так ми й поселилися в куточку на двоповерховому ліжку. Коли поляки довідалися, що моя Дружина колишня їхня «обивателька» й говорить по-польському, тоді вони й зовсім заспокоїлися.

З харчуванням поляки не мали жодного клопоту, бо Лісова Управа тримала для них спеціального старичка німця, який одержував для них харчі й варив їм страву. Вони, здається, були воєннополонені й перебували на іншому статусі, ніж ми, вільні люди.

Ми одержували харчові картки, ті самі, що й німці, та ще з додатком за тяжчу працю в лісі. Все то були, звичайно, мінімальні приділи, й чисте лісове повітря, на якому приходилося бувати весь день, так скоро травило харчові приділи, що я був стрункенький, як теперішня американська панна!

При всьому моєму вегетаріанському наставленню я, коли йшов до лісу на працю, а попри мене бавор коровами віз на поле фуру гною, то я собі в душі «викроював» з тої корови от такий собі кубик м'яса, розміром, може, з один цаль, уявляв собі, як би його зварити та з'їсти! Аж темінь очі мені закривала від тої уявної благодаті!

Коли ми вже пожили в селі та трохи пізналися з людьми, які все ж таки були досить людяні, то часом можна було дістати, чи то купити, чи на щось виміняти то картоплі, то борошна, то хліба. Й тим ми підтримували наші надії, що прийде той час, і напевно він прийде, коли все буде краще!

Начальником нашої групи на праці був старенький досвідчений лісовий робітник по прізвищу Цальман. Він був цілком добра людина, й ми, себто я з Дружиною, часом напиляли та накололи дров їм і за те щось одержали з харчів. А коли настав сезон грибів, то ми збирали їх та сушили у Цальманів у печі, бо в їхній печі пекли хліб односельчани, й піч була тепла мало не щодня.

Грибів же там водилося стільки, як ніде в світі, бо з місцевих людей їх ніхто не збирав і навіть вони не знали, що з тими грибами робити. Дружина навчила Цальманиху приготувляти гриби на різні способи. А ми собі назбирали та насушили грибів мало не на три роки, поки перебували в Німеччині. Це було так,

поки не прибули німці із Шлезька, які знали ціну грибам і збирали їх.

Куточок Баварії, у якому нам довелося перебувати, це був рай на землі! Може тому, що люди там були Богобоязненні. Без Бога не до порога! Тричі денно вони всією родиною сідали до столу й за кожним разом наголос молилися. ЦЕ, напевно, і врятувало їх від погрому війни!

Хати їхні муровані з каменя, покриті бляхою або дахівкою черепицею. Такі самі й господарські забудівлі. А над хатою панує не менш, як столітня липа (переважно!), а в ній у сезоні тисячі й тисячі бджіл збирають медок солоденький. Всюди овочеві дерева й навіть невеликі сади. Господарювання збіжжеве, але в більшості тваринне, молочне й м'ясне. Улюблена німецька свинина не виводиться, й салату там їдять не з сметаною чи оцтом, але з «шпеком»! Себто заливають розтопленим смальцем з шкварками.

Села невеликі, й довкола як глянеш, то може з десяток їх нараз і бачиш. Але час уже згадати й про працю в лісі. Війна війною, вороги наближаються, а ти собі виконуй свою звичайну повинність! Для лісової Управи ця повинність була: заготовити на наступний рік дерево на виріб часописного паперу. Для цього ми мусіли валяти сосни проміром 20-30 см, зчищати з них кору, різати на двометрові штуки й складати тут же в лісі, щоб просихали до другого року. Годяться на папір тільки живі сосни, мертві сосни для цієї цілі вже непридатні, що нас, новичків, дивувало. Зате з мертвих сосен ми сміли брати на паливо скільки лиш піднесеш.

Продуктивність наша була зовсім нукудишня, бо лиш 1,25 куб м. на особу на день, тоді як нормальна продуктивність в мирний час була й мусіла бути 3,50 куб.м.! Так нам казав наш начальник Цальман. При нормальних харчах може б і ми виконували норми мирного часу, бо праця нескладна й не така вже тяжка.

Там я навчився правила: коли дерево падає, ніколи не ставати коло нього збоку, бо є небезпека, що сосна «крутне хвостом» і може вбити. А треба ставати взад від дерева, бо ще ні одно дерево в світі не рухнуло взад! Тут мені й пригадався випадок, коли наш верховинець на праці в лісі на Словаччині від дерева, яке «крутнуло хвостом», дістав удар в черево й на місці загинув. То вже інша епопея, що його вдова одержала порядну пенсію по ньому й сусідки заздрили їй, бо їй «повезло»!

За якийсь час поляки від'їхали до Тюрингії, а на їхнє місце

прибули німецькі втікачі з Шлезька та декілька українців. Ми всі українці працювали, й нас місцеві люди поважали. Німецькі втікачі були заможні люди й до праці не рвалися, то їх місцеві люди й недолюбливали й не охоче виходили їм назустріч при деяких випадках вимінювання.

Коли аліянтська авіація налітала на Байройт і засипала його бомбами вдень, то ми з горбка понад селом бачили високі стовпи диму та полум'я, в якому гинули люди й людське добро. Нам було жаль їх, як і всіх тих, хто невинно гинув.

Ще в лютому місяці Черчіл звернувся до своїх полководців з пропозицією, а чи не час уже припинити безглузді налети на Німеччину, бож кінець війни уже не за горами, й нашим військам і військам наших аліянтів треба буде на довший час затриматися в Німеччині, тож не будемо ми під відкритим небом там перебувати, що ви на те скажете?!

Полководці щось там урадили, висліди нарад подали до того ж Черчіла, а той відіслав все те до Вашингтону. Яка звідти була відповідь, можна хіба догадатися з того налету американських літаків, які налетіли на Байройт дня 8. квітня 1945, на дільницю міста, в якій розміщені військові касарні. Налет тривав лиш дві хвилини, й було знищено декілька касарень, а всі інші лишилися цілі. В них потім і перебували американські вояки та «переміщені особи». З того виходить, що Черчіл був таки мудра людина!

В Керцендорфі застав нас і Великдень. Серед прихильних нам людей пощастило роздобути й борошна й яєць там яєчко, так що було щось спечено вроді нашої паски, й крашанки були пофарблені, мабуть лушпинням з цибулі. А в сусідньому селі Фольсбаху була кірха, й пастор її радо посвятив нам паски та що ми мали ще до того, він казав, що він знає наші звичаї. А галицький дяк Добровольський з своїми діточками відспівав їм у кірсі «Христос Воскрес» не тільки по-українському, але й по-грецькому. Це викликало серед присутніх побожних людей велике одушевлення й ще збільшило симпатії місцевих людей до нас, українців. Дяк Добровольський спочив пізніше в Байройті на тому самому цвинтарі, де спочиває й великий композитор Франц Ліст. Нехай з миром спочиває! Діти його перебувають в Америці, нехай їхня доля буде щаслива!

Одного прекрасного соняшного дополудня я побачив від нашого бараку, як із Фольсбаху в напрямі до Пегніцу іде колона війська, а за вояками суне танк. Здаля не можна розрізнити точніше барви уніформ, тому подумав, що то американське

військо просувається «совєтським» способом: вояки попереду, а за ними танк. А потім десятиліттями будуть твердити, що танк «ворвался» в город! І його потім будуть ставити на п'єдестал за не знати яку хоробрість.

Хтось ближче бачив ту колону й потім пояснив, що то американський танк супроводить німецьких вояків у полон. Себто десь у тих днях скінчилася війна! Така велика подія, така різка зміна, що чоловік не знав, що та як про все те думати!

Нараз появилися в нашому бараці французькі полонені, які працювали окремими одиницями в місцевих господарів. Від американців вони одержали якісь допотопні рушниці, мовляв, «союзнки»! З тими рушницями французи напастували місцеве населення, особливо їхні комори. Чим викликали велике незадоволення місцевих людей, які Богу духа винні за всі ті кривди, які французам сталися від німців.

Але ті німкені, які перебували з нами в бараці, відразу потоваришували з французами, користалися їхніми «трофеями» з місцевих комор, за що автохтони їх просто ненавиділи.

Та, проте, німкені з Шлезька позабували про вчорашню ворожість і радо й часто ходили з французами до лісу. Хоч ті французи, які тоді були біля нас, не робили враження спокусливих залицяльників! Це були звичайні французькі селяни, низького росту, ніякої елегантії, хіба що для німкенів на безриб'ю і рак риба!

Почали показуватися перед нами й інші наші землячки, які працювали в селах довкола Керцендорфу. Одна була учителька з Таврії, принесла нам яблук, торішніх, але вони переховувалися в таких глибоких пивницях-печерах, що були зовсім свіжі. Там і картоплю переховували в таких печерах «аж до нової»!

Щойно з закінченням війни постали численні проблеми: що, та як, та куди? Десь уже починали скупчувати труженників для відправки на рідину. Учителька без всяких вагань прагне повернутися додому.

В нашому селі була проста галицька дівчина, Каська на ім'я. Вона часто до нас заглядала в барак. Була вона мила, приємна людина, тому я з нею й «романсував», сідав на лавиці біля неї й щебетав всякі дурниці, які звичайно щебечуть дівчатам, коли хочуть їх обдурити! Моя ж Каська, хоч все це «романсування» відбувалося прилюдно, як притулиться до мене, то й холодною водою її не віділлеш! Мали ми з того жарти, й весело нам було!

Але Каська верталася додому, та вже не в Галичину, а до

Польщі, на німецькі землі. Вона вже побувала в Байройті й знову нас відвідувала. Оповідала, що в Байройті можна попастися в товаровому складі, в якому повно консерв. Пильнують того складу совєтські «переміщені» особи, й коли прибути до них раненько, ще перед світом, то можна щось одержати. Спокуса велика, бо в нас нічогосінько не було.

Домовилися, що я прибуду до Байройту до касарні, в якій перебуває наша Каська, а вона там представить мене, як свого дядька. Себто, якщо не буде де покласти мене спати, то вона візьме мене в своє ліжко! Це все добре звучить, але в якій небезпеці я буду з Каською в одному ліжку?! Це при моїй вірності! Та спокуса з консервами таки велика, й я пішов до Байройту. Місце для мене спати було на другому поверсі того самого ліжка, на якому спала Каська. Так що все відбулося благополучно, якщо можна так висловитися по-українському!

Звечора я домовився з одним хлопцем так років з 22 віком. Наше знайомство почалося з того, як я побачив, як він одкрив кілограмову банку з сиром, ковирнув його, попробував, викинув банку з вікна. Потім так вдогонку довго дивився на ту банку й сумно проголосив: «а може, я колись буду жалувати ту банку?» Тут я його поспішив запевнити, що напевно, так, буде її згадувати й жаліти, що колись її викинув!

Встали ми ще затемна й пішли крізь руїни міста поза місто до складу з консервами. Ідемо ми тихесенько, майже не розмовляємо, коли нараз нам в очі блиснуло сильне світло ліхтарок, таке сильне, яке лиш в Америці буває, як це я потім довідався.

Наближаються до нас два американські вояки й питають документи. Я мав декілька посвідок німецькою мовою, а мій напарник мав совєтську посвідку. Мої посвідки їм видалися підозрілими, думали, що я німець, а в мого товариша посвідка в порядку. Один із вояків трохи закидав по-польському й запитав, куди ми йдемо, ми йому пояснили, що до складу по консерви. Вояки нас пропустили, й ми пішли своєю дорогою.

Цю нічну зустріч я часто згадую, як то пан інженер Гордієнко стоїть перед дулами карабінів з підозрінням у мародерстві чи може в чомусь і гіршому!

Прибули ми до складу з консервами, там було вже декілька людей. За старшого був там якийсь земляк віку років із сорок, запитав «звідки?». Я йому відповів, що із Запорізької області, й він мені дав аж чотири банки м'ясних консервів! Це був

королівський дар на ті часи!

Колись ще іншим разом я там був і признався, що я із Закарпаття, то й одержав якісь моркви з горошком! Видно, таки земляк був також із Запорізької області, а Закарпаття було для нього порожнім звуком.

Походив я ще вдень по касарнях, заглянув у різні двері та по всяких шухлядах. Хоч війна скінчилася вже добрих пару днів тому, але в касарнях, видно, мало хто й побував. Німцям небезпечно, а чужинцям менш цікаво. В одному кабінеті майора, бо висіла його шинеля та, здається, й мундир з погонами майора. Все то було доброї якості, але ж нічого з того не вільно носити.

В шухляді найшов якийсь пильничок на нігті, який і досі мені служить, якогось олівця, якісь медалі з окупації Австрії та Судет.

Була там і бюрова велика машина до писання, моя давня мрія! Але як нею скористатися, коли така велика й тяжка?! Пізніше та машина таки попала до нашого табору, а звідти навіть і до Америки. Що хтось про те щось знає, то «власник» навіть не підозріває!

В кабінеті гера майора сплюював пару дрібних книжечок, а з розгромлених книгарень виглядали численні скарби, які лиш і бувають по німецьких книгарнях. Але то було велике «табу»! Тільки й ковтав слинки, коли бачив книжні скарби!

Біля нашого села Керцендорфу в лісі затримався німецький ветеринарний шпиталь з усім його добром, яке там мало бути. Ще була біля того американська варта, але все можна було розтягувати! Там я найшов і присвоїв собі пару дуже цінних ветеринарних книг, які й досі маю в себе. Тому, що вся обслуга була з наших земляків, то маю звідти алюмінієву ложку з написом «Ваня». Ту ложку ми ще й тепер маємо, користуємося нею лише при наливанні компотів та узвару на Різдво й завжди добрим словом згадуємо того невідомого нам Ваню.

Та найбільшим скарбом з того шпиталю був хліб! Оті німецькі «вальки», які спечені Бог зна коли, а тримаються свіжими навіть у Африці, що викликало подив у англійців. Тих буханків узяв скільки лиш міг донести додому, а це було недалеко. Були вони нам доброю підтримкою на довший час.

Відїхали з нашої околиці французи, відїхали й наші земляки, відїхала й Каська, нехай її доля буде благословенна. А ми лишаємося, мов та баба у розбитого корита на березі моря! Самі справжні безбатьченки! Положення гірше губернаторського, як колись казали в дореволюційній Росії. Ловці душ навідувалися й

до нашого невеликого бараку. Я тоді не був дома, а інші були галичани, які мов би не мусіли вертатися на родину, бо не мали її.

Закінчилася наша епопея, яку я назвав «у лісі». В тій такій короткій назві величезний зміст, величезна благодать, дарована нам Всевишнім! Врятуватися з Берліну й Байройту й не звернутися до третього «Б» — Бога, то був би непростимий гріх! Так ми й не забуваємо ласк Господніх!

У К Р А Ї Н С Ь К А Т А Б О Р О В А Р Е С П У Б Л І К А В Б А Й Р О Й Т І

Перебули ми літо в Керцендорфі, востаннє насолоджувалися благами та красотами лісово-гірської природи Франконських Альп, збирали та робили запаси грибів. Декілька разів ми відвідали Байройт. Там поволі почали гуртуватися українці, які не могли повернутися на батьківщину.

Одного разу ми навідалися в корчму, це була неділя, де сходилися українці, й були там свідками, як якийсь із галицьких молодих дяків, він потім дякував у Байройті, намагався організувати хор і розучував пісню «Вкраїно-Мати, кат сконав!» Це нас так тоді здивувало, бо ніколи в життю ми не зустрічали аж такої сили оптимізму!

Мов миші з нор, поволі намагалися показатися на світло денне вічно гнані українці, а їх тут зустрічає пісня «Вкраїно-Мати, кат сконав!» Мимоволі повіриш у краще майбутнє!

Доля тих, що не хочуть повертатися на батьківщину, ще нев'ясна, ще «хмари» Ялти тяжать над нами усіма, тому багато земляків не спішать показуватися із своїх закутків у численних «баворів».

Перше місце скупчення українців у Байройті було в Гразершуле, й ми туди навідувалися декілька разів. Але, крім Дубрівного та його родини, ще нікого із наших знайомих там не зустріли. Вперше ми пізнали пані Валентину Дубрівну, дружину мого найближчого приятеля в життю. Вона нас зустріла досить таки непривітно: жодної усмішки, жодного привітного слова, це мабуть тому, що ми найближчі приятелі її чоловіка Павла, якого вона недолюблювала. І ту свою нелюбов переносила й на його приятелів, як це пізніше й ми самі пізнали. Вона була співачка з претензіями. Між собою й з самим Дубрівним ми називали її Ясочкою. З ними була маленька доня Галюся. Її батько був у неї просто закоханий, так її сильно любив!

Настала осінь, і вже не було чого перебувати в селі. З нами в бараці була німецька дівчинка 12 літ Лізельоті. Це був зразок винятково вихованої дівчинки. Хоч її мама й «крутила хвостом», не раз і своїй доні дала поза вуха, але доня виростала ідеальною людиною. Чиста, акуратна, чемна, на свій вік вона вже була не абияк господиня, бо вміла все робити по господарству та в кухні. Ми її подивлялися й любили. Тому, коли ми прощалися з «нашим» баракком, то нам найбільший жаль був «нашої» Лізельоті.

Розпрощалися ми з Керцендорфом, подякували Богові за все добре, що Він нам послав у Керцендорф. Розійшлися ми з усіма по-дружньому, лише Лісовій Управі не повернули поперечну пилу, з якою я працював в лісі, та яка нам у ще невідомому майбутньому мала стати в пригоді. Моральні підстави до того були такі: із-за німців ми втратили матеріального добра на більшу суму, ніж ціна однієї такої пили. Зрештою ми її до Америки не завезли, бо віддали її німцям у Байройті, а може, навіть завезли назад до Лісової Управи, це вже я добре не пам'ятаю.

З початком шкільного року німці перебрали в свої руки Гразершуле, а «переміщені» особи «перемістилися» в Леопольдові казарми. В Байройті була велика дільниця, зайнята отими казармами імені короля Леопольда. Там було 25 великих бараків, мурованих із цегли, на 3 поверхи з кімнатами на два-три десятки вояків і малими для старшин та для підстаршин.

Коли ми «перемістилися» з Керцендорфу до Байройту, то в тих бараках уже жили українці — «переміщені особи». Тому, що це був «Лагер» німецького війська, то на ту оселю було вжито й української назви «Табір». Тому, що в таборі була широка самоуправа, то в назві цього розділу й ужито назву «республіка». «Українська» тому, що в ній мешкали українці, бо були інші «республіки» з населенням польським або балтійських народів. «Таборова» тому, що містилася в таборі та способом життя це не було ані село, ані містечко, а тільки справжній «табір»!

Таборові бльоки згідно української традиції перехрестили на «курені», а старші в куренях стали «курінними». Тільки головного адміністратора табору постіснялися назвати «отаманом», але все ж таки лишили йому мілітаризовану назву «комендант табору».

А що це скупчення людей я назвав «республікою», так це, мабуть, тому, що ми були на утриманні Америки. Така назва має законні підстави, бо ж існують ще й тепер республіки на утриманню Америки. Намагаюся писати ці спогади так точно,

щоб вони не були в колізії з будь-якими законами, чи то мовознавства, чи якого там права цивільного, чи міжнароднього.

Так отже в «Українську Таборову Республіку» ми вселилися 25. жовтня 1945 року, в курінь 14., кімната 81. Числування куренів та кімнат у них лишилося ще з німецьких часів. Курінним нашого 14-го куреня був увесь час давній УСС Хом'як, який користується ласками Божими дотепер у Філядельфії, нехай Бог пошле йому довгий вік та багато здоров'я! (Помер 4. серпня 1982. — прим. видавця.)

До помочі комендантові табору була Управа Табору, в ній секретарем був наш давній друг і співробітник із Глясгютенських лісів інженер Сергій Шевченко, він тепер спочиває в Честері. Нехай буде йому вічна пам'ять! Він і оформив наше прийняття до табору.

Що це був справжній табір, то ми переконалися вже ранком 26. жовтня, коли разом із іншими таборянами (козаками нас не називали!) ми вийшли на площу перед 15-им куренем, де поставали навколо травника і вислухали «денний наказ», у якому ми почули всякі розпорядження щодо життя й діяльності в таборі. Потім всі хором відспівали «Боже, вислухай благання!» Після того з гучномовця полилися бравурні звуки марша, й пластова молодь промаршувала довкола травника. За якісь місяці це маршування молоді скасували, бо воно забирало час, і діти спізнювалися до школи.

Після вислухання денного наказу починала урядувати кухня в 15. курені й видавала чорну каву. Вже тут треба підкреслити доброякісну працю персоналу на кухні та бездоганну чистоту там. Пізніше було дозволено таборянам одержувати сухі продукти, з чого скористалися родини, але праця на кухні продовжувалася й далі.

На потреби табору треба було багато палива, яке ми й мусіли самі здобувати в колишніх лісах. Декілька разів я також їздив в ліс по дрова. Я зроду степовик, довголітній мешканець лісової Верховини й недавній лісоруб у Глясгютенському лісі, як побачив, що то робиться з лісом, то просто волосся стало мені дубом.

Американці дали в розпорядження табору бензинову пилку, просто тобі «пилочку», нема на що й дивитися! А нею можна валяти ліс скоріше, ніж серпом жати збіжжя. З такою «пилочкою» не те що 3,5 куб. м., про які нам оповідав Цальман, а й ліси 35 куб м. можна наваляти за робочий день.

Недаром американські вояки на німецькі танкові перешкоди казали, що то 11-хвилинні перешкоди, бо десять хвилин треба сміятися над німцями, а за одну хвилину перерізати усі ті дерева, які «Фольксштурм» повалив поперек шляху.

Мешканцями табору були переважно галичани. Багато з них було інтелігентів, наприклад, з Рогатина був майже весь професорський склад гімназії, що дуже сприяло відновити в таборі навчання в гімназії. Зі Сходу моїх ближчих земляків було значно менше, та й ті були перестрашені й ще не прийшли до пам'яті від недавніх численних перевірок та небезпек примусової репатріації.

На чолі Управи Табору стояв д-р Микола Ценко, молода, енергійна людина, вихованець Пласту та протиалькогольного Г-ва «Відродження», а це свідчило про порядність особи коменданта та про ту майже пластову дисципліну, яку він в таборі заводив та намагався втримувати. Це все йшло на користь не тільки всьому таборовому населенню, але й нашій загальній справі! Бо, перебуваючи між численними чужинцями, треба було пильно уважати й не посковзнутися перед очима світу. Бо наслідки могли бути далекосяглі!

Заступником коменданта Табору був також пластун Володимир Дармохвал, так само винятково енергійна особа. На жаль, заскоро відійшов у світі правічні, нехай там з миром спочиває!

Біля них секретарем Управи Табору був інж. Сергій Шевченко, родом з Полтавщини, старшина ще з російської армії, але вдачею не командир, а підлеглий, типічний секретар! Ще там були менші чинники з Управи, які не мали великого значення в життю табору, хоч це вони й видавали різні харчі та «лахи», як у таборі популярно називали приділи одежі, білизни та взуття. Хоч біля них і бував найбільший галас, але не був він на користь відповідним референтам!

Для громадського контролю над життям у таборі була створена Громадська Рада, яка в березні 1946 року була перехрещена на Таборову Раду по аналогії з такими в інших таборових республіках.

На чолі Громадської Ради стояв інспектор Василь Ратич, а членами Ради були представники від громадянства. По якій засаді була складена перша Громадська Рада, я не знаю, але певно, що звичайних виборів не було.

В грудні 1945 року мене запросили до участі в Громадській

Раді, як заступника Голови, а з березня 1946 року, коли інспектор Ратич зрезигнував із свого посту, бо був переобтяжений повинностями в гімназії, тоді я став фактичним Головою Таборової Ради з своїм давнім титулом «Заступник Голови».

Я мав перевести в скорому часі вибори до Управи Табору й до Таборової Ради. Чому я їх не спішив переводити, тепер я й не можу собі й читачам цих рядків пояснити. Може, пан Черчіл мав рацію, коли казав, що кожний, хто допадеться до влади, не спішить зрікатися її, так влада в руках кожному подобається! Не знаю, чи Черчіл мав рацію, але про себе я б не сказав, що мені влада дуже подобалася. Хоч активним в ті часи я був так, як ніколи в життю!

Поруч з постом Заступника Голови Таборової Ради мене ошасливили постом Культурно-Освітнього Референта Української Таборової Республіки та в Обласному Представництві Української Еміграції (ОПУЕ), себто щось як би Міністром Освіти в нашій республіці. Ця повинність була мені приємна, й її я виконував на всі 125%! А роботи було та було!

Хоч і мешкав поза табором, але сталим учасником усіх засідань Таборової Ради був проф. Євсєвій Ліпєцький, людина виняткової чесности, шляхетної вдачі, жертвенний співгромадянин, який, як треба було, кидав усе та йшов рятувати особу, яка попала в нещастя, чи відкривати нам, українцям, німецьку святиню — Вагнерівський Театр. Ця людина трималася так гідно, як мало хто з українців потрапить. Високої марки маляр, і саме в тому часі він малював портрет генерала Кітінга, воєнного губернатора Німеччини (другий після ген. Айзенгавера), він мав зв'язки й усі їх віддавав в користь українській спільноті. Я про нього згадував у «Свободі», ч. 106. 1958 і в некролозі в «Українських Вістях», ч. 31. 2. серпня 1970 року. Нехай з миром спочиває!

Якщо стосується зовнішніх зносин українського табору, то великі заслуги належать панні Іванні Мірчуківні, теперішній пані Ратич, нехай її доля буде благословенна! Бо за її добрі діла для байройтських українців вона заслужила собі добру згадку.

Населення в таборі було завжди менше, як півтори тисячі осіб. В цілому всі поводитися пристійно, краще, ніж би поводитися в себе дома в своїх селах та містечках, бо над ними усіма тяжіла доля невідомости. На Батьківщину вже мов би не повезуть, в Німеччині не лишать, бо німцям і самим тісно, тай нам самим не зовсім приємно лишатися в країні, де ми зажили немало зневаг,

тяжкої праці та пониження людської гідності. Ми ніяк не могли позабути «Герренфолькові» за те, що нас трактував, як «Міндервертіге». Щоб не входити в колізію з правом, ми самі пильнували за собою та за нашим меншим братом, який міг би спокуситися на різні випадки гріхопадіння!

Одного разу д-р Богдан Бородайко зробив у таборі доповідь про американські закони та різні приписи, яким і ми підлягаємо тут, у Німеччині. Доповідь вислухали повна зала слухачів 350-400. Але траплялися й чорні круки, які потягли десь або курку, або навіть порося в німецького господаря. Тоді такого порушника рятували або панна Іванна, або проф. Ліпецький. Не завжди й їм удавалося врятувати провинця.

Наскільки уважно ставилися німці до нас, нехай свідчить такий випадок: хтось украв аж двоє поросят, суд їх судив і засудив, місцева газета «Френкіше Прессе» замовчала в хроніці. А вже коли якомусь пощастило потягти (не за одним разом!) аж 17 курей, тоді вже газета згадала й додала і про поросята!

Одної сніжної ночі, коли так гарно ще й місяць світив, я й проф. Киселевський верталися, яз Регенсбурга, а він з Мюнхена, куди ми їхали на виклади. Обоє мали портфелі. За нами тяглися із станції декілька наших таборян майже з такими самими портфелями, як і в нас. Тоді вже німецька поліція мала право урядувати. Нас двох поліція пропустила й не глянула на наші портфелі, а тих наших співтаборян перевіряла, чи не несуть чогось недозволеного? Я й досі не можу вийти з дива, як вони пізнали, що ми напевно нічого незаконного не маємо, а ті інші можуть мати?!

Годувала нас УНРРА, міжнародня організація помочі «переміщеним особам». В сумі то було щось з яких 2500 калорій, а може, дещо й більше (німці в той час мали по 1550 калорій), а в складі харчів були і кава, і чоколяда, й м'ясо, й сушені овочі (садовина), білий хліб, спорошковане молоко та ще Бог зна що. В кожному разі я не перестану дивуватися, коли люди, які нормально жили недоїдаючи, мали сталі переднівки й т.п., а про деякі роди харчів ані не чули, що вони існують на світі, тепер патякають і лають увесь той світ, який рятував їх від голоду, останніми словами. Якби це були окремі випадки, то я б і не згадував про це, а тому, що таке доводиться часто чути, то я й згадую на цьому місці, мов ту безрогу, що підривала коріння в дуба!

Пізніше утримання «переміщених осіб» перебрала інша

міжнародня організація — ІРО, у неї вже склад харчів був простіший, але кальорій не зменшували. І УНРРА, і ІРО до того ще давали цигарки спочатку американські, а пізніше турецькі, які на той час були не абиякою валютою, за яку в той час можна було здобути дослівно все! Ми, як некуряща пара, мали тою валютою латати дірки в бюджеті «переміщених осіб», і в цілому ту добу, яку нас хтось утримував, згадуємо з великою вдячністю. Бо де ж таки, більше як три роки з гаком мати їсти й пити й час проводити по власному бажанню. До того хата, тепло й світло! Не вільно таке ніколи забувати!

В Контрольній Комісії Таборової Ради був членом Врублівський, великий спеціаліст від шкіри! Будь-яку шкіру ваїзьме на зуб, лизне її й скаже, якої вона якості! Їх було двоє, й вони одержали кімнату в 13-ому курені. Вони збиралися кудись виїздити й передали нам ту кімнату, так ми 15. квітня 1946 року й переселилися в курінь 13-й, в кімнату 84. За наші цигарки дали її перемалювати в салатовий колір, і ми зажили в ній аж до від'їзду до Америки.

Я вже згадував, що перед 15-им куренем був травник, а тепер добавлю, що посеред того травника стояла машта, досить таки височенька. На неї при різних святкових нагодах вішали український прапор. Це ще один доказ, що це була «республіка», бо вішали один прапор без німецького або американського. Так що республіка була справді таки суверенна!

Але тому що вершок машти не був ніяк завершений, то прапор від вітру й зачіпався за нього. Тоді таборові поліцаї (також ознака суверенности!) притягали протипожежну драбину, й хтось відважний із них вилазив і поправляв прапор. А таке могло повторятися безчисленне число разів! А на мою пораду ніхто не звертав уваги.

Моя ж порада була — прикріпити на вершку машти так зване «дзездзеле». Це або кулька, або лиш півкулька, й по ній прапор завжди там зсунеться. Про це «дзездзеле» я довідався від моряків, які матюкаються для різноманітності і в «дзездзеле»!

Наша таборова поліція була добре вишколена й могла би нести службу й біля українського «Білого Дому». В святкові дні, коли прапор вішали, чи, точніше, підносили на машту, тоді той прапор до машти приносила поліція. Один поліцай ніс його складеним в руках поперед себе, а по обидва боки від нього почесна варта з карабінами. Всі в чорних уніформах, в білих шоломах і білих ремнях та в білих рукавицях. При піднесенню

прапора вгору почесна варта віддавала йому пошану. Було на що глянути!

Одного разу в такий урочистий момент, як мали підносити прапор угору, стояли ми, семеро-восьмеро українських інтелігентів, майже всі титуловані, а один навіть був послом до польського союму. Коли побачили, як поліцаї несуть прапор, то лиш сказали: «а-а-а»! І даліше розмовляли на перервану тему. Коли прапор нісся вгору, ніхто з них ані не глянув в той бік.

Моє щасливе положення було в тому, що я стояв обличчям до того прапору й непомітно для панів я витягнувся й відстояв струнко. А тепер оце, коли пишу ці рядки, згадую недавно прочитаний голос читачки до американської газети моєї дільниці в Філядельфії «Олней Таймс», в якому вона жаліється, як вона їхала мимо школи в День Поляглих і бачила, як хтось там підносив американський прапор вгору на машт, а діти довкола бігали собі, розважалися й не звертали увагу на церемонію піднесення прапору, й вона дивується й питає, чому їх не навчили з пошаною ставитися до прапору, коли його підносять вгору?! Я також питаю, чому їх не навчили?! Таж навіть перед прапором Таборової Республіки треба ставати на струнко!

Коли я згадував про харчі, то при тому треба згадати й підкреслити таборові городи. На території Таборової Республіки були простори, які можна було використати під городи, хоч земля там була — мертва глина. Та українські хліборобські руки доказали чудес, і на мертвій глині виростили хоч буряки, хоч якусь там капустину чи моркву. Був великий брак води, й носили аж із Рорензее, озерця через вулицю за таборовими куренями. Вітаміни були здобуті, й борщі забезпечені!

Здоров'я таборян було під опікою УНРРА та ІРО, а лікарями в таборі були Бачинська, Нагнибіда, Обушкевич, Шагарів і Роман Кушнір, а дентисткою була пані Тетяна Цісик. Так що в цілому на брак здоров'я не можна було нарікати. Тільки під кінець 1948 року напала на таборян просто таки «пошесть» апендициту, й їм робили операції в Сан Георгієн шпиталі.

Колись одної ночі на таборян масово напала бігунка. Якраз я був з тих, що заалармував доктора Шагарова, щоб викликав представників УНРРА, бо це не інакше, як від отруєння окисом міді, який може походити з кухні. Бож казани на кухні персонал шурує досить щиро, а їх шурували ще й німецькі кухарі, тому, напевно, там полуда вже стерлася.

Але як дбали про наше здоров'я: негайно нагрнула

американська Воєнна Поліція (МР), взяли на аналіз, оглянули казани й раз-два все направили. Так що поганих вислідків пригода не мала! З того всього виходить, скільки речей треба знати й не забувати, хоч прямого відношення до того й не маєш! Це вже я про себе таке говорю!

За три роки перебування в таборі померло троє осіб. Один із них був звичайний селянин з Галичини, був алькоголік та ще десь дістав, мабуть, денатурат. На його похороні й «провів» же його пан д-р Микола Ценко, сам апостол боротьби з алькоголізмом! Так довго рятувати своє життя, врятувати його від різних небезпек і тепер, коли відкриваються можливості починати мирне життя, покинути цю святу землю із-за якогось там алькоголю?!

Наш товариш із лісорубів Добровольський помер на пістряк легенів і наш старий вояк з армії УНР (ранги його не пригадую!) Огарев від гіпертонії, коли його тиснення доходило й до 240! Нехай з миром спочивають!

Деякі особи нашли своїх свояків чи приятелів по різних таборах і відїхали туди. З Бамбергу та деяких менших таборів привезли таборян до нашого табору.

Коли згадую Чехо-Словацьку Республіку, то ніколи не можу забути, як чехи в ній берегли своє право громадянства, як тяжко було чужинцеві всунутися в вузькі щілини бюрократичної формалістики, щоб і собі стати чехо-словацьким громадянином. Там була річ проста й зрозуміла! Держава маленька, самим чехам тісно в ній, про що свідчить численна еміграція чехів до Америки.

Таке згадалося мені, коли й наша Українська Таборова Республіка в Байройті 30. квітня 1946 року мусіла пережити перевірку, хто з нас гідний бути громадянином республіки «переміщених осіб», а хто не гідний?!

Ми з Дружиною не почували за собою ніяких перешкод, щоб бути признаними «переміщеними особами», бо ми були «переміщені» до Німеччини ще з літа 1939 року. Працювали на фізичних працях або в шкільництві, так що навіть у місцевих адміністраціях не приймали жодної участі, тому нашої вільної співпраці з нацизмом не було ніякої. Репатріювати на батьківщину нас не можна було, бо ми, як власники Нансеновський паспортів, були бездержавниками! Попросту кажучи, ми були «громадянами» всього світу!

Тому з нами справа пройшла коротко. А серед населення

табору в Байройті були люди з різними ускладненнями. Виходці з Великої України видавали себе за громадян колишньої Польщі. Хоч у часі перевірки вже мов би й не було небезпеки попасти на родину.

Комісія, яка перевіряла в Байройті, була досить прихильна, й усіх, мало не півтори тисячі осіб, «перевірила» майже за один день, бо якихось виняткових людей і не було в нашому таборі. Коли член комісії притулив свою ногу до ноги «переміщеної особи» й констатував, що в того нога тремтить, то запитав, чому так? А на те одержав відповідь, якби ви сиділи на моєму місці, то й вам би нога тремтіла! З того лиш вийшла весела розвага, нічого більше.

Земляки зі Сходу не були дуже «сильні» з географії Заходу, бо не завжди знали, де яка річка тече, де які головні вулиці та чи ходять в деяких містах трамваї? Але ж учням в школах вільно «плавати» та не все знати, що їх питають! Так і іспит-перевірка статусу ДП в Українському Таборі в Байройті зійшла майже на «відмінно»! За те члени комісії одержали пишну гостину за їхню тяжку працю! Про це вже подбала Управа Табору на чолі з доктором Миколою Ценком, нехай його доля буде благословенна!

Після перевірки нашої «державної» приналежності до Таборової Республіки ми всі легенько зідхнули, хоч цілком ми ніколи не заспокоювалися, бож світ такий пішов, що довіряти йому не можна!

Для розваги читачів цих рядків мушу згадати, що на схід від Байройту недалеко було місто Вайден. Перед тим містом у лісах були величезні простори, вкриті корчами чорниць. Коли вони дозрівали, тоді з Байройту до Вайдену щоранку відходили спеціальні потяги для збиральщиків чорниць, а під вечір потяг їх забирав і привозив назад до Байройту.

Їздили туди німці, точніше, німкені, їздили туди й українці, також точніше українки. Там проводили час на вільному повітрі й назбиравали відро-два свіженьких зрілих чорниць.

Одного разу впросився до товариства й наш сусід, старенький о.Ілярій Жуковський, родом з Буковини. Коли він побачив, що кущики чорниць такі низенькі й перед ними треба гнутися, то дуже здивувався, бо він думав, що чорниці ростуть на деревах! Це був також один із моїх аргументів, чому я заходився писати «Історію Культурних Рослин»!

Та коли б о.Ілярій поїхав не до Бельгії, а до Америки, то тут

побачив би такі високі чорниці, перед якими не треба вже схилитися. Що значить Америка!

Коли наша Таборова Республіка в Байройті, то не можна занедбувати нашу увагу, щоб не пооглядати її архітектурні цінності, тому тут уже згадаю одну із екскурсій по Байройтові, в якій давав нам пояснення мабуть таки інж. архітектор Аполінарій Осадца. З тої екскурсії скористалися численні таборяни, особливо з лав інтелігенції.

Байройт вже колись був гарним, бо коли його відвідав король Фрідріх Великий, то на прощання заявив своїй сестрі Вільгельміні, що Байройт йому так подобався, що він би хотів його «взяти» до Берліну! Друга святиня Байройту, яку ми не сміли занедбати, це був Вагнерівський театр, і ми його не цуралися. Оце «ми» не стосується тільки мене з Дружиною, але багатьох наших співгромадян.

І якщо заля Вагнерівського театру була виповнена по береги, то більшість там була українська. В Байройті була створена симфонічна оркестра на чолі з берлінським диригентом Бонером. Вони давали щомісяця концерти, а часом і частіше. Кожна така імпреза мусіла мати дозвіл Американської Воєнної Адміністрації, не без того, що в тому фаху там сиділи жиди, які дуже пильнували німців, щоб ті заскоро не очунали після поразки. Бо ще панував дух Моргентави, щоб на території Німеччини зробити суцільне поле під картоплю!

Бо щойно з року 1946 розпочинаються концерти під диригуванням Бонера. Ми там відвідали всі ті концерти. Крім того слухали опери «Фіделіо» Бетговена, «Травіату» Верді, «Мадам Батерфляй» Пуччіні, «Гензель і Гретель» Гумпердинка, а також «Дев'яту симфонію» Бетговена і симфонію «Мазепа» Ліста. Ця остання, то вже спеціально для нас, українців.

Вагнерові речі ще були «табу», й щойно 24. квітня 1946 року вперше були представлені увертюри та окремі акти із Вагнерових опер. А «Дев'ята симфонія» була виконана тому, що її виконували при положенню основного каменя під будову Вагнерівського театру.

Для українців вперше відкрилися двері Вагнерівського театру 28. грудня 1945 року для концерту в користь бувших КаЦетників. Вони тоді мали всюди доступ, і їм широко розкривали двері, навіть Вагнерівського театру. Після того на сцені Вагнерівського театру виступали бандуристи під керівництвом Божика, хор «Україна» під управою Нестора Городовенка, хор

нашої Музичної Секції, знову бандуристи під управою Китастого, велике Шевченкове свято з солістом Орестом Руснаком, український хор і німецька оркестра під керівництвом д-ра Богдана Кушніра. Це тоді, 27. березня 1948 року, як німецька оркестра не далася сфотографуватися усім разом!

Хор «Україна» під управою Нестора Городовенка виступив з духовним концертом в католицькому храмі в центрі Байройту й мав великий успіх, бо той хор і був на висотах, як складом співаків, так і їх диригентом.

З чужинців у Вагнерівському театрі виступали болгарський тенор Мілчінов, а іншим разом хор балтійських народів під назвою «Естонія». Польська Таборова Республіка в Байройті запросила нас раз на своє свято, де були мистецькі виступи, виставка різних речей і т.п. Вони не мали аж таких сил, тому їхній попис був скромніший від наших виступів, але гостинність їхня була підкреслено чемна, приязна.

Мені, як культурно-освітньому референтові, доводилося бувати в перших лавах і приймати всі ті чемності мало що не дипломатичного протоколу! Але до чого лиш людина не звикне!

Наш табір був винятково гостинним, тому у нас в гостях побували всі з американської зони та навіть з Австрії. Не були, мабуть, у нас з британської зони, там була більша біда, й їм не роз'їздів було. Деякий хор тож не задовольнявся виступами перед своїми співтаборянами, а їхав у світ, а наша республіка всіх приймала чемно й гостинно. Всі їхні виступи відвідувала масово, гостила чемно! Це вже знову поклін в сторону нашого каменданта д-ра Миколи Ценка!

Побували у нас хор «Сурма» з Ной Маркту під орудою Плешкевича. Йосип Гірняк розважав та повчав нас «Оргією» Лесі Українки та пригодами нашого безсмертного козака Мамає! Побували у нас солісти, співаки й музиканти, всіх їх і не буду перечислювати, хоч маю про них усі дані в моєму архіві, бо це мої спомини, а не їхні.

З авторським вечором виступив колись наш місцевий Василь Онуфрієнко, а з приїжджих побував у нас Юрій Косач, тоді ще не затьмарений загальною ігнорацією. Був він нашим приватним гостем, бо його дружина, Тамара Сиротенко, була шкільною товаришкою моєї Дружини. Лишив нам якісь авторські дари з присвятою.

З масовим приїздом до Америки так званої «третьої хвилі» російської еміграції, в якій переважно жидівські елементи,

колишні співтворці советської влади, в Америці настало таке, чого раніше тут не бувало.

Новоприбулі масово почали «інформувати» своїх «босів» не тільки про своїх земляків, але й про старих американців, що «босів» цілком здивувало, бо вони й так мали свої шляхи інформації, яку вони потребують!

Цей момент прийшов мені на думку, коли я згадав, що у нас, в Байройті, була одна жінка (та чи лиш вона одна?!), яка мало не щодня бігала до УНРРА або пізніше до ІРО з різними доносами на таборове життя. Вона з цим зовсім не крилася, бо не вважала таке діло за неетичне. Навпаки, вона вважала себе не аби яким борцем за правду, яку порушували таборові чинники.

Я не раз з нею розмовляв на тему її діяльності й допитувався, чому вона бігає до чужих чинників, а не намагається порушену справу розв'язати в своєму колі, в таборовому, напр. перед Таборовою Радою або перед Контрольною Комісією?! Виявилось, що то для неї були малоавторитетні чинники, такі самі, як і пан-комендант табору! І що ти їй зробиш?! Таке її наставлення, таке її святе переконання! Дитина советської дійсності, бо там подібне поступовання належало до найвищих чеснот! От тут і межа між Сходом та Заходом!

А як ти не впадеш у гріх, коли до коменданта табору приходять громадянин, який мешкає поза табором, бож мав якісь підстави мешкати на приватці, й випрошує у пана д-ра Ценка підштаники. Той порушує приписи, бо приватникам не належить нічого з таборового постачання. Пан, який ще й досі перебуває в Америці, одержав підштаники, погуляв по табору, піймав момент, коли комендант табору відлучився з канцелярії, а на його місце прийшов його заступник Володимир Дармохвал, поспішив до канцелярії та ще й від заступника одержав підштаники. А ввечері того ж дня на засіданні Таборової Ради ця справа вияснилася! І кого тут тепер оскаржувати?!

Мабуть, ті століття поневолення, які тяжили над українським народом і зробили з нього раба, голоту, жебрака з протягнутою рукою, чи то був просто «хлоп» чи «пан»!

А що наш табір був гостинний, то видно хоч би з того, що в ньому відбувалися не тільки мистецькі імпрези, але й ділові з'їзди. Українська еміграція в Німеччині була так «піддержавницькому» наставлена, що поділила Німеччину на свої українські області, й наш Байройт припав під Північно Баварську Область.

На з'їзді відповідних референтів мене обрали мало не на голову ОПУЕ (Обласного Представництва Української Еміграції). Вже точно не пригадую, чим мене наділила та конференція.

На з'їзді Культурно-освітніх референтів мене обрали до Шкільної Кураторії при ЦПУЕ (Центрального Представництва Української Еміграції) з осідком у Авгсбурзі, де головними чинниками були проф. Леонід Білецький та давій мій знайомий ще з Праги та з Подебрад проф. Іван Паливода.

Десь колись мені наділили й функцію представника КОДУС-у (Комісія Допомоги Українському Студентству), а з часом ще й представником Українського Науковоо Фонду. Десь, мабуть, з прерогативи аж такої моєї «влади» я гуртував науковців, які перебували в Байройті. Назбирав їх понад десяток з тих, що мешкали поза табором, це були колишні співпрацівники німецької адміністрації в Україні. До них ще в самому таборі можна було нарахувати зо два десятки. Бож в Мюнхені вже існував університет УНРРА, про майбутнє якого ніхто нічого не знав, ані німці, ані американці, ані сама УНРРА! Та мрії були великі, бо на тій мапі Німеччина ще не існувала, й можна було фантазувати будь-які проєкти.

Тепер знову повернемося до гостинности нашого Табору. Нею скористався один із перших МУР, бо вже в днях 4-6 жовтня 1946 року зробив свій з'їзд у нашому Таборі. Щодо назви тієї організації, то занадто вона «твердолоба», от так попросту висловлюючись. Мабуть, творцям тої назви імпонувала назва тверда, як мур твердині, тоді як логіка вимагала б назву Український Мистецький Рух (УМР). Та чи всі письменники притримуються логіки?! Та ще коли та логіка натякає на «УМР»-у?!

Ми ж тоді були «Нація в поході», тому нехай буде МУР, з-поза якого ми будемо робити вилазки проти неприятелів! Всяко можна толкувати, це вже справа самих членів організації.

Відбули члени МУР-у ділові наради в малій залі 13. курія, а потім виступили перед широкою таборовою громадою в великій залі 15. курія. Мали доповіді на літературні теми, а крім того читали свої твори.

Я особисто великий читач і в своєму життю перечитав великі гори книг, журналів та часописів. Але ніколи ні в одному випадку, читаючи будь-якого автора, мені не кортіло побачити його на власні очі чи взагалі ближче пізнати його! Я читав і переживав

твір разом з його героями, але ніколи з їхніми авторами!

Тому, на мій погляд, авторські вечори чи взагалі виступи не завжди є позитивними для автора. На згаданій конференції МУР-у доповідачі були на високому рівні в своїх виступах, як змістом доповідей, прегарною літературною мовою, скромним, але рівно з тим і гідним поведженням перед аудиторією.

Тому, що ці сторінки я хочу видати ще за мого життя, а не «маринувати» їх до 2100 року під печатками в сейфах, то жодного імени я їй не називаю, хоч в таких випадках я не буваю скромним й люблю, щоб усе було чорне по білому!

Ну, і як ти будеш подавати їхні прізвища, коли один автор зовсім надувся під Беніто Мусоліні, що в ті часи, відразу після закінчення війни, не належало до доброго тону! Інший автор, ну зовсім тобі, як той учитель причепа, який має найбільшу насолоду, коли виявить найбільше помилок у зошиті в учня. Деякі поети так пописувалися, що й їхні власні Музи не пізнали б власного натхнення, яке вони передавали своїм вершникам на Пегасах!

В моєму архіві зберігаються численні копії різних звітів, з якими я їздив до Шкільної Кураторії. Тої освітньої діяльності в Таборі в Байройті було так багато, що мені стає ясным і зрозумілим, що міністерства освіти мають по декілька відділів.

Тут хоч би перерахувати всі освітні установи по назвах, а про числово дані щодо учнів, професури чи учителів, чи годин та предметів, то нехай мені читачі вибачають, бо то вже належить до історичних документів, а не до споминів.

В нашій Таборовій Республіці був садок для дітей дошкільного віку, народня школа з управителем школи Буркою. Гімназія з Рогатина з тим самим персоналом, що був у Рогатині та й з тим самим директором д-ром Костем Киселевським.

Поза тим лишалася молодь, переважно з Великої України, яка була переросла віком, щоб бути в середній школі, й знання її були мінімальні. Для цієї молоді інж. Сімінський створив середню школу для дорослої молоді. Викладачами там були і придніпрянци, й галичани. Школа добре проспирувала.

Та, коли під кінець 1948 року тодішній голова Таборової Ради інж. Павло Дубрівний щось занадто зневажливо висловився про діяльність як учителів, так і учнів та школи в цілому і не перепросив, закидів не відкликав, тоді директор школи Сімінський зрезигнував з управи школи й пішов служити до ІРО, школа завалилася. Частина учнів змогла вступити до гімназії, а

решта розійшлися по різних курсах, яких у таборі було дуже багато.

Щодо самого пана інж. Сімінського, то я йому особисто вдячний за те, що він мені детально оповів, як «будують» паротяги, іменно «будують», а не «роблять»! Бо мене й така справа зацікавила!

Що ж до національної свідомости пана Сімінського, то по багатьох роках пише мені Василь Онуфрієнко з Австралії, що зустрів був Сімінського, й той запитав Василя Онуфрієнка, чи він і досі бавиться в українство? Той не відразу зрозумів питання й ще перепитав, а той знову його запитав, чи він і досі бавиться в українство, як колись в Байройті?!

Це мене дуже й не здивувало, бо, починаючи писати цей розділ, я згадав, що в Байройті була «Українська Таборова Республіка». Інших республік я тоді не згадував, хоч знав, що ще існують польські та балтійські республіки. А російських чомусь не було. Де ж подівалися росіяни, які також відходили з ССРСР, переважно з України?!

На це питання вдалося почути відповідь уже аж перед берегами Америки! В кораблях люди мовчки не сиділи, а розмовляли й багато розмовляли. Я в ті розмови не вмішувався, але все ж таки, коли проходив мимо, то помічав, що говорять дуже ломаною українською мовою, видно, що даний балакун не українець, але чомусь намагався говорити українською мовою, хоч в тому ніякого примусу не було. Часом доводилося бувати в мішаному товаристві, й тоді із-за нас, двох українців, всі переходили на українську мову!

А коли перед нашими очима показалися береги «обітованої» нам землі американської, нараз я почув і помітив, як зазвучала російська мова у тих балакунів, які ще вчора намагалися говорити по-українському. Очевидно, до таких громадян України належав і інж. Сімінський. Але дякувати йому й за те, що попрацював він для школи й для освіти нашого молодого покоління.

Серед збірного населення нашої республіки, напевно, були й неписьменні особи. Але як їх виявиш, коли ж до того ніхто не признається?! Тут нам на поміч прийшла ніхто інший, а сама пані Елеонора Рузвельт, яка в той час, здається, перед форумом Об'єднаних Націй виступила в обороні нас, «переміщених осіб», і тому постала ініціатива послати їй за це подяку, яку б підписали усі дорослі таборяни!

І давай ми ходити від куріня до куріня та збиравти підписи під такою подякою. Мета була дуже шляхотна, й свого підпису нам ніхто не відмовив, крім... неписьменних! Так ми їх виявили й закликали на курс для неписьменних. А при тому ще заразом організували й курс для малописьменних. Управа табору щось навіть додатково давала учасникам тих курсів!

І уявіть собі, читачу, таку подію, що вчорашня неписьменна якась Марися сьогодні підписує подяку не комунебудь, а такій славетній адресатці, як сама Елеонора Рузвельт! Епоха, та й годі!

Поза тим були численні інші курси, як, наприклад, шоферські курси, при чому вони були двоякого роду: для простих людей і для панів! Не знаю причини, хіба що різна освіта! Механічні курси, курси радіотехніки.

Інспектор Микола Алексавич провадив численні курси, як курси машинописання, курс книговедення, курс торговельний, пізніше торговельна школа. На с-г курсі і я щось викладав з ботаніки та з хліборобства, а на інших курсах бував як представник Шкільної Кураторії при іспитах на закінчення курсів.

Курс крою та шиття провадила Галя Алексевич, пізніша пані Ощипко. Цей курс був дуже популярний і приніс нам немало користей для майбутніх швачок в Америці.

Курс англійської мови провадила панна Іванна Мірчук, туди вчашали численні слухачі, бо перед нами стояли ще невідомі брами англомовного світу, які з часом доведеться відкривати. Були й загально-освітні курси. Про все те дбав інж. Павло Дубрівний під фірмою Делегатури УТГІ.

Були й курси модерних танців, без яких тепер у світі не обійтися. Був курс для вишколу для таборової поліції. Бож і наші поліцаї не сміли бути гіршими від американських чи німецьких.

На кінець цього звіту лишаю щотижневі науково-популярні виклади, які я провадив сам щочетверга в великій залі 15. куріня. Це були от так собі виклади під фірмою Таборової Ради! Хто та що, мало хто й знав, а тепер як гляну довкола себе, так і пожалію, чому я ті свої виклади не назвав хоч би якимсь, якщо не Вагнерівським університетом, то хоч Байройтським (українським, бо німецький там уже існує з 1974 року), а я так автоматично й став би **ректором!** Не дальновидний я був, тому й корони не тримаються мого чола! Скільки у нас тепер бувших міністрів, прем'єрів, посадників і т.п., а я був би бувшим ректором байройтського університету! Як то гарно звучало б! Прогавив! А

більше нагод не траплялося!

Тому, що ми сиділи в таборі й чекали, куди нас дальша доля «перемістить», то й зрозуміло, що нас цікавили країни для евентуального нашого поселення. Тому й відбувалися виклади про Америку, Канаду, Бельгію, Англію, Австралію, Бразилію, а про Аргентину Віталій Волков навіть написав п'єску, яка була виставлена на нашій таборовій сцені, при чому в головній жіночій ролі виступала дружина автора Анастасія, популярно знана, як Туня.

Були доповіді на сучасні теми політики в світі, а також з української дійсності. Тут головне слово мали Іван Вовчук та ген. Павло Шандрук, а також менші величини, як Володимир Боровик, Мр. Дзиндра, о.Гриньох і т.п. Всі величини з націоналістичного табору. З демократичного табору була доповідь інсп. Василя Ратича про Україну перед Хмельниччиною, але це вже на історичну тему!

В тридцяті роковини революції 1917 року я мав власні чотири доповіді про Східню Європу до революції 1905 року, революцію 1917 року, українську національну революцію, боротьбу за українську державу. Крім того, мав доповідь на актуальну тему про гадюк, бо наші таборяни ходили до лісу й наражалися на небезпеку від гадюк.

Дуже успішні були доповіді на сенсаційні теми, як, наприклад пані Софії Лев про атоми, атомову енергію та атомову бомбу. Бували спомини про недавнє минуле України, про боротьбу в Карпатській Україні, про похід на Київ, про Зимовий похід, про Базар і т.д. без кінця! Не було четверга, щоб не було якоїсь цікавої доповіді. Д-ра Обушкевича я «примусив» зробити доповідь про вітаміни! Як він не викручувався, але я йому всучив відповідну літературу, бо кажу, що я й сам міг би зробити таку доповідь, але мені не випадає робити доповідь на таку тему, коли в таборі є доктор!

Із споминів варто згадати виступ п. Юрія Артюшенка про те, як він виявляв свою українську національну свідомість у 1917 році, й в якій небезпеці він перебував. Тому, що то були спогади, й головний герой мав ім'я юнак Юр, а сам доповідач виступав на сцені так прикритий половинами завіси, що ледве видно було його обличчя. Був переляканий, чи що?! З того часу ми його й охрестили з Дем'яна на Юнака Юра!

Число присутніх на викладах мого «університету» бувало від 60 до 350 осіб (максимальна поємність залі), пересічно більш-

менш 200 осіб.

В Таборі ми відзначали всі наші великі свята, як День Самостійности та Соборности, День Шевченка, один раз був з деклямаціями в різних мовах творів Шевченка, на це свято були запрошені «переміщені особи» інших національностей та американці. Один раз була величава Шевченківська академія в Вагнерівському театрі.

Майже на всіх наших розвагових імпрезах бували присутні американці. Перед одним таким святом для чужинців ми троє — я, проф. Ліпецький та д-р Роман Кушнір ще двигали на сцені бочки з деревцятами для декорацій сцени. Це тоді, як надворі вже чекали початку імпрези визначні гості з чужинців. Бо наші «співробітники», які мали вдекорувати залю, в останній хвилині застрайкували, і нічого не лишалося почесним господарям свята, як мимоволі примусити чекати почесних гостей! І таке бувало!

Музична Секція в Таборі, надзвичайно активна група, дуже й дуже багато виконала в мистецькому життю таборян та в репрезентації українського мистецтва перед чужинцями, бо співали вони по шпиталях та на різних пописах. Душею у них був диригент д-р Богдан Кушнір. Вони навіть поставили вісім разів «Запорожця за Дунаєм».

Студентська молодь часом влаштовувала забави з танцями. Закінчення шкільного року також бувало урочисте, з танцями. УНРРА часто нас відвідувала з фільмами. Так що нудитися нам у Таборі не було коли!

Крім того був хор «Боян» з диригентом Іваном Недільським на чолі. Між іншим, він сам мені оповів історію мелодії до пісні «Засяло сонце золоте», яку часто співали в Таборі та й потім усюди по світі. Походить та мелодія з італійського табору полонених, де її Недільський почув перед кухнею, як стояв у черзі по обід.

Коли ми коло пісні «Засяло сонце золоте», то не без цікавості треба б згадати, що в київському журналі «Дніпро» ч. 4. 1976 на стор. 125.-131. було надруковано частину спогадів різьбаря Василя Касіяна. В них він згадує й про пісню «ЗасЯЯло сонце золоте».

Я тоді послав листа до редакції «Дніпра» для автора споминів Касіяна, який в міжчасі помер і не дочекався мого листа з зауваженнями. Тому пояснення були адресовані редакції «Дніпра», в яких я підкреслював, що правдивий текст пісні Касіян напевно знав, а зміни, які появились на сторінках «Дніпра»,

походять не від Касіяна, а від панів редакторів.

Бо в оригінальному тексті було вжито слово «засЯло», а не «засЯЯло», бо коли та пісня постала в році 1920, або може ще й у році 1919, то серед маси вояцтва, походженням з галицьких сіл, то діалектичне слово «засЯло» було більше зрозуміле, бо «своє», ніж якесь там «нормативне» «засЯЯло».

Крім того, в оригінальному тексті було: «Шумлять прапори малинові», а не «Червоні», як це редакція подала своїм читачам. Та й далші рядки: «Твої прапори, краю мій» підтверджують це, бо Малинові прапори були прапорами України ще з часів Запоріжжя, а ЧЕРВОНІ прапори тоді, коли складалася ця пісня, ще не були прапорами того краю, який у пісні названо «МІЙ».

До того я приклав фотокартку з пам'ятника на могилі проф. Недільського в Бавнд Бруку з проханням зберегти її в архівах редакції «Дніпра».

Року 1946, жовтня 25 громада нашої Таборової Республіки відсвяткувала урочисто 25-літній ювілей музичної діяльності проф. Івана Недільського з відповідною музичною програмою та дарами, як челью та сріблом кована диригентська батута.

Для інформування таборян у Таборі існувала «Жива Газета», яка подавала слухачам численні новості як з українського життя, так і з світової політики також. При «Живій Газеті» існувала розвагова частина під назвою «Довгі Вуха», яку провадив поет Василь Онуфрієнко, якого ми вже потім протягом років інакше й не називали, як «Довгими Вухами»!

Так що культурне життя в нашій Таборовій Республіці було так насичене, як і ніде й нікому по цілому світі, а не тільки серед українського народу. Численні наші освічені брати з повним виrozumінням присвячували свій час і працю й знання менш освіченим своїм братам. Для такого ствердження я маю найповнішу компетенцію, як тодішній культурно-освітній референт і як теперішній власник архівних матеріалів про тодішню добу.

Як член Шкільної Кураторії «Цілої Нашої Української Держави», очолюваної ЦЕПУЕ (себто Центральне Представництво Української Еміграції), я декілька разів їздив до Авґсбургу на наради в справах шкільництва. Їздити тоді по Німеччині, це вже само було не абиякою подією, вартою пера не абияких мандрівників. Я про це не буду згадувати.

Одного разу я прибув до Авґсбургу й, чекаючи початку нарад, мав нагоду зустрітися з проф. Дмитром Дорошенком, з яким я

доти не був особисто знайомий, лиш бачив його та його дружину в Подебрадах та майже всі його грубші твори читав.

Ще й тепер я не можу забути, коли пан професор, довідавшись, що я прибув аж з Байройту (це досить таки далеченько), заходився біля мене, як коло побитого корита, навіть пропонував полежати та відпочити, за що я йому дуже щиро дякував, бо я ж тоді перебував у розцвіті літ й почував себе майже так, як чемпіон перед виходом на арену!

Зате я був радий поговорити з ним. Саме в той час творилася Українська Вільна Академія Наук, себто популярно знана як УВАН. Недавно перед тим мій добрий професор і приятель Віктор Доманицький пропонував мені, що запише мене в члени Наукового Товариства імені Шевченка, а я на те аж за голову взявся! Як це так, я, якийсь там скромний ботанік, і можу стати членом НТШ, такого наукового товариства, в якому були членами такі світила, як Михайло Грушевський та інші, які я йому тоді назвав (а тепер для скорочення тексту поминаю їх), то я рішуче відмовився від такої почеси.

В пізніших роках я й не жалів тої своєї відмови, коли до числа членів такого товариства записували своїх молодших, майже так, як це робилося в 18. столітті в Петербурзі, коли батько записував своїх синів ще в хлоп'ячому віці до якогось там гвардійського полку, в якому він сам колись служив. А ще, коли згадати, що так званий «харківський примірник» українських друків у діяспорі із-за недбальства довелося викинути в сміття, то вже з такою діяльністю ніяк не можна погодитися. Та, зрештою, й уся наукова діяльність переходить перед людськими очима, й про неї не треба багато писати. Тому багато дечого я й поминаю і не вношу на ці сторінки, бо, зрештою, що мені до не моєї організації?!

З таким скромним наставленням до поважних справ я й розмовляв з проф. Дорошенком. Головну увагу я звертав на те, що назва «Академія» занадто голосна, як для емігрантської організації. Чи не досить було б просто «Наукове Товариство»?

Тим більше, що тепер на еміграції відроджується НТШ, й чому б не підсилити його та не влитися придніпрянським науковцям у склад НТШ?! Хоч у це я й сам не дуже вірив, бо добре знав глибину Збруча й серед науковців. Яка б це була сила, яка б це була репрезентація в науковому світі! Єдине Українське Наукове Товариство!

На всі ці мої говорення пан професор Дмитро Дорошенко мені відповів так, що багато з науковців уже були членами

Академії Наук і не годяться з'їхати на членство в наукових товариствах без слова «академія» в назві наукового товариства!

Коротко, ясно й зрозуміло! Багато з них «короновані», й ніхто з них не зречеться тої «корони»! Амбіції, амбіції, скільки вони наробили зла між людьми. Якби було хоч стільки завзяття до науки, як воно є до амбіцій, як високо стояла б українська наука!

З лютого місяця року 1947 я став представником КОДУС-у в Байройті. Моя повинність була збирати пожертви на достойних студентів, яким треба було допомогти студіювати. Пізніше до того студентського фонду ще добавили Український Науковий Фонд.

Я збирав гроші, а хто хоч раз збирав серед української спільноти гроші на якусь ціль, знає добре, яка то непрємна робота. Я лише збирав гроші й відсилав їх до Централі КОДУС-у, на чолі якої стояв проф. Зенон Кузеля. Він і відповідав за розподілення грошей, кому й по скільки.

А коли жертводавці в мене допитувалися, хто одержує стипендії з їхніх пожертв, тоді я звернувся до Централі з проханням прислати мені список наших стипендіятів. За якийсь час такий список я одержав, і оголосити його на таблиці оголошень в таборі я не міг, а лиш показував, як хтось зажадав подивитися.

Оті століття нашого поневолення, яке я вже згадував, мали вплив усюди. Так і з КОДУС-у один із політичних лідерів одержував по 150 РМ місячної стипендії для студії журналістики в Регенсбурзі, а сам мав посаду з платнею та всякими вигодами в ІРО й до Регенсбургу ніколи й не навідався! Пізніше він усі 600 РМ повернув. Інша панна Марійка, коби здорова була в стейті Нью-Йорк, де вона тепер перебуває, була покарана судом за те, що, перебуваючи на утриманню ІРО, ще побирала й німецькі харчові картки!

Було тих моментів більше, тому я й здав своє представництво КОДУС-у проф. К.Кислевському, й моя копія акту передачі з дня 10. жовтня 1947 знаходиться в моєму архіві.

Щомісяця я збирав по 1300-1400 РМ (старих марок). Це була не мала сума!

Кооператива «Праця» одноразово дала 500 РМ і щомісяця давала по 100 РМ. Хор «Трембіта» із Берхтесгадену 22. вересня 1947 року дав концерт в користь КОДУС-у, що дало до каси 632 РМ. Одноразова збірка на Український Науковий Фонд дала 1851,50 РМ у вересні 1947 року.

Така буйна культурна діяльність тоді в Байройті не «маринувалася» в межах лиш нашого табору! Наші культурні діячі радо ділилися своїми скарбами з меншим братом. Маю на увазі заїзди наших мистців до різних менших таборів і там розважали та повчали.

Тих заїздів було більше, але тут згадаю наш заїзд до Фрауендорфу, бо він винятково врізався в пам'ять. Вже на самому початку нашого приїзду, коли комендант табору вітав нас, а також різних тамошніх чинників, як своїх, так і чужинців, і як в ектенії замість «Господи, помилуй» проголошував «Многая літа», а наш хор за кожним разом відспівував тричі «Многая літа»! То, але й робило враження, що не забулося й по стількох роках! Та як його й можна забути, коли в наших філядельфійських організаціях чи світських, чи церковних майже так само повторюється оте з Фрауендорфу многократне «Многая літа»!

А ще один момент закріпив у пам'яті Фрауендорф. Їздили ми туди на вантажному американському авті з водієм нашим таборовим, родом з Великої України, який як шофер, вишколений дуже добре. Не знаю, де він тепер, але «вільний» він був так, як кожний американець, що завжди покликається на перший додаток до конституції, себто, по-нашому кажучи, справжній анархіст, та ще з нагоди неділі підвипив.

При виїзді з Фрауендорфу наше начальство, яке було з нами, попередило його, як треба обережно їхати, бож і авто не новеньке, та й дороги не гладенькі, та й сам шофер не в порядку! Але «земляк» ані слухати нічого не хотів, щось ворчав собі під ніс. А коли він промчав нас усіх крізь середньовічну браму, яку колись збудували в кожному разі не для проїзду крізь неї американського тягарового авта, то на якомусь там кілометрі після брами ледве вдалося його затримати. Викликали з табору телефоном інше авто з іншим водієм, який нас і доставив до табору. А відважний шофер за свій гусарський вибрик дістав звільнення з посади таборового шофера.

Де кілька разів робили заїзд до Фірнсбергу, де в замку таборували наші українські пластуни. Той замок лишився мені в пам'яті тим, що я там оглядав величезну бібліотеку, в якій були розкішні видання не тільки про геральдику та мілітарні справи, але й з усіх ділянок людського знання. Тож і не диво, що німецькі аристократи були так всебічно поінформовані.

3 «благословення» Володимира Дармохвала, провідника

наших пластунів, я з тої бібліотеки «запозичив» собі з десяток книжок на рослинні теми. Моральні підстави для такого «запозичення» я мав у тому, що з причини війни, розпочатої німцями, я втратив значно більше книг у Синовіру та в Перемишлі.

А «запозичені» книги я використав на всі сто процентів, бо це з них я черпав знання для моїх численних статей-розвідок на рослинні теми й тим з мертвого перебування їх на полицях в замку я вивів їх на світло денне й знання про рослини поширив серед не одної тисячки моїх читачів. Бо зрештою, хто його й знає, чи в пізніших зимах ті книги з замкової бібліотеки не пішли вони на ogrівання мешканців того замку, бо «переміщення осіб» по Німеччині ще довго не припинялося! Особливо «завзято» «переміщували» поляків і не скривали цього й явно, славно заявляли чинники ІРО, що поляки мають свою Польщу, мають куди повертатися додому, то чого вони засиджуються в Німеччині?!

Коли ми коло книг, то вже треба згадати, що й німецька бібліотека в Байройті скоро відновила свою діяльність, і я нею користався. Мало не щодня відвідував її й майже завжди використовував книги, які мені були потрібні. При цьому треба згадати такий момент: в каталозі я находив ту книгу, яку якраз потребував, подавав на папері число тої книги бібліотекарші, а вона диктувала те число, часом із шести знаків хлопцеві років з десять, і той хлопець з таким довгим числом в голові відходив у задні кімнати й за пару хвилин приносив потрібну мені книгу! І це він повторював протягом цілого робочого дня! Я його завжди подивляв і дотепер не можу забути його з головою, напхатою числами!

За ті майже чотири роки, що ми ще перебували після війни в Німеччині, не можна було не помітити й не подивляти, як німці нарівнювали свої хребти та поволеньки витягали з попелу, мов того Фенікса, свій Гаймат (батьківщину). Самі найперше трохи вмилися, потім причесалися, потім залатали якусь діру, замазали якусь щілину й, одним словом, ставали на ноги. Це імпонувало й викликало подив.

Й не можна погодитися з нашими земляками, а ще більше з нашими землячками, які ані не вмиті, ані не причесані, а не голодні, бож УНРРА-ІРО дбають про них, виходять з свого таборового кубла, походять по місті й вертаються додому з враженням, що вони розчаровані Європою! Бо що ж тут такого?!

А я до таких засліплених не належав, я дивився, я спостерігав, і я бачив. Почасти й заздрих, що вони хоч мають руїни, над якими можуть попрацювати, а ми й тих руїн не мали. Ми були щось гіршого, ніж цигани!

Це ж я й веду до того, що не тільки все, але й книгарня в Байройті підлатала знищені вітрини, розвіяла порохи та попіл, упорядкувала й книги, але продавати покищо не продавала, бо гроші не мали вартости та й ті скоро будуть міняти.

Заглядав і я до тої книгарні. Там можна було міняти книги! Практично це значило, що на руїнах Німеччини багато книг втратили своїх власників, ті книги можна було припекати додому й привласнити або вживати на виміну та на продаж.

Ми особисто мали цигарки як валюту, бо самі не курили, тому мали їх на всякі видатки. За них можна було б придбати й деякі книги! Але! Ми були «переміщені особи», ми були в дорозі, ми не мали обсягу власних хат та кімнат, щоб заводити знову ще якийсь раз у життя бібліотеку. Бож обсяг наш був у двох валізах, у яких і так уже перебували книги. Так що я не дуже скористався з тої байройтської книгарні.

Зате вже осівши на сталій адресі, я не забув спокуси німецьких книг та журналів. Вони були в нашій хаті сталими й бажаними гістьми!

У Т Г І

Чотири такі популярні букви, що кожний під ними пізнає Український Технічно-Господарчий Інститут — високу школу **позаочного** навчання, яка була створена року 1932 при Українській Господарській Академії в Подєбрадах. А з 1. січня 1936 року стала самостійною незалежною установою **позашкільного** навчання.

Той момент, що УТГІ був створений при УГА, викликав несмак у абсолювентів УГА, проти чого свого часу дуже гостро виступив Євген Маланюк. Дехто з колег також висловлювалися проти такої «сусідської» комбінації. Бож реноме нашої Альма Матер УГА на тому дещо терпіла, що й виявилось пізніше.

Але майже ніхто тоді з нас не знав, що в американських університетах під одною фірмою «університету» перебувають численні інші різноманітні навчальні заклади.

УТГІ, як установа позаочного навчання, виконала величезну працю й лишила по собі тривалий слід в українській культурі.

Бож участь слухачів була масова, наука доходила до найдальших селянських хат під солом'яні стріхи, й рівень освіти української молоді скорим темпом пішов угору.

Року 1945 большевицька московська навала наближалася до осідку української культури в Подєбрадах, і провідні чинники, які зжилися з тим осередком з 1922 року, мов ті козаки запорожці з Матір'ю Січчю, які, полишаючи насижене гніздо, не взяли з собою нічого, а тільки:

Як мандрували день і ніч,
Як покидали запорожці
Великий Луг і Матір Січ,
Взяли з собою Матір Божу...

Так і вони, вірні традиціям своїх Великих Предків, не покинули наукові скарби, а взяли з собою, що далось взяти в два залізничні вагони та що підходило під поняття УТГІ, як архіви, друки, програми та найдорожчу традицію!

Тернистим шляхом добрався УТГІ до Плятлінгу в Баварії. Тернистим тому, що в дорозі їхні два вагони були розбомблені американською авіацією. А що вдалось врятувати, врятували й допхали на ручних возиках до Американської Зони Окупованої Німеччини. Мов ту Матір Божу, яку колись запорожці таки довели до Криму!

Мов би це пояснення моє є єретичне, але трошки вдуматися й можна зрозуміти, яку силу віри виявили провідники УТГІ, коли з таким завзяттям врятували, що далось врятувати. Тоді, коли всі інші (а їх було мільйони!) змагалися за хліб насущний, провідники УТГІ давай шукати нагоди продовжувати свою навчальну працю в УТГІ в нових, змінених умовах. Численні наради, поїздки по Баварії в пошуках відповідного місця осідку для УТГІ.

І мало що не чарівною паличкою відкривається Регенсбург над Дунаєм, гарне історичне місто, а в ньому панує, як Американський Воєнний Губернатор, Яромір Поспішіл, американський підполковник чеського походження, який на власну руку видає дозвіл на відкриття й продовження існування УТГІ, як Високої Політехнічної Школи з аудиторним навчанням!

В інструкціях американської влади було сказано, що всі високі школи в Німеччині мають бути закриті, а пан підполковник на власну руку потрактував, що то мають бути закриті німецькі школи, бо автори інструкції не могли наперед знати, що в Німеччині опиниться якась ненімецька школа.

Так, висловлюючись по-американському, УТГІ одержав «зелене світло» і розпочав поволеньки розбудовуватися до вершин Високої Школи. Тяжкі то були початки, й про них написано в другому томі «Українська Висока Політехнічна Школа на Чужині», том II. «Український Технічно-Господарський Інститут» (Подебради, Регенсбург, Мюнхен) 1932-1952. Нью-Йорк, 1962.

Професорська Рада УТГІ обрала ректором УТГІ проф. Віктора Миколаєвича Доманицького, винятково енергійну людину. Йому в великій мірі й треба завдячувати скорий і буйний розвиток УТГІ в Регенсбурзі.

З активізацією навчальної праці в УТГІ почалася й мобілізація педагогічного персоналу, який був розпорошений по Німеччині. Частина професури була стало при УТГІ, це старі кадри, але числом їх небагато. Невелика кількість науковців були західного походження переважно з Галичини та з еміграції та поважна кількість професури були східного походження, науковці, що виростили під советською владою. Помимо своєрідної ментальності, як суперпошани перед авторитетами, деякого перевищування себе, часто незаслуженого, перед західними колегами й т.п., вони були добрі фахівці.

Крім того, треба згадати останню групу викладачів у УТГІ, це молодь з 1920-1930-х років, абсолюенти УГА та Празьких, чи взагалі чеських високих шкіл. До них і я належав. Але моє положення було виняткове, бо я закінчив наукову підготовку до академічної діяльності (див. про це другий том моїх споминів).

Обставини не сприяли, щоб я приступив до виконання академічної професії, але я стало не цурався свого покликання і в своїй галузі щось робив і проявляв якісь успіхи. Але пан ректор В.М.Доманицький, щира душа й патріот свого гнізда подебрадського, заходився запрошувати на працю в УТГІ кожного, хто лиш був абсолюментом УГА.

Це в інтересах доброго імені Школи — УТГІ не належало до позитивних явищ. Бо не всі абсолюенти УГА відповідали покликанню на працю в високій школі. Я їх всіх особисто дуже добре знаю й можу мати право оцінити їх справедливо! Але для праці в УТГІ не я їх кликав, а ректор В.М.Доманицький, а присутні на професорських нарадах мали йому довіряти, бо самі кандидатів не знали. Таке ставлення приводило до того, що така поважна особа, як проф. Кость Кисілевський, не раз казав, що «в УТГІ дурні дурнів учать!» Звучить драстично, але правдиво!

В травні 1946 року й мене запросили до Регенсбургу в справі моєї згоди взятися до викладів будь-якої частини ботаніки для студентів агрономів і лісників.

Поїхав я з Байройту через Вайден до Регенсбургу, й знову я там зустрівся з Дунаєм. Наш рідний Дніпро я знав трошки на південь від Запоріжжя та аж до Катеринослава, а Дунай я знав змалечку, бо в нашого сусіда Грищенка великий чорний, кудлатий псище називався Дунай. А справжній Дунай вперше побачив я по дорозі з Констанци до Букурешту (див. перший том цих спогадів). По довшій добі довелося з ним зустрічатися в Будапешті, Братиславі, Відні, Лінцу, тепер оце в Регенсбурзі, а пізніше ще в Ульмі. Стало Дунай, Дунай, то не можна щоб не полюбити таку велику та довгу річку.

Тому, перебуваючи не раз і не двічі в Регенсбурзі, я затримувався над Дунаєм, тим більше, що в Регенсбурзі його треба перепливати паромом, та дивився в слід його хвилям, які пливли туди далеко, де я його вперше побачив, у сліди моєї молодости.

Та не Дунай був найбільшою поживою моїм очам, а собор святого Петра, прекрасний готичний храм з двома вежами. Велика річка, кам'яний міст, собор хоч не з одною вежею, як у Празі, але аж з двома, але Регенсбург так часто мені нагадував Прагу та ті молоді роки, які лишилися в Празі й там закам'яніли.

Ніколи я не поминав того собору, щоб не затриматися та не полюбуватися ним! Так можна й закохатися і в собор і в те, що в тому соборі коїться, і в тих, хто там молиться. Недаром Євген Маланюк так закохався в католицтво, що й сам перейшов на католицтво! Бачив я гарні храми й потім, хоч би в Ульмі! Але краса красою, а любов любов'ю, та віра вірою! Може, в тих маленьких наших сільських церквочках більше молитви, ніж у прегарному готичному храмі! Це вже справа дискусійна!

Коло собору стоїть свідок німецької давнини — їхній Райхстаг з років 1663-1806, коли там відбувалися засідання парламенту Священної Римської Імперії. Біля того недалеко рештки римської брами з каміння величезних розмірів, аж дивно, як те каміння римські будівничі ворочали?

Місто Регенсбург має 2500 літ свого віку, себто більше, ніж Київ, навіть за підрахунками наших «урапатріотів»! Кам'яний міст збудовано в роках 1135-46. На якийсь дім мені показували наші українці, що в ньому зупинялися наші київські купці, коли прибували до Регенсбургу в торговельних справах, а може, ще в

яких справах, бо Регенсбург — це стара Ратісбона — столиця середньоевропейського світу.

На Кеплеровій вулиці стоїть дім Кеплера, в якому року 1630 помер славетний астроном. Та може найбільшим дивом сучасности в Регенсбурзі є серед міста величезний парк, у якому стоїть палац, над яким стало повіває червоносиній прапор.

Найбільше диво тому, що вже нема Німеччини, тут панує американська окупаційна влада, а в парку сидить якийсь феодал з своїм власним прапором, і не видно ніколи, щоб американці мали щось до того! Просто тобі мало що не союзники!

Та пізніше довідався, що в тому палаці живе князьок Турн-Таксіс, власник 350 кв. км. в Німеччині та 12 підприємств, як банки, фабрики, броварні й т.п. Персоналу в нього 4500 осіб. Річні обороти його підприємств кругло 500 мільйонів, а взагалі розміру його багатства ніхто не знає.

Та він добра душа, бо щоденно видає 400 безплатних обідів бідним людям. Тому, що від його порога до большевиків ледве 100 км., то треба щось думати, щоб врятувати маєтки. А до маєтків він має таке щастя, що до чого не торкнеться, то все перетворює в гроші, як про нього кажуть.

Як і багато інших німців, він звернув увагу на Бразілію, поїхав туди й купив невжитки, про які самі продавці не знали, скільки їх є, чи 8 000, чи 10 000 га. Він так і купив на око з тим, якщо там буде більше, то він не мусить доплачувати. А з того виявилось 56 тисяч га! Пан Турн-Таксіс завів там культуру рижу, й тепер Бразілія є найбільшим експортером рижу. Крім того, в нього череди рогатої худоби в десятки тисяч голів.

Та «молодий» Турн-Таксіс «докозакувався», що йому стукнуло 54 роки, й тато понатиснув, що «пора», бо нема кому лишати маєтки. І Турн-Таксіс в червні 1980 року одружився, взяв собі Зальцбургську принцесу віком лише 20 років. На питання журналістів, скільки вона хоче мати дітей, вона відповіла: «багато, багато!» Так що нема жури, буде кому лишати маєтки!

А це все пишу тому, що коли я «породичався» з Регенсбургом, то вже нічого не пролишав у німецькій пресі, що траплялося про Регенсбург. Насправді «родичатися» з Регенсбургом я не хотів. Після того співжиття в Байройті, до якого я звик, яке було тісеньке, дружнє, життя українців у Регенсбурзі мені не подобалося. Мешкали вони по приватних мешканнях Ганггофер Зідльонгу, не було в них нічого з того, що ми мали в Байройті, ані денних наказів, ані частих тісних імпрез і т.п. Тому Байройт

лишився мені ріднішим, ніж Регенсбург.

Початком травня їздив я до Регенсбургу, а вступну лекцію з фізіології рослин (її мені приділили, а не систематику, як би мені більш годилося!) я мав 15. травня 1946 року. Як то все відбулося, то я вже й не пам'ятаю, хто там був присутній й скільки їх було, не лишилося в пам'яті, лише знаю, що до викладів я готовився солідно й поважно, так що з цього боку до мене не підкопатися.

Виклади та всякі урочисті виступи в УТГІ відбувалися на острові серед Дунаю, на Лібльштрассе, 2 в приватному домі, який був справжнім палацом, як своїми розмірами, так і пишним оздобленням внутрі. Це був історичний дім, бо в ньому перебував свого часу Наполеон. Перед домом там були поважні струнки тополі, а поза домом був немалий парк з деревами й по сто літ віком. І дім, внутрі й назовні, він зафіксований на численних фотографіях із життя УТГІ.

16. травня 1946 року на Професорській Раді Агрономічно-Лісового Факультету мене обрали доцентом ботаніки УТГІ. Референтами були В.М.Доманицький та О.З.Архімович. ЗА я одержав 15 голосів, ПРОТИ — 1 і утримався один голос.

На другий день 17. травня 1946 року Професорська Рада УТГІ затвердила вчорашню постанову Професорської Ради Агрономічно-Лісового Факультету про обрання мене доцентом голосами ЗА — 25, ПРОТИ — 0 і УТРИМАЛИСЯ 3. Коли я прибув на станцію Регенсбургу в той же день 17. травня, то мене зустріла група колег по майбутній праці в УТГІ з гратуляціями з нагоди обрання мене доцентом. Розуміється, що я був зворушений, бо не звик до таких виявів пошани!

Дух руїни пролетів над світом і понищив усе, що далось знищити, в тому числі й мільйони книжок. А іронія долі хотіла, щоб вічні скарби людського духа були вкладені в такий нетривкий матеріал, як папір. Тому й постала проблема, де взяти підручника фізіології рослин, з якого студенти мали б підготовлятися до іспитів?

Мені відваги ніколи не бракувало, тому я й узявся написати підручник фізіології рослин. Щось найшов у скромній бібліотеці УТГІ, щось у міській бібліотеці Байройту й поступово, як викладав розділ за розділом, так і подавав студентам готовий текст для розмноження. І вже 5. вересня 1946 року міг написати передмову до першого видання мого підручника «Фізіології Рослин».

Агрономічно-Лісове Т-во при УТГІ видало той мій підручник,

який я так залюбки й згадую у списку моїх друкованих праць, бо це таки з декількох оглядів унікальна книга: автор її українець, викладач української високої школи, для студентів українців і написав її у винятково несприятливих умовах на руїнах Європи після Другої світової війни.

Я той підручник не занедбав, на лаврах авторських я не спочив, а з бігом часу удосконалював книгу, збільшував матеріяли й після шости семестрів я вже мав «друге видання» моєї «Фізіології Рослин» на 328 сторінок машинописного тексту, тоді, як перше видання мало 117 сторінок. Всіх розділів у книзі 41, джерел використано 40 й передмову до «другого видання» я підписав 22. грудня 1948 року. Місце «видання» — Байройт.

Слово «видання» беру в лапки, бо це друге «видання», виконане в двох примірниках. Один із них здано в архів УТГП (цікаво, чи наступні покоління діячів УТГП зберегли той такий унікальний примірник?!), бож не рівнятися їм до старих лицарів ще подебрадської ери!

А другий примірник перебуває в мене в архіві, й папір його жовтіє мало що не так, як листя восени! Не тому, що це мій твір, а тому, що він лиш у двох примірниках, себто частина культурної праці українського народу зникає безслідно, тому й так мало слідів у такого давнього культурного українського народу!

Орієнтуючись на засаду, що кожний професор високої школи мусить написати підручник із свого предмету, я дотримався цієї засади, і сумління моє заспокоєне. В таких випадках, коли я щось довожу до кінця, мені на поміч приходять інок Пимен з «Бориса Годунова»: «Хай знають нащадки православних»!..

Колись студенти нашого факультету запросили мене з Дружиною на баль, це, мабуть, на закінчення академічного року 1945-46. З чемности ми не відмовилися й поїхали до Регенсбургу, бо ж думалося пригадати колишні наші подебрадські балі в Заложні! Та далеко куцою до зайця!

Мої квартирні господарі в Подебрадах «за бараками», він і вона. Паровлек на прізвище, у м'ясниці бували на танцювальці теж у тій самій Заложні. На другий день я їх розпитував, як же там вони бавилися?! Виходило, що вони відразу ж з порога йшли в танок. Ніякої розвагової програми у них не було. За якийсь час вони брали в буфеті пиво, виймали з кишені «ятерніци» (печінкові ковбаски), їли їх, запивали пивом і далі плясали поза північ.

Щось подібного було й на тім балю, тільки що там ані «ятерніц» не було, ані пива. А розвагової програми також не було.

Зате тіснота там була така сама, як і в бочці з оселедцями! Бож шойно рік тому, як скінчилася війна! А краса наших студентських балів у Подебрадах в нашій пам'яті ще більше зросла!

Інший баль в м'ясниці 15. лютого 1947 року вже був справжнім академічним балем з мистецькою програмою. Та подебрадці знову блиснули своїм організаційним хистом, коли в травні 1947 року влаштували святкування 25-ліття існування УГА в ЧСР! І чого лиш там не було! І Служба Божа, й Наукова Конференція, й Професорські Ради й Товариські Зустрічі Абсолювентів, а також і Академічний Баль з мистецькою програмою, в якій брали участь чоловічий хор «Сурма» під управою Плешкевича, соліст Лев Райнович, солістки Гавриленко, Таранова, піяніст Роман Савицький, акомпаніятори Крахно та Гавриленко.

А після того всього баль! Це вже не був колишній подебрадський блеск, бо може ще не всі воєнні попели струсили ми з тіла нашого та з душі. Але теплість і зворушення були хоч би з того, що ми ще раз зішлися в такій своїй масі та давай робити перекличку, як у того славного нашого «Тараса Бульби». Багатьох ми не дорахувалися! Вічна їм пам'ять!

До Регенсбургу я їздив раз на два тижні. Перед від'їздом лягав спати об 11-й годині перед північчю, вставав о 1-ій годині по півночі й від'їздив. В потязі трохи дрімав, більше спостерігав подорожніх, а на дорозі назад за денного світла любувався красотами Баварії. В Регенсбурзі переночовував одну ніч або в студентській бурсі, або де в кого із професури, які мешкали у тих славних трикімнатних мешканнях, які Гітлер так голосно обіцяв дати німецькому народові, що після війни кожна німецька родина матиме мешкання з трьох кімнат!

В нашому таборі в Байройті мешкала також пані Марія Донцова, колишня дружина славного на той час Дмитра Донцова. Вона дуже цікавилася життям українців у Подебрадах, а спеціально вона була зацікавлена Оленою Телігою й про неї часто випитувала мене. Я що знав, те їй і оповідав. Одного разу я був у неї, й ми говорили про те ж саме, що й завжди. Коли я зібрався відходити, вона напросилася, що ще нині ввечері відвідає мене, й нашу розмову будемо продовжувати. Прошу дуже, але я лягаю спати в 11-ій, щоб устати о першій й їхати до Регенсбургу. Вона те все прийняла до відома!

Прийшла до нас в 11-ій й перебула рівно до 1-ої, так що я вже, не лягаючи спати, почав збиратися на потяг! Дорогою я своє додрімав, а виклади я завжди мав приготовані, й ніякої кривди

мені не сталося. Але!

В роках 1950-х пані Марія Донцова, вона мешкала в Нью-Йорку, зголосилася, що відвідає мене в Філядельфії певного дня й певної години! Я працював після полудня, тому з пані Донцовою зустрівся біля дому Союзу Українок Америки, й ми ходили по вулицях давнтавну й говорили про те саме, що й минулими роками!

Пів до третьої години я міг розпрощатися з моєю співбесідницею й на час прибути на працю. А моя фірма була німецька, й там любили точність, на якій і мені залежить, бо працюю в тій фірмі я дорожив! Чи міг би я так легко розпрощатися з гостею, коли б прийняв її у себе в хаті?! Певно, що ні! За ніяких обставин і не міг би гостю-даму випросити з хати, а на вулиці я сміло міг з нею розпрощатися, не порушивши ані крихітки такту!

Недалеко від Регенсбургу над Дунаєм на високому березі стоїть Вальгала, велична антична храмова будівля, яку там поставив баварський король Людвіг I року 1842. Від берега Дунаю і аж до Вальгали треба вийти вгору 365 сходів на кожний день року! Себто, намагайся щодня протягом року і років змагатися вгору, щоб досягти таких успіхів для Німецького Народу, який визнав би себе гідним бути в Вальгалі у вигляді написаного твого імені або твого бюсту, або навіть статуї! Там вшановано еліту Німецької Нації! Серед них ми зустріли й «нашу» царицю Катерину II, що мене тоді здивувало! Значить, німці не цураються «своїх», хоч би вони в будь чийх службах перебували! Ось де в кого треба би і нам повчитися!

15. серпня 1946 року мої студенти влаштували туди прогульку, це треба плисти кораблем. Гарна днина, цікавий об'єкт для оглядання, наше тісне товариство. Було декілька фотоапаратів. Я спеціально просив декого з власників фотоапаратів, щоб вони не забули й мене декількома знімками, за які я поверну кошти.

Ніяких знімок ніколи я не одержав! Нагадувати я не нагадував, а варто було би повчитися, навіть німцям, які мають свою Вальгалу, як треба не те щоб шанувати свого доцента, але хоч би крихітку чемности!

Згідно правил УТГІ, після певного часу педагогічної діяльності в УТГІ та при приложенню відповідної праці можна подавати проєкт на професора. Все було зроблено, як має бути згідно всіх приписів, і справа мого підвищення мала розбиратися на Професорській Раді Факультету дня 17. січня 1949 року. Мою

працю я подав «Фізіологію рослин», друге видання!

В останній хвилині пан декан нашого факультету проф. Володимир Городецький повідомляє мене, що моя справа знята з порядку денного. А приватно пояснив, що за ініціативою пані проректорової Варвари Миколаєвни Зайцевої пан проректор проф. Микола Зайцев уніс пропозиції ректорові проф. Борисові Іваницькому, щоб мою справу зняти з порядку денного! Зняти то й зняти, чи в подебрадському кублі не раз таке траплялося?!

З новоприбулих з України професорів професори Городецький, Панасенко, Боженко, Архімович і навіть математик Чудінов-Богун до мене ставилися підкреслено тепло. Чому, не знаю! Бож я, живучи в Регенсбурзі, не мав нагоди частіше з ними зустрічатися та взаємно пізнаватися!

Так я й виїхав із Європи непрофесором! Дещо пізніше, 27, вересня 1954 р. титулом професора мене наділив Український Технічний Інститут в Нью-Йорку. Так що, перебуваючи в активній діяльності в Високій Школі — в УТГІ — я й не натішився титулом професора, який тоді відповідно й звучав би. А так він лишився мені мало що не порожнім звуком, й тим титулом я так мало коли й користаюся! Та ще в країні, де не дуже й захоплюються будь-якими титулами. Такою невеселою пригодою я й закінчую розділ моїх споминів про УТГІ — Український Технічно-Господарський Інститут в Регенсбурзі, де такий тихий Дунай пливе та пнеться вгору пишний, величавий собор святого Петра! Їх не забути ніколи!

ПОЛІТИКА

Як я уже згадував, не пам'ятаю тепер, чому я вибори до Таборової Ради тягнув і затягнув їх аж до серпня 1946 року. До виборів ставали дві нерівні групи таборових мешканців: галичани, переважно бандерівці та їхні полпентачі з одного боку, а проти них значна меншість «східняки», православні, трохи галичан та всяка інша збиранина з північно-західніх земель України, які на коменданта табору пропонували д-ра Заваду (тепер в Австралії). Кандидатом більшості на коменданта табору був попередній комендант д-р Микола Ценко.

Моя кандидатура була на Голову Таборової Ради. В передвиборчій суматосі я був провідником «опозиції», себто отої меншості, бо фактично я був оборонцем тої упослідженої маси, яка час від часу потребувала допомоги в обороні своїх прав.

Пригадую «наше» передвиборче віче в 15. курені, яке організувала «збірна» бригада з одиниць членів УРДП, соціаліста, мельниківця, УНДО та ще з якихось недобитків минулих епох! За чверть години до початку віча ми прибуваємо до 15 куріня, а там повна заля (місць більш-менш 350) бандерівців з тим, що хоч спереду лишили нам рядок порожній, щоб і господарі мали де сісти!

Я відкривав і я провадив те віче. На першого промовця ми заплянували Антона Чарнецького, давнього діяча в робітничому русі в Галичині. Як тільки він вийшов на сцену та ледве встиг сказати по адресі бандерівців «ви гітлерівці», як на сцену вискочили може з четверо бандерівців й мало не почали його бити! Тільки я його зміг врятувати, бо мене бандерівці шанували, я з ними зажди був тактовний, і тому мене, як голову віча, вони послухали. Але Чарнецького під охороною гетьманця та мельниківця вивели із залі й доправили додому. Про це він згадує у своїх споминах (Лондон, 1964).

Далі всі запляновані промовці виступали з короткими промовами, на які аудиторія (читач уже знає яка!) реагувала вигуками більшими чи меншими, залежно від того, який сигнал подавав їхній провідник Володимир Боровик.

Атмосфера на вічу, як і взагалі тоді в українській діаспорі, панувала така, що «західняки», то — щось, а «східняки» — ніщо, або щось коло того. Бож незабаром було й офіційно проголошено «блискуче відокремлення»!

На такий погляд блискучу відповідь дала пані Сімінська, маленька жіночка, мати двох чи трьох дітей, дружина директора Середньої Реальної Школи для Дорослих. Її промова була передостання. Вже той факт, що вона виступила на сцені, насторожив аудиторію, аж по залі пройшов якийсь шум подиву!

А коли вона гарною українською мовою оповіла присутнім про життя та діяльність українців під большевистською владою, що «вам, галичанам, таке й не снилося, тож і не дивіться на нас, що ми щось менше вартісне, бо такими ми не є» і т.п. в такому дусі, то аудиторія (пам'ятаєте яка?) покрила її виступ бурею оплесків (правдивих, а не з наказу Володимира Боровика!).

Останнім промовляв я й закривав віче закликом: «Ідіть й голосуйте, як кому сумління велить». Після вибуху аудиторії проти Чарнецького, аудиторія поводитися чемно й задавала лише різні питання, які вони мали наперед приготовлені та розпределені, хто що має питати чи про що говорити. Одним

словом, організація була досконала! За це їм честь і слава!

Як же пописалася коаліція? Чарнецького вигнали з віча, Діберт (УРДП) за якусь годину встав і заявив, що він уже хоче спати, встав і пішов додому спати! Це член **революційної партії!** Решта членів коаліції поступово так само поодинці розійшлися спати! На закінчення віча на «передових позиціях» проти «переважаючих сил противника» осталися ми двоє: пані Сімінська та я!

Таке мені часто пригадується тепер (рік 1981), коли гляну довкола на українське громадське життя, на ту демократію, яка своєю неактивністю, своєю пасивністю побила всі світові рекорди та ще в претензії, чому активніші переможці не хочуть вступати з нею в переговори?! Ми з пані Сімінською аж таких претензій до нашої аудиторії не мали! Що заробили та як заробили, стільки й нашого!

Відбулися вибори, і я програв їх! Мене не вибрали на Голову Таборової Ради, мов того Черчіла до британського Парляменту. З того часу я й став «східняцьким Черчілем»! У чехів кажуть: «невдячність панує в світі»! Її заробив Черчіл у Британії, а Гордієнко — в Байройті.

Програв я якраз тому, що проти мене висловилися всі чи майже всі православні та певні одиниці біля того. Цієї справи я тут не буду порушувати, не буду ворушити кісточок, нехай з миром спочивають. В моєму архіві є течка, присвячена цій справі, якщо вона збережеться, то колись якась молода людина на тому матеріалі зробить собі докторат! Я ж тут з чистим сумлінням згадую, що я щиро боронив чистоту православія, для якого я жив, за яке боровся, й навіть у Байройті православна каплиця на горищі 13. курія стояла на брусах, які я на власних плечах виносив на горище на трьох поверхах! Точка!

В Таборовій Раді я був від Спілки Українських Інженерів, яка мене туди делегувала. Там були самі галичани, а для «соборности» треба було мати хоч «фігуру» не з галичан! Такою фігурою я не став, а всіх негаличан боронив щиро й віддано. Це мені признали, й на другий рік 1947 мене знову обрали до Таборової Ради, про що зберігся в мене папірець-повідомлення Виборчої Комісії, яке підписали аж два доктори прав!

Після мене Головою Таборової ради став мій близький приятель Павло Дубрівний, занадто великий прихильник співпраці з галичанами, ще з Галичини, де він був повітовим агрономом. По своїй вдачі він був справжньою фігурою, яку

якраз і потребували! І «соборність» збережена, й кров не псується. Зате в родині розбіжність думок дійшла до того (його дружина була завзята неприхильниця галичан!), що подружжя Дубрівних розійшлося!

Моє завзяте ставлення в обороні моїх «земляків» дійшло до того, що мене пан д-р Микола Ценко в передвиборчій агітації 1947 року потрактував мало що не як «совета», чи як там ще можна назвати прихильника большевиків. Така думка поширилася по таборі, бож ґрунт для того був сприятливий. Це я помітив, коли якісь давні знайомі почали обминати мене, бокувати й не вітати мене.

Пан д-р Микола Ценко, сам правник, мав би розуміти, що трохи забагато сказане про порядну людину, може їй пошкодити. Це все легко пояснюється. Бувши довший час командантом табору й до того щедрим, як про це було згадано не раз на повищих рядках цих споминів, можна в українському суспільстві закріпити собі добре ім'я, та й матеріяльний стан з року на рік кращав, а він (себто, той матеріяльний стан) сприяє витворенню й закріпленню самовпевнености!

Коротко кажучи, я подав на д-ра Миколу Ценка скаргу за зневажання мого доброго імени до суду при ІРО в Байройті. Відбувся суд, в якому першу скрипку грав д-р Василь Палідвор, і присуд був цікавий і модерний! Д-ра Миколу Ценка звільнити він вини, бо, як Об'єднані Нації постановили про чотири свободи, то кожному вільно говорити що завгодно, та ще в часі передвиборчої агітації! І про це в мене зберігаються документи! Може, колись комусь придадуться для студій еволюції свободи слова!

Я людина демократичних переконань, але цілком не можу забути, що я був свідком, як творилася велика активна сила у большевиків та у німців, тоді як свідоцтва творення якоїсь, хоч би трохи значної сили, по боці демократії я не бачив.

Тому, коли в Байройті 25. липня 1948 року урочисто відзначали утворення Української Національної Ради (УНРади), то я того поважно й не міг сприймати, бо не вірив у такий конгломерат. Мої передчування незабаром здійснилися, бо бандерівці скоро вийшли із УНРади, а дальша доля її була незавидна.

В Байройті був Союз Українських Ветеранів, який на Покрову 14. жовтня 1948 року посвячував собі організаційний прапор. На цю урочистість прибули генерал Смовський, полковник

Татарський, сотник Захвалинський; мав прибути й ген. Капустянський, але не прибув. Це була така подія, що її не можна не згадати. Названі особи прибули напередодні. Їм до диспозиції були представлені старшини для доручень, чи як їх там назвати. На другий день і я навіть вартував біля них дві години.

Та краще спочатку! Назустріч гостям виїхало особове авто Барвінського, а за ним американський джип, в якому була таборова поліція в чорних уніформах, білих шоломах, ремнях та рукавицях. Коли їхали від двірця, то авто супроводило товариство в джипі. Це була така картина, що в Байройті мало коли можна було побачити. На вулицях ставали й подивлялися й німці, й американці! Та й було на що глянути!

На другий день на таборовій площі священники обох визнань служили молебень й посвячували прапор, який вишила генеральша Вовкова. Кропили прапор так, що одну сторону кропив один священник, а другу сторону другий священник. Після того була дефіляда перед прапором, назбиралося нас, ветеранів, з 80 осіб! Не мало!

Потім був парадний обід з промовами та з надіями. В кожному разі все відбулося так, якби оце з цим прапором завтра виступаємо на ворога супостата! Може, таке наставлення тоді й було оправдане, бо ж тривала «холодна війна»! Але, чи учасникам тої урочистости ще довелося б виступати?!

Наша українська преса в діяспорі така «мудра», що на її сторінках часом трапляються статті на таку тему, як «чи потрібні нам партії?». Хоч усьому світові відомо, що партії — це організації активніших громадян, бо всі громадяни не можуть бути активні! Мабуть, ясно, як сонце!

Тому, коли Семен Підгайний зачав зі мною розмову на тему, щоб в Байройті створити осередок УРДП, то я радо на таке пристав! Бож думка була, що в обороні прав наших ближчих земляків «східняків» треба мати якесь скупчення активніших громадян. Думка була, що до моєї діяльності в таборовому житті стане до помочі могутча східняцька партія, й ми зможемо позмагатися з бандерівцями.

Та наївні мої думки були, коли я так думав! Семен Підгайний в нашому таборі був приписаний з численною родиною, жінка, двоє дітей, жінчині батько, мати та жінчина сестра з своїм чоловіком. Та помимо цього в нашому таборі він не мав жодних повинностей, бо стало перебував у Новому Ульмі.

Це був один із останніх випадків, коли галичани були аж такі

прихильні до представника нової еміграції з України. Коли вдома, в самій Галичині, нових емігрантів з України зустрічали так сердечно, що просто не знали, де їх посадити. Це я бачив у Перемишлі, про це недавно писав один із таких емігрантів у «Свободі». Писав він саме в День Подяки, коли треба дякувати не тільки Америці, але й тим братам галичанам, які його та групу земляків з ним так тепло зустріли та примістили на працю й побут у Бучачі.

Тут мимоволі постає маленьке завдання українським соціологам вивчити цю справу про поглиблення Збруча й наростання нетерпимости галичан до «східняків».

Такою прихильністю галичан користався Семен Підгайний, а замість «могучої східняцької партії», яка стала б на поміч мені, я сам мусів творити осередок УРДП в Байроїті. Себто, я став секретарем місцевого осередку УРДП. І давай я творити той осередок! Виявилось, що «східняцький» матеріал для творення політичної партії не надається!

Саме слово «партія» відштовхує багатьох, бо нагадує ту іншу партію, яка лишилася їм в печінках на все життя. Крім того, небезпідставне підозріння й до творців теперішньої партії за зв'язки з тамтою партією чи як члени, чи як кандидати до партії, чи в лавах комсомолу. Себто, момент психологічний, спеціально направлений проти теперішніх творців УРДП. Крім того, звичайна пасивність, невиробленість, непривичасність до громадської праці. Так що мій осередок ніколи не досяг ані числа 10 членів!

Противна сторона нас дуже й не поборювала, бо й не було кого поборювати, а мене, як голову осередка, нічим не залякаєш, бо я вже ляканий! З Нансеновським паспортом у кишені я громадянин всесвіту!

Якщо кого й пробували лякати, так це нашого кольпортера Криволапа, але помилялися, бо не знали, що за могучий дух у ньому сидів! Сам я не раз бачив, як напади бандерівських хлопців на нього відбивалися від нього, мов ті хвилі від скелі! Був він рослим на сажень, флегматично спокійним, тримався гідно й на напади словами відповідав силою логіки, проти якої ніхто не находив жодного аргументу, й його лишали в спокою. Я його завжди подивляв. Нехай він з миром спочиває в Австралії. В інших таборах не траплялися такі Криволапи, й там справи не сходили так легко!

Діяльність нашого осередку була невелика: збирали на

пресовий фонд «Українських Вістей», здобували нових передплатників на «УВ». Час від часу сходилися для обговорення біжучих справ, не так політичних, як скорше громадського порядку та про майбутнє, яке перед нами було за темною завісою.

Провід УРДП видавав журнал «Наші Позиції», який мав успіх вже своїм першим числом, тому редакція «Наших Позицій» звернулася до мене взяти участь у ньому працею на тему «Український націоналізм, його філософія, політична практика й перспективи ОУН». На жаль, ця пропозиція прибула до мене запізно, бо 29. жовтня 1948 року, коли я вже мастив колеса за океан.

Дещо раніше УРДП заплянувало видати збірник на тему «Аграрні проблеми України». Мене запросили на головного редактора того збірника. Я склав детальний програм такого збірника з тим, що деякі праці напишу сам, а для решти буду підшукувати співробітників. Плян збірника був ухвалений, і я приступив до здійснення його. Співпрацювати в ньому дали згоду Іван Піддубний, Всеволод Голубничий. З іншими авторами я провадив інтенсивну переписку. Збірник заповідався на програмовий ідеологічний збірник УРДП. На жаль, з моїм виїздом до Америки справа із збірником заглохла, бо на нових місцях поселення перші кроки було не до писання та редагування поважних збірників.

Я дуже шаную українські жіночі таланти, не кажу вже про Лесю Українку, а згадую тут ближчих до нас, жінок з нашої епохи, тому для підкреслення вагомості дальших рядків моїх споминів наведу тут вірш Ївги Жак (Філядельфія, 1981):

БАГАТО ГАМОРУ ЗНЕЧЕВ'Я

Який би не зібрався в нас гурток,
Щоб «не пропала слава»,
У ньому зараз появиться
Краєва управа.

Коли ж нема діяльності,
Щоб виповнити зміст,
Він незабаром гучно скличе
Світовий свій з'їзд.

Та світовим звичайно
Через те не буде,

Коли загумінкові
В ньому люди.

Йвга Жак,

«Розкритий вахляр», ст. 40.

УРДП існувала майже два роки, вже відбувся Перший З'їзд УРДП, а на 15.-16. травня 1948 року був скликаний до Ульму над Дунаєм Другий З'їзд УРДП. Наш осередок УРДП в Байройті делегував на той З'їзд мене й Василя Олексієвича Ржевського.

Знову я ще побачив одне місто над Дунаєм — Ульм. В повоєнних руїнах годі було шукати якихось красот старовинного міста, але дім-храм з двома величавими готичними вежами аліанти лишили нам і наступним поколінням для поважних роздумувань над долею людською та над красою життя і тут на нашій грішній землі, й там, поза хмарами.

Та «політичні» повинності відвертали нашу увагу від чуда людської співпраці з Духом Святим, бо певно, що без такої співпраці ніякого храму не збудуєш, а тим більше ульмівського!

Помимо тодішніх труднощів подорожування ми з Василем Олексієвичем прибули завчасу, й пам'ятаю, у якійсь великій кімнаті, майже залі, за столом сидів Дивнич і щось або писав, або написане виправляв, а ми перебували від нього далеченько в протилежному кінці залі. Та мій супутник не тільки що сам був величезної богатирської постави, але відповідно до того мав і «голосок»! Ним він щось цікавого нам оповідав, зовсім «тихо», але то пана Дивнича іритувало, й він досить таки «голосно» припросив нас до порядку!

Десь ми переночували, а на другий день були точно в приміщенні, де мав відбуватися З'їзд УРДП. Так, як і наші люди приходять до церкви на Служби Божі, хто найдалі живе, той першим прибуде, а хто близько, той прибуде й на «Отче наш». Так було і з учасниками З'їзду УРДП. Далекі осередки вже були представлені своїми делегатами. Вже й наші мандати перевірені, й ми чекаємо початку — відкриття З'їзду УРДП.

При цьому треба згадати й підкреслити, що більшість присутніх майже взаємно знали, й усі вони були з нової еміграції. Я між ними був «білою вороною» з досвідом життя далеченько на Захід він них усіх. Був один єдиний галичанин, якого прізвища ніяк не можу пригадати. Але й його «урдіповство» поважно не приймав до відома!

Так, як я поволі пізнавав присутніх, то більшість із них були освічені люди, представників маси було мало, а якби їх

протокольно перепитав, то й ще менше був представлений «народ»!

Другий З'їзд УРДП розпочався з мало не південним запізненням, бо ще не прибув Генеральний Секретар УРДП Іван Павлович Багрянний! Коли він прибув із таким поважним спізненням, то він не робив міну винного, а деякі з освічених присутніх так поводитися, що це немов би вони спізналися! А я лише, мов той «суперзахідняк», тільки спостерігаю та на вус мотаю! Цікаво!

Оце, коли пишу ці рядки, переді мною лежить Порядок Нарад Другого З'їзду УРДП. Це спомини, а повний перебіг того З'їзду описано в «Українських Вістях» та в «Наших Позиціях». Тут лиш подаю мої враження, які мені лишилися по стількох роках!

Найцікавіший момент з цілого З'їзду УРДП настав при ч. 4. Порядку Нарад — «Звітна доповідь Генерального Секретаря УРДП». Правда, звучить величаво?! Як би! Та тут виявилось, що пан Генеральний Секретар ЦК УРДП не має жодної доповіді, не приготував жодного звіту!

Прошу читачів уявити собі Другий З'їзд УРДП, на який з такими труднощами з'їхалися делегати, такої головної точки з усього порядку нарад, як звітна доповідь Генерального Секретаря ЦК УРДП, нема й не буде, бо взагалі такої ще нема ані написано! Бо пан Генеральний Секретар ЦК УРДП не то писав байку своєму синочкові, не то малював йому картинки, щось в такому роді, а перед нами, делегатами З'їзду, тер чоло й поводився, не то невиспаний, не то на похмілля й навіть не находив слів вибачення.

Чи щось такого колинебудь і денебудь у світі у якомусь з'їзді партії траплялося?! Я ж, як стороння особа, бо я ж не з тої епохи, лиш дивився на таке й зі сторони пана Генерального Секретаря ЦК УРДП не помітив ані натяків на якесь перепрошення. А зате певний гурт присутніх підійшли до нього й мало що не перепрошувалися перед ним, що це, мовляв, вони завинили, що в Пана Генерального Секретаря ЦК УРДП нема звітної доповіді! Чи не пахло це «культу особи»?! Для мене це пахло, й той «аромат» «культу особи» властивий у більшій чи меншій мірі колишнім мешканцям СРСР!

Тепер попрошу шановного читача уявити собі, яке це все враження зробило на мене, людину з іншої епохи, людину, яка навчилася методів праці дещо далі на Захід від нашої Батьківщини. Тоді я вперше побачив І.П.Багряного, й перше

враження від нього лишилося мені на все життя. Не змінило мого враження і після прочитання деяких (не всіх) творів його, а славний «Сад Гетсиманський» у приватному листі авторові я таки щиро скритикував! На ту критику він ніколи не відізався! Це, мабуть, ознака великості, хто його знає!

В кожному разі, в тому «товаристві» я не був «свій», я був з іншого світу, був представником іншої епохи. Та, коли у галичан я був потрібний для задемонстрування «соборності», то тут я був потрібний, так би мовити, для тяглості покоління! І мене обрали на тому З'їзді на Голову СУДУ УРДП, а мого співтовариша з нашого Осередку в Байройті — обрали Головою Контрольної Комісії УРДП.

З котрого б боку підходити до цих двох постів у партії, вони таки чоловік пости, й довір'я делегатів з'їзду, до нас виявлене, нас таки пошанувало. За що ми їм були вдячні. А з того виходить, що й подальші рядки цих споминів стають значно цікавіші. Що й видно хоч би з частини мого листа Семенові Підгайному з дня 10. вересня 1948 року:

«...Вчора в мене був Василь Олексієвич (Ржевський, Голова Контрольної Комісії УРДП, моя теперішня примітка), він буде на засіданню завтра. Інформував мене про наслідки ревізії, особливо в видавництві («УВ»). Це, що він мені розказував, для мене один жах. В таких справах для мене життєвими взірцями є великі наші Чикаленко й Симиренко, які на українську справу давали щедру рукою, й ціле наше національне відродження коріннями вросло було в їхні кишені і звідти тягло життєдайні соки, як та рослинка з землі, як про це говорить моя фізіологія рослин! Коли колишнього народного комісара фінансів питали, чому він оточує себе самими буржуями, які колись бували директорами банків, а не бере до себе в співробітники із пролетаріїв, то він відповів, що за буржуїв він певний, а пролетарський співробітник першу ж сотку, яка попаде йому в руки, сховає собі в кишеню. Так говорив колись Сокольніков. І мав правду».

«У Донцова в «Духові нашої давнини» є така пригадка з хемії: скільки енергії ішло на синтезу якоїсь сполуки, стільки ж енергії треба вжити і на розклад тої сполуки. Подібно справи стоять і в суспільних явищах! Коли комуністична партія на осягнення своїх цілей вклала велетенські маси енергії, ідейности, посвяти, жертвенности, то щоби побороти її, треба вжити не менші кількості тих же чеснот. Я був свідком, хоч і на другому боці

барикади, ідейної жертвенности комуністів на початках революції. І вони мені також до деякої міри служили прикладом. Дехто бачив комуністів уже на початку їхнього розкладу і, може, взяв з них приклад, не знаю. В усякому разі, те, що творилося довкола видавництва «УВ» в першій половині 1948 року, не належить до блискучих сторінок української преси взагалі й до боротьби з таким сильним ідейним противником, яким ще й досі є комуністична партія, ні в якому разі не прислужиться. За таке розбазарювання майна «УВ» хто й коли, й перед який трибунал потягне винних?! Треба навчитися шанувати свою й особливо громадську копію так, як колись шанував її Симиренко, який річно віддавав на загальні справи десятки тисяч карбованців, а сам збирав коробки від сірників, щоб за них уторгувати якунебудь копіячину...

З того списку «провин» проти видавництва «УВ», а тим самим і проти УРДП, лишилася в моєму архіві копія, з якої видно, які суми і хто змарнував:

44,000 РМ по непростимій недбалості пропали у кольпортерів,
10,000 РМ видано допомогу Капелі Китастого,
7,000 РМ видано аванс Семенові Підгайному на книгу споминів,
2,300 РМ видано Семенові Підгайному допомогу для його великої родини!
2,000 РМ видано допомогу Дивничеві на лікування його дітей,
1,500 РМ видано допомогу хорові «Україна»,
650 РМ не доздав Микола Степаненко,
200 РМ одержував Дивнич на кожному подорож до Міттенвальду,
85 РМ видав Семен Підгайний Дяченкові на спекуляцію.

І це все тоді, коли в «УВ» була велика матеріальна криза! Цікавий видаток 2,300 РМ для великої родини Підгайного! В таборі в Байройті був такий добробут, якого родина Підгайного ніколи не мала в Харкові, спеціально щодо харчів і кількісно, і якісно. Ніхто в таборі ані не помер з голоду або від недоїдання! А були там і численніші родини, ніж у Семена Підгайного, тільки що ніхто з них не мав доступу до фінансів «УВ»!

Ще й тут доводиться вжити моє пояснення наслідків многосотлітнього панування над нашим народом, коли ще багато сучасників не надаються на співробітників до комісара фінансів Сокольнікова!

Звіт з контролі господарства УРДП в Ульмі подав мені голова Контрольної Комісії УРДП Василь Олексієвич Ржевський, чесна й порядна людина, автор оповідань для дітей.

Нехай з миром спочиває в Чикаго!

Переді мною постали труднощі, ЩО мені робити? Я ж Голова Суду УРДП й у тій ролі мусів розпочати слідство й провести всю процедуру з виявленням винувних та і відповідним закінченням тої пресумної події.

Я до того всього ставився в душі Чикаленка та Симиренка й не міг би стерпіти порушення принципів порядности та чесности. Хоч я знав, що тим я би не позбавив діячів УРДП наслідків многосотлітнього панування над нашим народом чужинців.

В даному випадкові поміг мені Біблійний Пілат! Я умив руки! Це вже був вересень місяць 1948 року. Ми вже смолили наші човни для далекого плавання через океан!

Про діячів УРДП я набув певний погляд, який ніколи в мене не змінився. Це щодо того змагання проти високоідейного противника — комуністичної партії. Не рівня маленькому Підгайному ставати проти великого й дебелого Сталіна!

З причини виїзду із Європи я подався до демісії з посту Голови Суду УРДП. Демісія була принята з подякою за мою дотеперішню працю в УРДП.

«Українські вісті» яось вибилися з небезпечної прірви й існують дотепер. Цими рядками можна й закінчити мою участь у «політиці» УРДП!

Зате, пишучи розділ моїх споминів під назвою «Політика», не можна промовчати іншу політичну силу, цим разом навіть без лапок! Маю на увазі ОУН, ту її галузь, яка популярно відома під назвою «бандерівців»! За цю популярну назву нехай на мене не гніваються, бо вживаю її в прихильному душі!

В такому багатющому різноманітними подіями 20-му століттю довелось й мені, хоч скромненьким коліщатком крутитися, а вже був я більшим спостерігачем, як наочним, так і додатком із джерел, тому при відході з цього світу вважаю потрібним подати пару й своїх думок, які вважаю своїми оригінальними, бо подібних не довелось ніде зустрічати.

Маю на увазі «національні гріхи» з років 1917-1920-х. Нікому не хочу й не маю права робити будь-які закиди, лише констатую факти без посилання на причини їх і на осіб, близьких до тих фактів і причин.

Величезні успіхи Української Національної Революції року 1917 не можна брати на плюс українській національній силі, яка пробудилася й своєю велетенською енергією вирвалася з-під

Росії й дійшла до актів 22-го січня 1918 і 1919 років.

Цим величезним успіхам Української Національної Революції сприяла пасивність, байдужість, неактивність російських урядових чинників, які свідомо й підсвідомо перебували в полоні своєї вини колишньої льяольности царському монархічному режимові.

Коли керівництво державними справами Росії перебрав у свої руки Ленін, який не мав ані свідомого, ані підсвідомого почування будь-якої провини щодо льяольности колишньому царському режимові, то при конфронтації з таким наставленням українська національна, хоч би й «велетенська» енергія не витримала змагу й мусіла програти.

Така психічна підготовка проти Росії була ледве у десятків українських діячів, й того було замало, щоб у змагу з Росією її перемогти.

Плекати протиросійське наставлення в лавах свого українського народу було мінімальне! Бо не було кому й не було коли, бож думка була, що й без такої психологічної підготовки можна буде здобути Україні свободу й закріпити її. Дійсність показала, що без такої підготовки не можна сподіватися успіхів.

Замість того, щоб не тільки усвідомлювати українські маси, але й напихати їх протиросійським наставленням, українські революційні верхи і ту тоненьку плівочку національно свідомої інтелігенції порозсилали по закордонах «репрезентувати» ту Україну, якої ще не було. Хто ж тоді мав вести українські маси на змаг з таким могутим ворогом, як тоді була Росія, підсилена міжнародним комунізмом, та як пізніше виявилось, то й не тільки комунізмом, але й світовим капіталізмом, це щоб не сказати, що світовим жидівством.

Як же українські маси без національної свідомости й без політичної підготовки проти ворога могли виграти змаг?! Не виграли!

На території України перебували величезні маси воєнного добра, як зброї та всього потрібного для ведення війни. Це були бази Південно-Західнього та Румунського фронту. Вони були переповнені воєнним добром. Де воно поділося?! Військо, яке само демобілізувалося, якщо й тягло з собою зброю, то тільки ручну. Україна, її влада, її місцеві адміністративні органи не допильнували тих скарбів. Сталися два величезні вибухи, один біля Києва, другий біля Одеси. А решту потім порозтягували різні окупанти, які добре пам'ятали, де що зберігалось! Це також

одне із непростимих занедбань.

Наслідком війни в Україні залишилися маси «переміщених осіб» із прифронтових країн. Багато з них потім у революцію виявило себе великими й часто активними ворогами України. Небажаних чужинців всі держави в світі депортують поза межі. Україна цього не робила й навіть, навпаки, приймала в свої межі явно вороже наставлення чужинців. За тих обставин не всіх можна було депортувати, але хоч частинно можна було їх висилати поза межі держави. Ці мої міркування занадто теоретичні, я це сам розумію, бо в ті часи тяжко було переводити в життя всі прерогативи держави, коли ще саме населення не почувасться власниками своєї власної держави!

Влада — це категорія психологічна більше, ніж юридична. Такої категорії українським владам у роках 1917-1920-х і бракувало. Тому при змаганнях проти Росії Україна мусіла програти! А на помилках попередників треба вчитися й не повторювати їхніх помилок. Коли поза хмарами літають голуби наївної віри в світове братерство чи кляс, чи взагалі людства, а на землі твориться щось протилежного, тоді як могутча зброя проти ворогів на сцену історії виходить ідея інтересів власної нації, певного роду націонал-егоїзм.

Фашизм в Італії, нацизм в Німеччині, різні відтінки націоналізму по інших державах, тоді такий спосіб рятування українських національних інтересів не міг поминути й України. Зав'язався український націоналізм на еміграції, звідти перекинувся на рідні землі, спеціально на Західні Землі під Польщею, особливо вибував він в Галичині.

Про це нема чого багато розписуватися, бо це все відомі речі, я ж тут хочу лиш підкреслити, що Організація Українських Націоналістів (ОУН) досягла того, чого український нарід не мав перед тим ніколи! Себто, український нарід став вповні національно свідомим і до того вже й політично виробленим, себто, знав свого ворога, вже боровся проти нього й мав уже поважні успіхи.

Коли еміграційна частина ОУН, перебуваючи на чужині, стало й поволі відчужувалася від рідної землі, тоді як домашня ОУН все глибше вросла в душі українського народу, то нема нічого дивного, що між ними мусіло прийти до розколу. Це цілком природньо, бо перед тим вже були «двійняки» Гітлер-Рем, Ленін-Троцький. Та, напевно, і в інших організаціях відбувається подібний поділ.

Це вже інша справа, яка перевага за якою стороною, та про те нехай журиться історія! А покищо ми є свідками, що бандерівці так опанували український нарід, що вже в третьому поколінню й розкидані по світі, вони таки панують! Їх за це недолюблюють або й просто не люблять, або й ненавидять! Це вже справа смаку!

Всім тим, хто заздрить бандерівцям, пропоную заходитися біля української молоді, коло доросту, коло дорослих і опановувати їх, здобувати їхню прихильність до своїх політичних поглядів та переконань! Це нікому не заборонено! Сама, на власне бажання, ОУН, яка панує в українському народі вже пів століття, як видно, й не думає ліквідуватися! Занадто бо вросла в душі поколінь ось уже пів століття!

Перебуваючи в Галичині, в Перемишлі та в околиці його, я вже тоді бачив успіхи ОУН. Зустрічався я і з могоканами політичних організацій минулих часів, які були наставлені більш-менш вичікуюче, що з того вийде? Не довіряли своїм молодикам, тим більше, що серед мас визнаців ОУН було багато малоосвічених осіб, сказано — маса!

Виправляючи помилки своїх попередників, члени ОУН були активними бойовиками! Можна твердити, що це вони завалили Польщу численними нападами на представників польської влади та на польську державу в світі та особливо на форумі Ліги Націй, де українці в Польщі не сходили з порядку денного.

Це ОУН довкола Перемишля підготовляла ґрунт для українських селян, виселяючи звідти польських колоністів, яких туди напхала польська влада до року 1939. Те виселення не завжди переводилося «в рукавичках», але в боротьбі за землю і волю рукавички не мають що робити!

Так поволі я набував подиву для ОУН бандерівців, хоч сам не збирався туди наближуватися. Таким я й остався! Їхніми успіхами я радувався, їхні неспіхи я не збирався виправляти, не почуваю себе компетентним у таких справах! Коли при мені хтось їх критикує, то я йому пропоную зробити краще, ніж то зробили бандерівці.

Коли в таборі в Байроїті я зустрівся з поважною кількістю бандерівців, то я з ними найшов спільну мову, й ми взаємно толерувалися. Не без того, що їхні провідники, як Боровик, Кушмелин, Миськів не були проти, щоб і мене зтягти в свої організаційні лави, але я на таке не піддавався!

Хоч бандерівці стало й часто підкреслюють свою соборність, але по суті це все ж таки галицька організація, й кожний «східняк»

у лавах ОУН — це жалюгідна фігурка! Навіть такий Вовчук, хоч як довго перебував серед них і то на висотах, але остаточно й він мусів таки покинути братів в ОУН!

А що вже й казати про таких «східняків» у таборі як Стрижаченко, Дутка та ще якісь, яких наразі не пригадаю, то їхнє положення «соборницьких» фігурок було плачевне. Цього, може, вони лиш самі не помічали!

Коли в таборі, та ще відразу по закінченню війни, мати аж чотири олівці та ще носити їх у зовнішній бічній кишені, мало бути виявом не абиякої інтелігенції, то вже, Богу дякувати, тут, в Америці, їхні діти та внуки здобувають фахи, різноманітну освіту, а приналежності до ОУН бандерівці не зрікаються, то в тому може бути надія, що вони колись виконають позитивну роль в інтересах України!

Решти демократів з «минулих століть» у претензіях, чому бандерівці в демократичній Америці не стають демократами?! Колись покійний Петро Волиняк одержав був листа, на якому в адресі було написано Пітер Волиняк. То він на таке заявив, а якби я емігрував до Ізраїля, то мусів би перехреститися на Гершка?!

ОУН, і спеціально бандерівці, це діти епохи в Європі, коли там народжувався націоналізм. За нього вони пролляли немало крови, за нього клали свої голови. То після таких втрат не так легко зрікатися своїх ідеалів! А зрештою, як прибудеш до демократичної Америки, то мусиш ставати демократом?! А чи не вільно лишитися самим собою?! Такими бандерівці й лишилися, за це їм честь і слава! Такими я їх і шаную, хоч і не в усьому з ними згідний!

П Р О Щ А Н Н Я

Вже й УНРРА перестала нами опікуватися! Була вона щедра «тіточка», нехай пам'ять про неї буде з роду в рід! Опіку над нами перебрала ІРО, яка й повела нас у світі, хто куди лиш хотів! І почали «переміщені особи» «переміщуватися» вже далі в світ, мовби вже на остаточне поселення, хоч наш таборовий поет Василь Онуфрієнко пожинав бурю оплесків, коли не раз повторював своє задушевне: «Ми підемо ще далі на Захід, щоб потім повернутись на Схід»!

Наші байроїтські таборяни почали розїздитися хто куди. Одним із перших виїхав із табору Сергій Шевченко з дружиною. Він був секретарем Управи табору, а оселився в Філядельфії, як

дяк при православній кафедрі святого Володимира. Він і був тим добродієм, який спровадив до Америки численних своїх байройтських таборових земляків.

Більшість із них оселилися в Філядельфії, тому байройтська українська громада ніколи не загинула! Після Шевченка почали виїздити з табору таборяни до Бельгії, до Англії, до Канади, Бразилії, Аргентини, Австралії й найбільше до Америки (ЗСА).

Тому, що з Шевченком довелося колись співпрацювати в лісі, то ми й подружили, і я, поки преребував в Байройті, часто писав їм листи з усіма подіями, що відбувалися в нашому таборі, з іменами, хто куди виїхав і т.п. Копії тих листів збереглися і стали мені в пригоді при писанні цих рядків.

За три роки з гаком тісного співжиття в таборі всі ми взаємно пізналися, з деким сприяли, тому такий виїзд групи таборян був подією. Мало не всі виходили прощатися, бажати багато щастя в нових країнах. Моменти такого прощання були сердечні й лишалися нам незабутніми. З деякими з них дальші зв'язки ми не поривали, дехто, відїхавши, зникав з наших обрїїв навіки. Всяко бувало!

Я в географії був добре підкований, бо ця галузь знання була моєю улюбленою. Тому не спішив виїздити, хоч спеціальних намірів на ЗСА й не проєктував, але й не мріяв виїхати до Парагваю, щоб стати там може й міністром, бож, мовляв, то відстала країна, а опинитися в тій «відсталій» країні в ролі шевця, де ще більшість населення ходить босими!

Коли ми вже сьогодні відпровадили немалу кількість співтаборян у кращі світи, то від Шевченка прийшла пропозиція, чи не хотіли б ми виїхати до ЗСА? Над такою пропозицією не було чого довго роздумувати, й згода була послана, й 15. грудня 1948 року від пана Смука з Вашингтону прийшло повідомлення, що ми там записані під ч. 6407 в списках бажаючих переселитися до ЗСА.

Представники американської контррозвідки Сі-Ай-Ей (СІА) відвідали нас у нашому таборі 18. січня 1949 року, попитали нас самих про нас та про наше бажання переселитися до ЗСА, потім попитали трьох наших сусідів так, як і нас питали про наших сусідів. В короткому часі нам видали папірці, що ми маємо право емігрувати до ЗСА. Себто, проти нашого вїзду до ЗСА нема ніяких закидів.

Перед відїздом, як звичайно, багато клопотів: найперший клопіт, не знаєш, коли буде відїзд, потім, що вільно брати, а що

невільно, скільки чого вільно брати. Кожного з нас журило, чи можна брати з собою унівські ватяні одіяла, які так нас гріли? А у мене ще й була жура, чи книжки можна брати, бо то ж скарби неповторної вартости, та й тяжкі до того.

Та остаточно все вияснилося, й ми опинилися «на колесах», які щойно розкрутилися 8. лютого 1949 року, коли ми, нарешті, виїхали з Байройту. Мало не всі таборяни вийшли нас виряжати, бажали нам і щасливої подорожі й доброї долі в Америці тай їх не забувати! Не раз у життю доводилося прощатися, й за кожним разом якби щось втрачав дорогого, цінного, мало що не рідного!

Торохтіли ланцюжки на колесах, бо була слизька дорога. Добре, що на колесах, а не на руках, і не на подорожі на схід у Сибір! Прибули ми до Швайнфурту, зустріли численних нових людей, яких доти не знали. Референтом по розподіленню по мешканнях був наш байройтський поляк Кубяк, який так підкреслено зичливо поставився до нас, що я його назвав нашим консулом, що йому дуже сподобалося, й він ще більше дбав про нас. Наприклад, нам приділив кімнату для двох, в якій мало перебувати три особи! Бувають добрі люди на світі, яких варто й по стількох роках згадати добрим словом!

У Швайнфурті ми вже перестали бути «переміщеними особами» (бож у тому є доля примусу!), й нас наділили новим титулом «емігрантів»! Жилося нам, немов у готелі, де обслуга була німецька, чистота бездоганна, але порції їжі, якою нас годували тричі денно, були, змилуйся, Боже! Мабуть, тому, що потім у ЗСА доженете й поправитесь!

Урядовці урядують, групи емігрантів відїздять не в тому порядку, в якому прибувають. Одну родину — батько, мати й двоє дітей із Запоріжжя трохи задовго затримали, й бідна землячка не витримала останньої напруги нервів і... повісилася. Нехай з миром спочиває у Швайнфурті!

Наші співтовариші по групі також уже відїжджають, а нас стримують від виїзду. Пішов я до урядовців, найшов там білого емігранта, який ще пам'ятав трохи російської мови, й запитав його, в чому справа? Він мені пояснив, що американські рішаччі чинники додивилися, що ви учителі й були в Німеччині вже літом 1939 року! Себто, ви туристи, а не «переміщені особи»!

Це щось вроді того, якби американськими милями та інчами міряти європейські метри! Витяг я течки з своїми документами та й показав, якими «туристами» ми працювали в Німеччині таки справді від літа 1939 року! Маю звичку тримати при собі

документи, будь-який папірець з круглою печаткою, спеціально з місця праці.

Справа виявилася, й ми майже дігнали наших товаришів подорожі. Перебули з 7. березня деякий час у Бремені, також уже в готелевих умовах, а не в таборових, і 15. березня 1949 року поганеньким потягом нас повезли до Гамбургу! Як читач цих споминів пригадує, мої поневіряння в «Новій Європі» почалися в травні 1939 року з Гамбургу! Тепер видно, що в Гамбурзі їм судилося й закінчитися, принаймні на старому континенті!

Потяг був поганенький, старенький, брудненький, мов би й не німецький! Видно, що в ньому «суверенами» були емігранти, бо всюди повно непристійних написів польською мовою та відповідних до того мальовил! А яких стилів, то вже не мені судити! До того треба б кращих мистецтвознавців!

В Гамбурзі ми не затрималися. Заладували нас на корабель «Маріне Тайгер» 12,400 тон із серії «Кораблі для перемоги». Він був спущений на воду 23. березня 1945 року, тому перед берегами Америки ми святкували його четвертий рік народження.

На кораблі нас пасажирів було 551, з того 232 українців. З Гамбурга ми вирушили о третій годині пополудні 15. березня 1949 року. Ми обоє з Дружиною не сходили з палуби, поки не звечоріло, стало прощалися не тільки з Європою, але й з Лабою, на хвилях якої ми випливали з Європи.

Лаба так багато нам говорила, такою вона стала нам «рідною», що ми не могли відвернути наших очей від її берегів, коли вона виражала нас у далекий світ. Ми прощалися з нею цілком щиро, з її берегами, що були останніми смугами континенту, на якому ми виростили та з яким оце прощаємося назавжди! В цьому ми жодних сумнівів не плекали!

На другий день 16. березня нас трошки поколисаło на хвилях Німецького моря, а далі ми проїхалися вздовж англійських рудих скель, які були такі руді, аж червоні! Так прощалися з нами Європа, надто червоно! Помахали ми їй на прощання й пішли записуватися в чергу до якогось столика в їдальні корабля. Після того ми вже Європи ніколи не бачили! Прощання було назавжди!

ШКОЛИ

Будинок народньої школи (Вишній Студений, Волівська округа, Закарпаття, ЧСР), збудований перед походом Наполеона на Москву. Тут 1931 р. почав Гаврило Гордієнко своє учителювання

Будинок і город с.-г. званевої школи в Негрибці. Серед маків стоять: управитель школи Г. Гордієнко, його дружина Неоніла, учительки: Ю. Серквізовська А. Ткачик та їх товаришка. Липень 1943 р.

С.-Г. званава школа в Перемишлі. Перед будинком школи в селі
Негрибка з нагоди закінчення шкільного року — 3.7.1943 р.
Посередині сидить о. Войтович, зліва — Гаврило Гордієнко
(управитель школи), Анна Ткачик (учителька), праворуч — Іван
Гордієнко і Юлія Серкізовська (вчителі)

С.-г. школа в Кругелі Великім. Випускники у вересні 1943 р. Перший ряд: посередині - інсп. С.Бобеляк, направо від нього — д-р Гілевич (польський інспектор), інж. агр. Неоніла Гордіснко; наліво від нього — інж. агр. Деревляний (директор школи). Крайній зліва стоїть інж. агр. Райнерович. Крайній справа — Гудделяк (огородник школи). У 1-му ряду сидить 3-ій справа — учитель німецької мови (прізвища не пригадую)

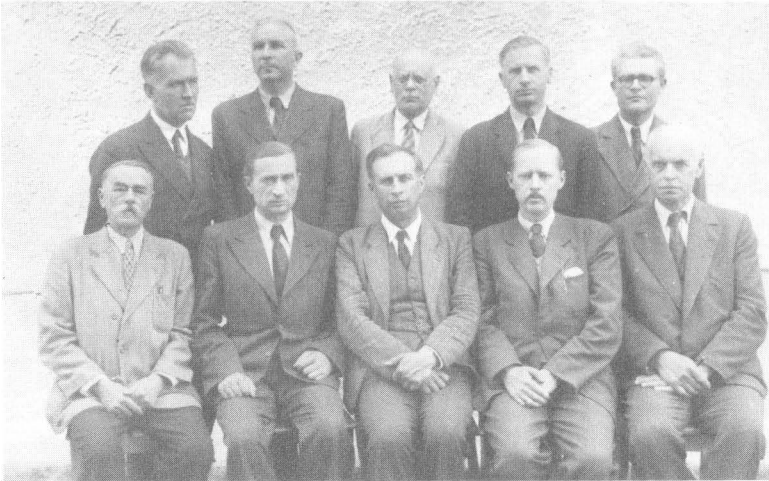

На сходах гр.-католицької катедри з нагоди закінчення шкільного року в Дівочій Господинській школі в Перемишлі — червень 1944 р. Сидять спереду: посередині — інспектор С.Бобеляк, зліва — його дружина, директорка школи; о. Савка, 1-ша справа — Неоніла Гордіснко, викладач городництва і гігієни

РЕГЕНСБУРЗЬКИЙ ПЕРІОД

Історичний будинок у Регенсбурзі (у ньому колись перебував якийсь час Наполеон I) на Лібльштрассе, в якому містився УТГІ, викладові залі та студентська бурса

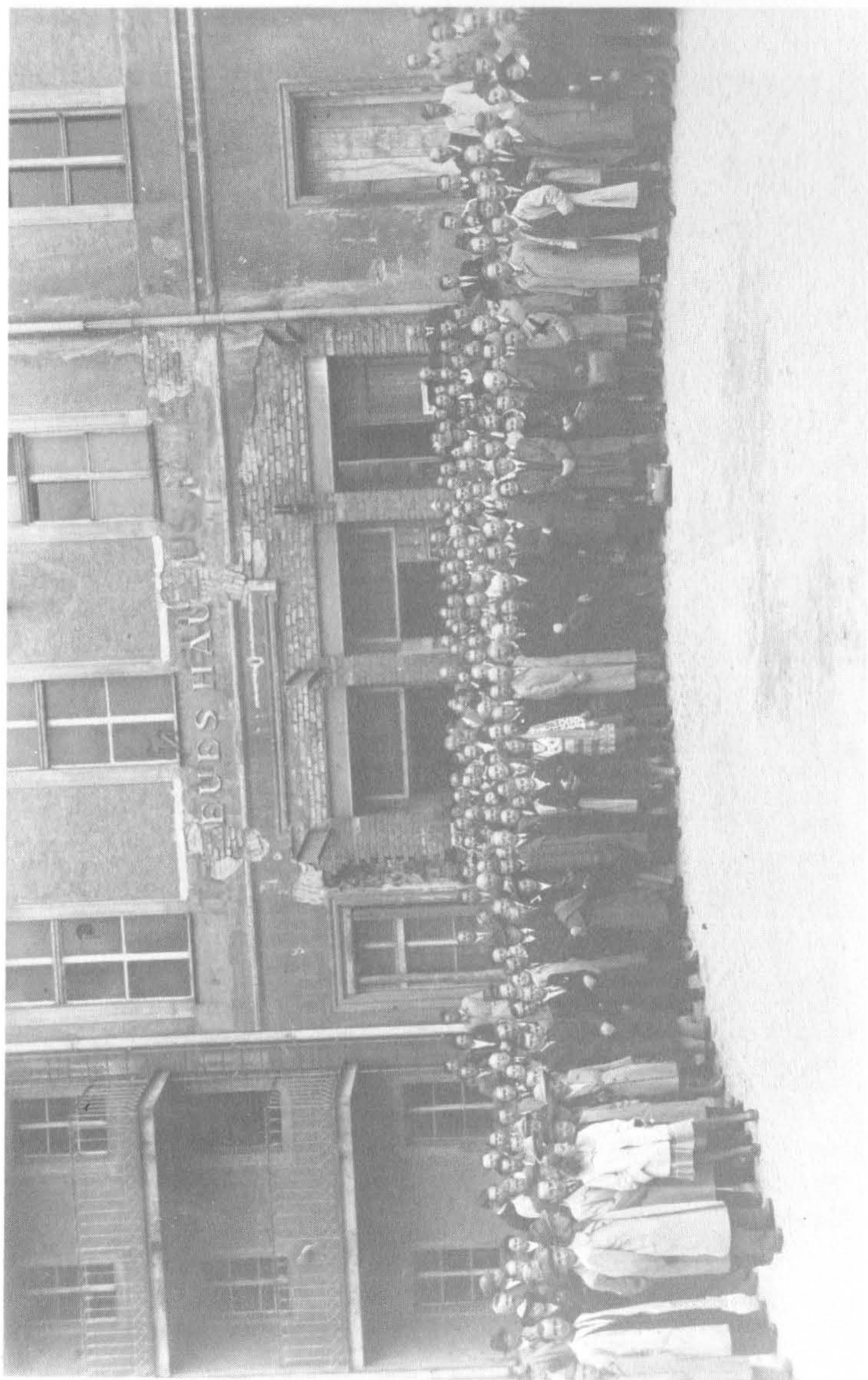
Сенат УТГІ в Регенсбурзі — 1946 р. Сидять, зліва: професори Шрамченко, Диминський, Доманицький (ректор), Зайцев, Комарецький. Стоять, зліва: Драбатий, Антипів, Моралевич, Козловський, Денисенко

Професорська Рада агро-лісового факультету УТГІ (Регенсбург, 16.5.1946), яка обрала мене доцентом при катедрі ботаніки

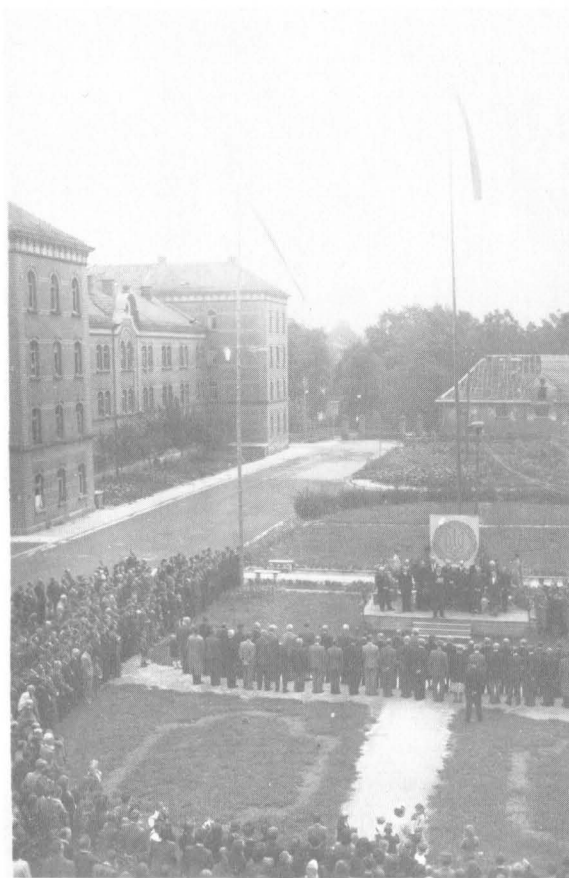

Професорська Рада УТГІ (Регенсбург, 16.5.1947) в парку на Лібльштрассе. Гаврило Гордієнко стоїть за проф. Іваницьким

Професори, інженери, гості й студенти під час урочистих святкувань 25-річчя УГА в ЧСР 17.5.1947 р. перед нойгавзом у Регенсбурзі. З правого боку, спереду (позначена хрестиком) стоїть Неоніла, а за нею Гаврило Гордієнко

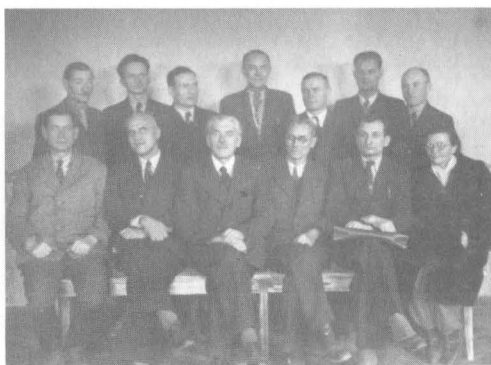
БАЙРОЙТ — ТАБОРОВА «РЕСПУБЛІКА»

**Урочисте проголошення декларації Української
Національної Ради в українському таборі (Байройт,
25.7.1948 р).**

**Православна панахида про бл. п. С.Петлюрі й Є.Коновальцеві
25.5.1946 — Байройт, український табір, Леопольд-касарні**

**Відділ Громадської Ради в українському
таборі в Байройті 4.1.1946 р. Сидять, зліва:
Лазор, Гордіснко, Ліпецький, Ратич, Ценко
(командант табору), Процикова. Стоять,
зліва: Тарновецький, Кушмелин, Врублівсь-
кий, Боровик, Дубрівний, Ковалишин,
Стецик**

З'їзд культурно-освітніх референтів і реф. праці з українських таборів півн.-сх. Баварії (Байройт, 10.3.1946 р.). Г.Гордієнко стоїть 8-й справа, за п. Потішком

Закінчення с.-г. курсу в українському таборі (Байройт, 7.6.1946 р.) Сидять представники УНРА і викладачі. У 2-му ряді сидять: 2-га справа — Неоніла, 3-ій справа — Гаврило Гордієнко

ДОКУМЕНТИ

Шкільний інспекторат в Я о л о в о м .

Число: 2191/31

Дня 19.октября 1931

Пан(ь)
Панна

Инж. Г а б р і и л Г о р д ѣ е н к о

абс.госп.академії

в П о д е б р а д а х .

На основѣ дозволу шкільного реферату з дня 29.септембра 1931,
числ 106706/20-31 на Вашу просьбу назначаю Вас од дня 19.октября 1931, на
час потреби, договорним учителем и придѣляю Вас на службу при державній народній
школѣ з руським учебным языком в Вышном Студеном.

Приказую Вам, щобы Вы то мѣсто в назначеный день заняли, перед тым однак
появились в тутешнѣм шкільном инспекторатѣ для зложеня службового обѣта а потом го-
лосилися у управы школы.

Платня по заключеному з Вами договору буде Вам переказана шкільным рефератом.
На еѣ переказаня буде подано предложеня, як тѣлько управа школы заявить, що Вы зго-
лосилися до службы и заняли мѣсто.

Шкільный инспектор:

Микола Дворецкий

у д о с т о в ъ р е н і е .

Гаврило ГОРДИШНКО
П.учитель переводить

анкетні студіи народного господарства под веденем п.унив.
проф.Ол.Мицика, члена пражських інституцій Славянського Ін-
ституту а також збору для студіюваня Словачини и Подкарпат-
скої Руси.

Прошу урядовѣ особи и институціи краю в той его
чинности его подпорвати и по можности давати ему до диспо-
зиціѣ потребнѣ інформаціи и матеріяли из урядових та инших
архѣвов .

дано в ужгородѣ, дня 23.августа 1935 р.

В.В.В.В.
Губернатор Подк. Руси.

Шкільний інспекторат в Володим.

Число 3621/85

Дня 28 травня 1935

Службовый листок.

Кваліфікаційна комісія, основана по § 154 правительственного розпоряження з дня 14. септембра 1928, ч. 162 Зб. з. и р. при шкільном інспекторѣ в Володим присудила Вам на застѣданю, одбутѣм дня _____, за кваліфікаційну добу учебного року 1934/1935

загальний посудок нотою добрий (2)

По уст. 27. провѣдного розпорядку министерства шкѣльництва и народноѣ освѣты з дня 8. апрѣля 1931, чис. 119.273/30-I, маєте потвердити пѣдписом на приключѣном описѣ сего службового листка, що Вы читали його и коли. Службовый листок маєте безодкладно вернути службовою дорогою.

~~Шкільний інспекторат~~
~~_____~~

Пан(ѣ, на) Гаврило Гордієнко,
Дир., учитель (ка) _____
в Львовсеміцѣ.

Читав(ла):
дня: 17. січня 1936

Пѣдпись:
Г. Гордієнко

R. 1691.

1935. — 220-2/956. * /.

1. Загальний кваліфікаційний посудок означається нотами: 1. дуже добре, 2. добре, 3. одповѣдно, 4. менше одповѣдно, 5. неодповѣдно (§ 18., уст. 3., службовоѣ прагматики учительства народных шкѣл по словам правительственного розпорядження з дня 26. юнія 1930, чис. 91 Зб. з. и р.).
2. Если загальний посудок є „одповѣдний“ або не є анѣ „одповѣдний“, учитель може до 4 тижднѣв послѣ того, коли о тѣм дѣзнався, подати прямо до наставного уряду (§ 162 служ. прагматики учительства народных шкѣл) скаргу, о котрої рѣшити належна кваліфікаційна комісія 2. ступня.

Číslo: 31.344/II-1 ai 1937.

V Užhorodě, dne 20. prosince 1937.

Naturalisační listina.

Ministerstvo vnitra udělilo rozhodnutím ze dne 13. srpna 1937 čj. 35245/7-1937 Gabrielu Hordijenkovi, učiteli v Novoselici n-arozenému dne 6. dubna 1902 v Zaporoži, dosavadnímu příslušníku státu ruského na základě slibu obce Vyšního Studeného ze dne 27. září 1935

československé státní občanství

s domovskou příslušností v obci Vyšním Studeném, okres Volové.
Toto státní občanství vztahuje se i na manželku jmenovaného
Neonilu rozenou Omeljukovou.

Za viceguvernéra Podkarpatské Rusi
/přednostu zemského úřadu v Užhorodě/:

**Документ про отримання учителем Гаврилом
Гордіснком Чехо-Словацького громадянства**

ШКОЛЬНЫЙ ИНСПЕКТОРАТ В ВОЛОВѢМ.
ŠKOLNÍ INSPEKTORÁT VE VOLOVĚM.

Чис.: P14/87.

Cis.:

В Воловѣм, дня 18. марта 1937.

Ve Volovém, dne

Предмет:

Vec:

Одповѣдь до чис.:

Odpověď k čís.:

Прилоги:

Prilohy:

П о т в е р ж е н и я

Школьный инспекторат у Воловѣм сим подтвержуе, шо Гаврил Гордієнко, народженный дня 6. апрѣля 1902 в Запорожжу в УССР, женатый, дѣйствовав в школьной службѣ, як держ. догов. учитель: в ѡд 1920.1931 до 30.6.1932 при держ. нар. школѣ в Выш. Студенѣм, в ѡд 17.10.1932 до 30.6.1933 при держ. нар. школѣ в Выш. Студенѣм, в ѡд 1.9.1933 до 30.6.1934 при держ. народнѣй школѣ в Выш. Студенѣм, в ѡд 25.10.1934 до 30.6.1935 при держ. нар. школѣ в Новоселицѣ, в ѡд 18.1.1936 до 30.6.1936 при держ. народнѣй школѣ в Новоселицѣ.

Свою учительскую службу выконував все точно в совѣсно на повне задоволєня нѣставного уряду. Его моральне поведєня бѣло без примѣток.

Примѣчается, шо наведеный бѣл все пропушеный из службѣ по условьям декрету именованя и заключеного договору, не в власной вины. Причиной того, шо не бѣл опять принятый до учительской службѣ е то, шо до нынѣ не одержав Чсл. держ. гражданство.

Се подтверженя выдѣся згаданому на його властную просьбу, як прилогу до просьбы до загального пензійного заведеня в Братиславѣ.

Школьный инспектор:

Шкільний інспекторат в Воловім.

Число: ІІ96/38.

Предмет: Установлення комісії на випрацьовання подрібного учебного плану.

Волове, 2. мая 1938.

Пан

Гаврило Бордженка громадський учитель

в Скалівцях.

Відкликуючись на ІО. точку розпорядження Реферату министерства шкільн. и народної освіти в Ужгороді з дня 28. марта 1938 число І0565/38 установлює Вас членом учительського виділу для випрацьовання подрібного учебного плану волівського округу з учебного предмету:

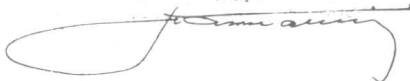
----- природознавство -----

При випрацьованні подрібного учебного плану з вищенаведеного предмету мусите строго додержуватись розпорядків МШИНО з дня І0. юлія 1933 ч. 67311/33 /дефинитивні нормальні учебні основи для народних шкіл/ та з дня І0. марта 1938 ч. 34419-І о основах оборонного виховання на народних і горожанських школах та в однорічних учебных курсах при горожанських школах /Мін. Віст. Р. XX. ч. 3. ст. III./ та розпорядку Реферату Мшино з дня 28. марта 1938 ч. І0565/38.

Вибірання відповідних жерел та методичного поступу полишаєся Вам на вільне розваження в межах вищенаведених приписів, виглядання помічних средств також полишена на Вашу волю, однак праця мусить бути так розділена та переведена, щоби готовий подрібний план Вами випрацьований з вищенаведеного предмету був предложений шкільному інспекторату найпізніше до І0. юнія 1938. Звертає увагу на то, що даний термін мусить бути безумовно додержаний. Тому не відкладайте праць на послідні дні.

Щоби Вашу праць улегчити, шкільний інспекторат уповноважає Вас після Вашого вільного розваження прислати до помочи ще одного члена будь тамошної або и чужої учительської корпорації, котрого імя заявить тутешньому урядови сейчас по одержанню даного повіренія, щоби тутешній уряд і йому заслав повіренія, зобов'язує його до виконання праць по всім предписам службової прагматики.

Шкільний інспектор:

ČESKOSLOVENSKÁ REPUBLIKA. — ЧЕСЬКОСЛОВЕНСЬКА РЕПУБЛІКА.

Испытова комісія для учителѣвъ народных школ з підкарпаторуським
выкладовым языком в Ужгородѣ.

№ 12.
Рѣк 1938.

Свѣдоцтво

учительськоѣ способности для народных
школ.

Пан *Гаврило Гордієнко*

уроджений(а) дня *6. мая* 19*02* в *Запорожю (Александрівка)*

в краю *Украинѣ ЧССР*

образован(а) ся *в 1922-23 на матур. курсах в Подгородѣ*
де здав шт. зрѣлости дня 23. VII. 1923.

був(ла) в роках _____ на _____
в _____ и набув(ла) дня _____ 19 _____

свѣдоцтва учительськоѣ зрѣлости для народных школ з выкладовым языком
підкарпаторуським.

Співняв(ла) службу учителя *у Воиш. Школі, Новемиш*

Выконав(ла) з успѣхом попередный испыт пѣсля точки 8. § 2.
испытowych правил для испытѣвъ учительськоѣ способности для народ-
ных школ дня *9. IV. 1938.*

В мѣсяцѣ *апрѣль* 19 *38* поддѣв(ла) ся

ИСПЫТОВИ УЧИТЕЛЬСЬКОЎ СПОСОБНОСТИ ДЛѢ НАРОДНЫХ ШКОЛ

Тому що пан *Гаврило Горгієнко* вдоволив(ла)

приписам испытowych правил выданных рѣшенем министерства школьництва и народноѣ освѣты з дня 23. января 1935, чис. 56.827/34-I, проголошується

способным(ою),

щобы був(ла) дефинитивно(а) установлений(а) учителем (учителькою) в народных школах з выкладовым языком подкарпаторуським.

В *Ужгородѣ* дня *30. IV.* 1938

А. Володимир
предсѣдатель испыт. комисіѣ.

Міян
член испыт. комисіѣ.

*Детю народжену 6. мая 1902. представлено
послѣ доволену зрѣскою миста на 6. апрѣ
ля 1902.*

Гаврило Горгієнко
редактор исп. кан.

Číslo

ČESKOSLOVENSKÁ REPUBLIKA.

Všeobecná občanská legitimace
státního občana
Československé republiky.

Jméno.....

Gabriel

Příjmení.....

Glondijevič

Polvrzati potvrzuje, že tato legitimace patří majiteli

Gabriel Glondijevič

Glondijevič

že na ní před úřadem ustanoveně podepsal.

REPUBLIKA ČESKOSLOVENSKÁ

Čís. 1447 adm. n. l.
1938.
Ev. M. 99/1938

OSVĚDČENÍ

o státním občanství republiky Československé

Okresní úřad ve Volovém osvědčuje podle získaných úředních zpráv, že

jméno a příjmení HORDI JENKŮ GABRIEL
zaměstnáním (povoláním) učitel
narozený (den, měsíc, rok, místo a pol. okres narození) 6. dubna 1902 v Záporoží, SSSR
z domovské obce Vyšní Studený pol. okres Volové
bytem v obci Sinovír č.p. 457 pol. okres Volové
jest podle (zákonny důvod státního občanství) su 6. zák. č. l. l. 1939

státním občanem republiky Československé

Ve státním občanství sleduje(i) ho manželka MECNILA F. KONEČNÁ

narozená dne 3. května roku 1909 v Zwierow pol. okres Luck, Polsko
a nezletilé děti

Toto osvědčení pozbývá platnosti za 10 let ode dne jeho vystavení.

Dáno dne 14. března 1938

Okresní hejtmán:

[Handwritten signature]

Допiľновacie okresné veliteľ'stvo

Окружное дополнительное начальство

CHUST

Riadové číslo a značka odvodného soznamu... 498 V.
Рядовое число и знак содержания отбърки

Odvodný preukaz. - Свидѣтельство отбърки.

Meno a priezvisko:
Имя и фамилия:

Lordienko Gabriel

Den a rok День а рокъ	<i>6/4 1902</i>	Domovská príslušnosť Гражданская принадлежность	obec село	<i>№2. Studený</i>
Miesto Мѣсто	<i>Alexandrovsk</i>		politický okres, župa политиче- ский округъ, жула	VOLOVE
Politický okres, župa Политиче- ский округъ, жула	<i>Rusko</i>	dopřilňovací okres дополни- тельный округъ	CHUST	
Povolanie (zamestnanie), zvláštne znanosti: Занятіе, особны знанія:	<i>učitel</i>	Poznámka:*) Примѣчаніе:*)		

Bol odvedený v
Былъ отобранъ

VOLOVE

дѣна
дня

5 V. 1939

19

Роиценіе.

- Zaradenie do brannej moci má podľa zákona zo дѣна 2. novembra 1918, ktorým sa pozmeňuje vojenský trestný zákon a poriadok (Sb. z. a n. č. 9 z r. 1918), pokiaľ ide o pôsobnosť ustanovenia II. dlelu voјenského trestného zákona о војенскихъ злочіночех а прѣчиночех, účinky složené војenskej prisahy služобnej.
- Do ktoreho voјskového telesa (ústavu) bude odvedený zadený, o tom bude upovedomený svolávacím listkom. Војенской книжкой alebo voјenským listom
- Až do дѣна zaradení sú odvedené osoby podriadené u občianskych oko i v trestných а policajných veciach občianskym zákonem, súdom а úradom: voјenskej disciplinarnej právomoci podliehajú len vtedy, keď zanedbávajú ustanovenala о hlásení pri odchode k presenčnej službe, alebo k voјenskému služобnej.
- Odvedený je povinný každú zmenu pobytu ohlásit do 8 дѣnoch u obecného (mestského) úradu (na Slovensku а v Подкарпатскеј Rusi u notára) v mieste pobytu. Toto hláseníе je potrebné, aby odvedenému mohol byť svolávací listok včas doručенý.
- K presenčnej službe alebo k voјenskému výcviku povolaný je povinný odhlásiť sa před odchodom u obecného (mestského) úradu (notára) miesta pobytu.
- Za mobilizácie sú povinní přihlásiť sa u obecného (mestského) úradu (notára) len tí, ktorí nemajú žiadného voјenského legitimačného preukazu (војenskej книжки, voјenského listu, svolávacіeho listku) а musia k nastúpeniu do voјenskej služby cestovať železnicou. Přihláška tato má ten účel, aby im bol vydaný overovací listok, potrebný k ceste železnicou.
- Každé hláseníе musí byť na odvodnom preukaze obecným (mestským) úradom (notárom) potvrdené. Odvedený je povinný priniesť so sebou do presenčnej služby odvodný preukaz.
- K uzavretiu sňatku potrebujú nezaradení novácci povolenie domovského dopřilňovacieho okresného veliteľ'stva.
- Každý odvedený musí sa dostaviť k presenčnej službe lebo k voјenskému výcviku v civilnom vlastnom odeva.
- Ak nedostane odvedený do 1. októbra svolávacіeho listku k nastúpeniu do presenčnej služby, je povinný dostaviť sa k predstavčí kи svoјemu domovskému dopřilňovaciemu okresnému veliteľ'stvu. Ak bola ustanovená iná doba nástupná, musí sa odvedený v tom prípade hlásiť vo dni nástupu u svoјego domovského dopřilňovacieho okresného veliteľ'stva.
- Odvedený, ktorý opusti republiku, aby sa vyhnul presenčnej službe, bude potrestaný pre прѣчинъ вѣзненіем до 1 roku. Vedľa trestu na slobode môže byť uložený trest na peniazoch do 10.000 Kč.

*) Tu treba zapisať odklad presenčnej služby, ak bol povolený.

*) Здесь надо записать отклад действительной службы, если былъ доволенъ.

REPUBLIKA ČESKOSLOVENSKÁ. — ЧЕСЬКОСЛОВАЦЬКА РЕПУБЛІКА

Край: Подкарпаторусскій.
Země: Podkarpatoruská.

Округъ: **Volove.**
Okres:
Н-ръ протокола: **17/1939.**
Čís. protokolu:

СВИДѢТЕЛЬСТВО ПРИНАДЛЕЖНОСТИ. DOMOVSKÝ LIST.

Село **Vyšnij Studenij** удостоверяется, что
Обец **.....** проживающаго

(ИМЯ)
(jméno) **Havrilo Horđijeviče**

живущий(ая) **v Sinoviri**
bydlící
вспомнить **derž. učitelj** рождени(а) для **6. května 1902**
záměstnáním **Zaporožija /SSSR/** парозету(а) дне
года въ **.....** семейное положение **ženatij**
roku v **.....** stav

имѣеть въ нашемъ селѣ отъ дня **24. síčna 1938.** принадлежность
má v naší obci ode dne **.....** domovské právo
на основаніи § 8 **odst. 2.** закона отъ **.....** рока **1879.**
na základě § **.....** zákona ze dne **.....**
рѣшеніемъ сельскаго комитета отъ дня **27/9. 1935.** **1738/35.**
uspšením obecního výboru ze dne **.....**

Сіе свидѣтельство выставляется съ цѣлью **urjedovoj**
Tento list vystavuje se za účelem
и дѣйствительно есть до **31. hrudna 1942.**
a platí až do **.....**

Въ **V. Studenij** дня **11. ljutoho 1939.**
V **.....** dne **.....**

Г. Бордичевъ
vlastnoručna podpis (или: rukopis) toho, komu vydáno
свидѣтельство.
vlastnoruční podpis (или: rukopis) toho, komu se list vydává.

Квашка
общинный (обводный) нотаръ.
obecní (obvodní) notář.

МІНІСТЕРСТВО
КУЛЬТУ, ШКІЛ І НАРОДНОЇ ОСВІТИ
В ХУСТІ.

Чис.: 33.542 / І9/3 8-І.

Дня 3. січня 1939.

Діло: Гаврило Гордієнко, був. помічни^к
вчитель в Синевирі-Товчці, — на-
значення лочасним вчителем.

До чис.

Прилоги: Пан

Гаврило Г о р д і є н к о ,
бувши^к помічни^к вчитель

в Синевирі — Товчці.

На основі предложеного Вами свідоцтва учительсько^ї спосібности
з дня 30. квітня 1938 назначаю Вас, згідно з постановою ~~Черт.~~[§] 2. закона
чис. 104/26, 36. з. і розп., від дня 1. вересня 1938 лочасним учителем
на системізоване ^ї доходково вітне вчительське місце при державні^ї
народні^ї школі в Синевирі-Товчці, шкільни^ї інспекторат Бочове.

На основі цього назначення належить Вам титул^ї учителя.

Перед вилачею Вам цього декрета маєте появилися в Шкільнім
Інспектораті у Бочовім для зложення службово^ї присяги і потім приго-
тоситися в управи наведено^ї школи, без нагороди Вам подорожних видат-
ків.

З попередньо^ї служби помічного вчителя, згідно з Пар:2. наведе-
ного закона, зачисляється Вам до дня 31. серпня 1938 в оидательські^ї
час разом 2 місяці, т. є. помічна служба від 30. квітня 1938 до 30. червня
1938.

./.

Zemská školní rada v Praze.

Čís. P - 4476 ai 193 9. V Praze dne 3.května 193 9.

Pan

Gabriel H o r d i j e n k o,
učitel

t.č. bytem v P r a z e - I.,

Skořepka číslo 6.u pí.Soumarské.

K Vaší přihlašce ze dne 15.dubna 1939 Vám sdělujeme, že
zalohu nelze poukázati, vzhledem k Vaší ukrajinské národnosti.

Za zemskou školní radu:

Dr.Babák v.r.

Za správnost vyhotovení
přednostka kanceláře.

**Лист Земської Шкільної Ради в Празі до Гаврила
Гордієнка як учителя української національності**

Організація Народньої Оборони „Карпатська Січ“

ЛЕГІТИМАЦІЙНИЙ ЛИСТОК ч: 2244

ВП *Фабримо Фордзішко*

Смебіш 457
(повна адреса)

принятий дня *2/II* 19 *29* р. за кандидата Відділу ОНОКС ч *264*

в *Смебіші*

За С. Карпатська

Реф. організації.

[Handwritten signature]

Провідник.

ПОСВІДКИ ПРО ФІЗИЧНУ ПРАЦЮ ГАВРИЛА
ГОРДІЄНКА ПІД ГІТЛЕРІВСЬКИМ РЕЖИМОМ

ZIEGELWERK WIEMERSDORF

HEINRICH JÖRCK

Fernsprecher: Bad Bramstedt 84

Bank-Konten:
Stadtparkasse Bad Bramstedt
Spar- und Darlehnskasse Wiemersdorf

Wiemersdorf i. Holst., den 23. September 1939.

B e s c h e i n i g u n g .

Dem Gabriel Hordijenko, geb. am 6.4.1902 in Zachorozi, wird hiernit bescheinigt, das er in der Zeit vom 12.5.1939 bis 23.9.1939 bei mir auf der Ziegelei als Ziegelei-Arbeiter beschäftigt gewesen ist.

Hordijenko hat während dieser Zeit alle angewiesenen Arbeiten zu meiner vollsten Zufriedenheit ausgeführt.

Ziegelwerk Wiemersdorf

Heinrich Jörck
Heinrich Jörck

ROBERT BRUBACHER

JUTEGEWEBE · SÄCKE · UND DECKENFABRIKEN · PAPIERSÄCKE · ZELTDECKEN-VERLEIHANSTALTEN
FRANKFURT A. M. · BERLIN · MÜNCHEN

Fernruf-Anschlüsse:
Frankfurt a. M. 46157-58
nach Geschäftsschluß 93796
Berlin: 485686-87
nach Geschäftsschluß 481171
Telegr.-Adr.: Jutegewebe Berlin
München: 44753
nach Geschäftsschluß 66112
Postscheckkonto:
Frankfurt a. M. 12336
Reichsbankgirokonto:
Frankfurt a. M. Nr. 732

H./M

Berlin-Heinersdorf, den 27. Jan. 1941
Kaiser-Wilhelmstraße 45-48

B e s c h e i n i g u n g
=====

Herr Gabriel Hordijenko, geb. am 6.4.1902, ist in der Zeit vom 5.10.1939 bis 27.1.1941 bei mir als Lager- und Transportarbeiter beschäftigt gewesen. Herr Hordijenko war fleissig, willig und hat die ihm übertragenen Arbeiten zu meiner Zufriedenheit ausgeführt.

Heil Hitler!

Robert Brubacher
Robert Brubacher

D. P. Camp - Baureuth

Prince Leopold Casern

Ukrainian Sector

ТАБОРОВА РАДА

Baureuth 8 Дня 1949 Р.

Вельмишановному професорові
п. Гаврилові Гордієнкови.

Іменом Українського громадянства, Українського
табору в Байройті, таборова рада екладає ширю
подяку за невтомну працю в ділянці фізического
вишколу наших таборян і бажає Вам міцного
здоров'я і сил у дальшій конструктивній пра-
ці на новій землі.

За таборову раду:

Голова

І.О. Гриценко

Секретар

І.О. Вулик

Ukrainian Technical Institute in New York

320 EAST 14TH STREET
NEW YORK 3, N. Y., U. S. A.

GR 5-1971

October 27, 1954

o F-23/54

Mr. (Mrs. or Miss) Lawrence M. Macdonald, Esq.,
Professor, 1117 North 4th Street
in Philadelphia, Pa.

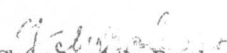
Dear Sir (or Madam);

We have the honor to inform you that the Council of the Institute resolved at the meeting of October 25, 1954

to approve the decision of the Faculty of the Division of Agriculture and Forestry adopted on the same day to invite you as Professor of Botany in the Chair of Botany beginning at 1954

The Board of Trustees of the Ukrainian Technical Institute, on motion of the Council of the Institute appoints you Professor of Botany of the Ukrainian Technical Institute in New York, in the Division of Research for the period indefinite on general terms of employment of teaching personnel.

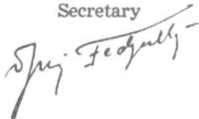
Announcing this nomination we convey to you, dear Professor our assurance of the highest esteem which we have for you.

Chairman of the Board
of Trustees

President

Secretary

Призначення дипл. інж. Гаврила Гордієнка професором ботаніки у відділі дослідів Українського Технічного Інституту в Нью-Йорку

THE UKRAINIAN ACADEMY
OF ARTS AND SCIENCES
IN THE U. S., INC.

Telephone:
ACademy 2-1866

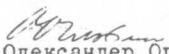
206 West 100th Street
New York, N. Y. 10025
10. 12. 1976 р.
ч. 106

Високоповажаний Пан
Проф. Габрієл Гордієнко

Високоповажаний Пане Професоре!

Повідомляємо, що Конференція дійсних членів УВАН у США
обрала Вас дійсним членом Української Вільної Академії
Наук у Сполучених Штатах Америки.
Широ вітаємо Вас у складі дійсних членів Української
Вільної Академії Наук у Сполучених Штатах Америки.
Сподіваємось, що Ви візьмете активну участь у праці
Академії для укріплення й дальшого розвитку української
вільної науки.

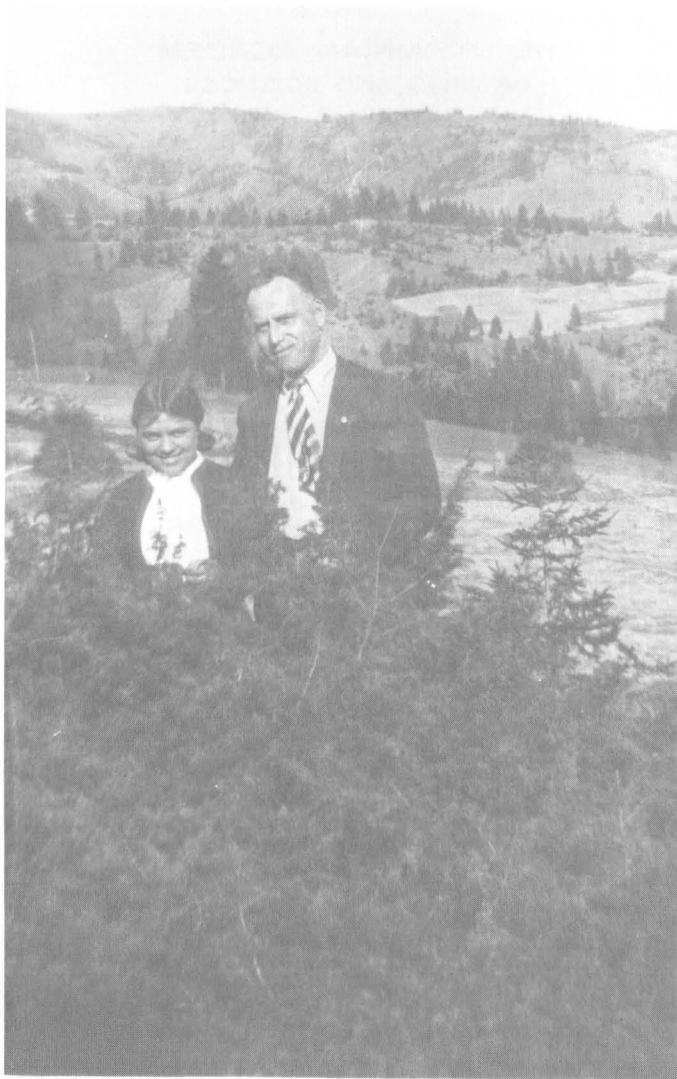
З глибокою пошаною і ширим
привітом

Олександр Оглоблін
Голова Управи-
Президент УВАН

Василь Омельченко
Науковий секретар

Іван Самша
Секретар Управи

СВІТЛИНИ З ОСОБИСТОГО ЖИТТЯ

**Неоніла і Гаврило Гордіснки — перше спільне фото.
Новоселиця, Закарпаття, 29.3.1936 р.**

**Неоніла і Гаврило Гордіснки.
Новоселиця, Закарпаття,
1.2.1937 р.**

**Новоселиця, Закарпаття, 8.8.1937 р. Справа наліво:
Гаврило Гордіснко, Неоніла, її брат Євген Омельчук**

**Неоніла і Гаврило Гордіснки. Берлін,
6.4.1940 р.**

Гаврило і Неоніла Гордіснки.
Парк у Перемишлі, 31.5.1942 р.

Неоніла і Гаврило Гордіснки. Байройт, Баварія, 3.5.1948 р.

**Неоніла і Гаврило Гордіснки в день Срібного
Ювілею шлюбу — Філядельфія, 5.8.1957 р.**

**На веранді власної хати, Філадельфія, 577 Женева
Авеню, де ми замешкали від 18.2.1961 р. Фото:
3.6.1966 р.**

Святкування 70-ліття членів Т-ва Прихильників УНР у Філядельфії. Прийняття в залі Покровської Православної Церкви 26.3.1972 р. Зліва направо: п. Біляїв — голова Т-ва, його дружина, п. Журжа, п. Алексевич, Неоніла і Гаврило Гордіснки

Неоніла і Гаврило Гордіснки в день 40-річчя шлюбу — Філядельфія, 5.8.1972 р.

**Гаврило Гордієнко в день 70-річчя 6.4.1972 р. під
магнолією сусіда, який і фотографував**

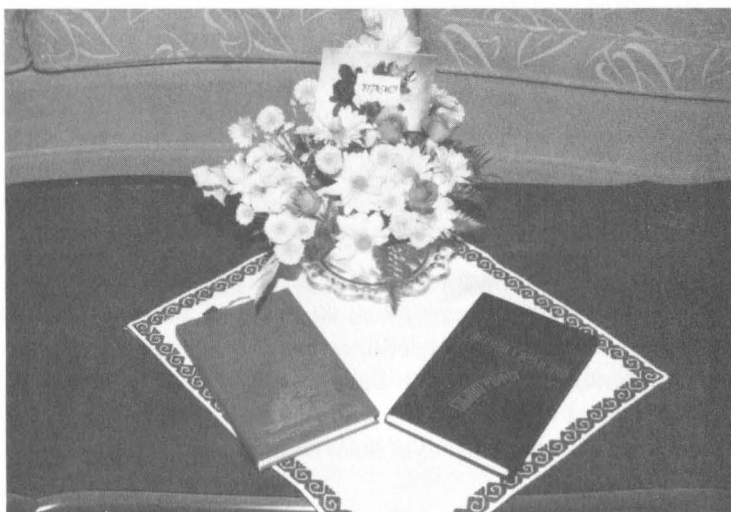
**Неоніла і Гаврило Гордієнки на екскурсії ветеранів з
Філядельфії у Гетисбурзі 21.6.1975 р.**

Неоніла і Гаврило Гордіснки в день Золотого Ювілею шлюбу — 5.8.1982 р., Філядельфія

Несподівана зустріч з колишнім учнем з Новоселиці, Закарпаття, на березі океану (Вайлдвуд, Н.-Дж.) 24.7.1979 р. Справа наліво: Іван Тереля, Неоніла і Гаврило Гордіснки, Люба Тереля, дружина Івана

Ювілейний букет з привітанням від родини в день Золотого Ювілею шлюбу — 5.8.1982 р.

Місце вічного спочинку Гаврила Гордієнка: Православний цвинтар, Баунд-Брук. Коло пам'ятника стоїть вдова Неоніла Гордієнко. 23 квітня 1983 р.

ПІСЛЯСЛОВО

Третій том спогадів «Під щитом Марса» — це останній том, що його ще встиг написати мій покійний муж Гаврило Гордієнко. У цьому томі стелиться дорога нашого з ним спільного життя. Дорога була не завжди рівна, і не була вона вистелена рожами, але вона завжди була освітлена нашою взаємною любов'ю і посвятою.

Хоч тут описано наш спільно пройдений шлях життя, все ж ці спогади - це не результат нашої спільної творчості, а належать ці спогади перу лише мого мужа, і вони написані так, як він сам сприймав особисто все наше тогочасне життя-буття і всі події навколо нас. Бажанням мого покійного мужа бл. п. Гаврила Гордієнка було, щоб ці його спогади побачили світ. І я пообіцяла і виконую його волю — видаю ці спогади без жодних змін.

Шановна Українська Громадо! Прийміть цей ніби останній дар Автора з тогочасця, дар людини, яка все своє життя боролася, жила, працювала й творила для своєї Батьківщини — України.

У новій прибраній Батьківщині — Америці, після безконечних мандрів і матеріальних клопотів, ми поселилися на постійний побут у місті братньої любови — Філядельфії. Тут, заробляючи на хліб щоденний тяжкою фізичною працею, покійний Автор виявив надзвичайну творчу енергію і плодovitість у збагаченні української культури. Працював з завзяттям майже дослівно до останніх днів свого життя.

Помер сл. п. Гаврило Гордієнко, автор цих спогадів, на 81-му році життя, в неділю, 29 серпня 1982 року по 7-ій год. вечора. З виїнятково багряним заходом сонця в той вечір зайшло навіки його земне життя...

Похорон відбувся 2 вересня з Української Православної Катедри св. Володимира у Філядельфії. Тлінні останки спочивають на Українському Православному цвинтарі Ап. Андрія Первозванного в Бавнд-Бруку, Н.-Дж.

Хай буде моєму Покійному Мужеві вічна пам'ять, а земля прибраної Батьківщини — легкою.

На цьому місці складаю свою щирю подяку за надіслані пожертви на видання праць Покійного бл. п. Гаврила Гордієнка від п. інж. **Лева Биковського** — 20 дол. і п. **Юрія Вовка** - 300 дол.

Вдова **Неоніла Гордієнко**

ЗМІСТ

Присвята	5
Передмова	9
Дорога	10
Договірний учитель	12
Карпатська Україна	14
Школи	17
Учителі	22
Позашкільна праця	31
Моя співпраця з професором О.К.Мицюком	35
В раю богині Флори	38
Ми також і агрономи	44
Господарі землі	48
Емігранти	58
Жиди	68
Чехи	76
Як я став кумом	80
Хатні тварини	82
Паливо	88
Прощання з УНР	90
Життя-буття верховинське	94
Ужгород	99
Літо	107
Розвіяні надії	112
Гітлер	112
Сонце зійшло із Заходу	120
Карпатська Січ	124
Вибори до Союму Карпатської України	129
Як ми стали ДП	132
Нова Європа	136
Стара Прага	139
Праця єдина з недолі нас вирве	142
«Лицарі паленої цегли»	147
Розлука	153
Берлін	156
Український П'ємонт	175
І знову в далеку дорогу	224
І знову Берлін	239
Байройт	251
В лісі	259
Українська «Таборова Республіка» в Байройті	266
Український Технічно-Господарський Інститут	290
Політика	299
Прощання	314
Фотографії, документи	318
Післяслово	358

ПРИМ. В-ВА «УКРАПРЕС»

На складі В-ва є ще деяка кількість примірників «Бібліографії» проф. **Гаврила Гордієнка**, виданої за кільканадцять днів перед відходом Автора в інший світ. На замовлення через п-ні Неонілу Гордієнко радо вишлемо те видання разом із цим томом спогадів. Звертатися на таку адресу: NEONILA HORDIENKO
577 Geneva Ave., Philadelphia, Pa. 19120
або безпосередньо до в-ва «Украпрес».

DR IWAN OWESCHKO
P. O. BOX 811
GREELEY, COLORADO 80632
U. S. A.
